GAZİ ÜNİVERSİTESİ
Gazi
1926

II. ABDULHAMİD DÖNEMİ OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ
(1876-1909)

Özcan ASLAN

DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKIN ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ŞUBAT 2021

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

23.02.2021

Özcan ASLAN

II. ABDULHAMİD DÖNEMİ OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ

(1876-1909)

(Doktora Tezi)

Özcan ASLAN

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ocak 2021

ÖZET

Bu tez çalışmasında, Osmanlı Devleti ile İran arasında II. Abdülhamid devrinde yaşanan siyasi, dini ve kültürel münasebetler irdelenmiştir. XVI. yüzyılın başından XIX. yüzyılın ortalarına dek taraflar arası ilişkileri, genelde dini/mezhebi bir ideolojinin beslediği uzun ve kanlı savaşlar şekillendirmiştir. Bu bağlamada Osmanlı-Safevi mücadelesindeki Yavuz-Şah İsmail, Kanuni-Şah Tahmasb, IV. Murat-Şah Abbas ve Osmanlı-Avşar kavgasındaki I.Mahmut-Nadir Şah gibi özellikle popüler tarihe de malzeme oluşturan şahsiyetler etrafında ortaya çıkan literatür oldukça fazladır. Fakat XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren savaşların sona ermesine bağlı olarak iki devlet arasındaki münasebetleri inceleyen akademik çalışmalar daha azdır. Bu tezin amacı, iki komşu devlet arasında askeri mücadelelerin bittiği dönemde yine birçok alanda ilişkilerin yoğun şekilde devam ettiğini ve ayrıca XIX. yüzyıl gibi bunalımlı bir dönemde Osmanlı tahtında 33 yıl gibi uzun bir süre kalmayı başarmış II. Abdülhamid'in, önceki dönemlere nazaran İran ile farklı bir politika geliştirip geliştirmediğini ortaya koymaktır. Tarihi yöntem sürecinin izlendiği çalışmada şu sonuçlara ulaşıldı: 1) Osmanlı-İran arasındaki ilişkiler XIX. yüzyılın ortalarına kadar bir savaş stratejisi üzerinden devam etmiş ve bu durum iki ülke arasında ilişkileri olumsuz etkilemiştir. 2) XIX. yüzyıldan sonra hem dünyada hem de her iki ülkede ortaya çıkan gelişmeler, ilişkileri etkilemiş ve değiştirmiştir. Özellikle Batı menşeli milliyetçilik ve sömürgecilik faaliyetleri Osmanlı ve İran'ı tehdit edince, iki ülke en azından bir savaş çıkmayacak düzeyde birbirlerine yakınlaşmışlardır. 3) XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında Osmanlı ve İran Devletleri, iç politikada olabildiğince benzer sosyo-ekonomik çalkantılar yaşadılar. Dış politikada ise iki devlet yine ortak bir tehdit olan emperyal ve sömürgeci Avrupalı devletlerin baskısı ile muhatap oldular. Fakat iç ve dış politikada, ortak dert ve düşmanlara rağmen, taraflar arasında önceki yüzyılların dini-siyasi çatışmaların bakiyesi olan güvensizlik hissi, farklılıklarından çok müşterekleri bulunan iki kadim komşuyu tarih sahnesinden sükût edinceye dek bir araya getirememiştir.

Bilim Kodu : 116114
Anahtar Kelimeler : II. Abdülhamid, Osmanlı, İran, Nasreddin Şah, İttihad-ı İslam.
Sayfa Adedi : 229
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Necdet HAYTA
Öğrenci ORCID ID :

THE OTTOMAN-IRAN RELATIONS IN THE ABDULHAMID PERIOD

(1876-1909)

(Ph. D. Thesis)

Özcan ASLAN

GAZI UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SICENCES

January 2021

ABSTRACT

This thesis examines the political, religious and cultural relationships between the Ottoman Empire and Iran during the reign of Abdulhamid II. The relationship between the two parties from the beginning of 16th century to the mid 19th century, was generally formed by long and bloody wars fed by a religious/sectarian ideology. Within this context, the literature about figures that are prominent in especially popular history such as Selim I and Shah Ismail, Suleiman the Magnificent and Shah Tahmasp, Murad IV and Shah Abbas during Ottoman-Safavid war and Mahmud I and Nader Shah during Ottoman-Afshar battle, are quite abundant. However, since the wars ended in the second half of 19th century, academic studies examining the relationships between the two states are fewer. This thesis aims to reveal whether or not Abdulhamid II, who reigned for 33 years on the Ottoman throne during the depression of 19th century when the military battles between the two neighbouring states ended and many relationships in many fields intensively continued, developed a different policy with Iran compared to previous periods. The study, which employed historical method process, reached following conclusions: 1) The relationships between the Ottoman and Iran continued as a war strategy until the mid 19th century and this situation affected relationships between the two countries adversely. 2) Developments in the world and between the two countries after the 19th century; affected and changed the relationships. Especially when nationalism and colonialism originating from the West, threatened the Ottoman and Iran, the two countries approached each other, at least at a level that would not declare a war. 3) During the second half of the 19th century and the reign of Abdulhamid II, the states of the Ottoman and Iran had quite similar socio-economic turmoils in terms of domestic policy. As for the foreign policy; the two states dealt with oppression of imperial and colonialist European states that were a common threat. However, despite mutual problems and enemies in both domestic and foreign policy, the feeling of insecurity, which was the trigger of religious-political conflicts in the previous centuries, could not bring together the two old neighbours that had so much in common rather than differences, until they ceased to exist.

Sciene Code : 116114
Key Words : II. Abdülhamid, Ottoman Empire, Iran State, Nasreddin Shah, İslamic Union.
Page Number : 229
Supervisor : Prof. Dr. Necdet HAYTA
Student ORCID ID : [illegible]

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasının ortaya çıkması, şekillenmesi ve sonuçlanmasında öncelikle değerli görüş, düşünce ve yüzünde eksik olmayan tebessümü ile bana yol gösteren, beni cesaretlendiren Hocam Prof. Dr. Necdet HAYTA'ya teşekkür ederim. Aynı zamanda çalışmama destek veren ve ulaşmam gereken kaynaklar konusunda değerli önerilerini benden esirgemeyen Prof. Dr. Hale ŞIVGIN ve Selda KAYA KILIÇ Hocalarıma teşekkür etmek isterim. Doktora ders aşamasında üzerimde büyük emeği olan Mustafa TURAN Hocama ayrıca teşekkürü borç biliyorum.

Çalışmamı sürdürürken maddi-manevi her daim yanımda olan, sıcak çayımı masamda eksik etmeyen, yeryüzünün en nadide annesi değerli eşim Gamze'ye, yoğun iş mesaisi ve tez çalışması esnasında ihmal ettiğim oğlum Salih Kerem ve kızım Azra Aslı'ya teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET iv

ABSTRACT v

TEŞEKKÜR vi

İÇİNDEKİLER vii

TABLOLAR LİSTESİ x

KISALTMALAR LİSTESİ xi

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

SINIR SORUNLARI ve SINIRDAKİ AŞİRETLER MESELESİ

1.1. II. Abdülhamid Dönemine Kadar Osmanlı-İran Sınırları 41

1.1.1. XV. ve XIX. Yüzyıllar Arası Osmanlı-İran Sınırları 41

1.1.2. XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında İki Önemli Sınır Antlaşması: I. ve II. Erzurum Antlaşmaları 46

1.2. II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-İran Sınır Sorunları 50

1.2.1. Kotur Arazisi Sorunu 51

1.2.2. Osmanlı-İran Sınırını Netleştirmeye Dair Girişimler 54

1.2.2.1. Lahican komisyonu 54

1.2.2.2. Rumiye komisyonu 56

1.2.2.3. 1908 sınır komisyonu 58

1.3. Osmanlı-İran Arasında Aşiretler Sorunu 60

1.3.1. Osmanlı-İran Sınırındaki Aşiretlerin Çıkarttıkları Olaylar 62

1.3.1.1. Yağma, gasp ve adam öldürme olayları 63

1.3.1.2. Sınırdaki iltica olayları 66

1.3.1.3. Sınır aşiretlerinin Yaylak-Kışlak sorunları 66

1.4. Sınırındaki Ermenilerin Osmanlı-İran İlişkilerine Etkisi 70

1.4.1. İran'ın Ermeni İsyanlarında Tavrı 72

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI-İRAN ARASINDA IRAK-I ARAP SORUNU ÇERÇEVESİNDE SÜNNİ-Şİİ MÜCADELESİ

2.1. Irak-ı Arap Coğrafyası ve Şii Kutsal Beldeler (Atebat) 75

2.1.1. Kerbela 76

2.1.2. Necef 78

2.1.3. Kâzımiye 79

2.1.4. Samerra 80

2.2. XVI. ve XIX. Yüzyıl Arasında Osmanlı-İran Arasında Irak-ı Arap'ta Siyasi/Askeri Rekabet 80

2.3. II. Abdülhamid Döneminde Irak-ı Arap'ta Osmanlı-İran İlişkileri 83

2.3.1. Irak-ı Arap'ta İran'ın Nüfuzunu Yayma Çabası 84

2.3.1.1. Şii ulema (Müçtehit ve Ahondlar) 84

2.3.1.2. Göç, ikamet ve ziyaretler 91

2.3.1.3. Cenaze ve defin 96

2.3.2. Osmanlı Devleti'nin Atebat'ta Şiilik Faaliyetlerine Karşı Önlemleri 102

2.4. Atabat'ta Sünni-Şii Çatışmaları 107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İTTİHAD-I İSLAM (PANİSLAMİZM) FİKRİNİN OSMANLI ve İRAN'DAKİ YANSIMALARI ile İKİ ÜLKE İLŞKİLERİNE TESİRİ

3.1. Kavram Olarak İttihad-ı İslam (Panislamizm) 111

3.2. Osmanlı Devleti ve İran'da İttihad-ı İslam Fikrini Ortaya Çıkaran Tarihi Süreç .. 115

3.3. Osmanlı-İran Arasında İttihad-ı İslam'ın Gerçekleşmesine Yönelik Faaliyetler... 119

3.3.1. Diplomatik Girişimler 120

3.3.2. Cemaleddin Afgani'nin Etkisi 124

3.3.3. İran Üdebasının İttihat Fikrine Bakışı 127

3.3.4. Ahter'de İttihad-ı İslam 131

3.4. İttihad-ı İslam'ın Önündeki Engeller 132

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİNE TESİR EDEN KİŞİLER

4.1. Şeyh Ubeydullah ve İsyanı 135
4.1.1. Ubeydullah Kimdir? 135
4.1.2. Ubeydullah'ın Yükselişini ve İsyanını Ortaya Çıkaran Sebepler 136
4.1.2.1. Bölgenin idari yapısı 136
4.1.2.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve Ubeydullah 138
4.1.3. Ubeydullah'ın Osmanlı ve İran'a İsyanı 141
4.1.4. Ubeydullah İsyanının Osmanlı-İran İlişkilerine Tesiri 149
4.2. Şehzade Abbas Mirza ve İltica Olayı 150
4.2.1. Abbas Mirza Kimdir? 150
4.2.2. Abbas Mirza'nın Osmanlı Yılları 151
4.3. Cemaleddin Afgani 157
4.3.1. Cemaleddin Afgani Kimdir? 157
4.3.2. Afgani'nin Osmanlı-İran İlişkilerine Tesiri 162
4.4. Nasreddin Şah 168
4.5. Muzaffereddin Şah 173
4.6. Osmanlı-İran İlişkilerini Etkileyen İstanbul'daki İranlılar, ya da Şah Karşıtı Muhalefet 179
SONUÇ 185
KAYNAKLAR 189
EKLER 207
EK 1. Haritalar 208
EK 2. Arşiv Belgeleri 212
EK 3. Resimler 219
ÖZGEÇMİŞ 229

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 2.1. 1890'da Atebat-ı Aliyye'deki nüfus istatistiği 94

Tablo 2.2. Atebat-ı Aliyye'deki Defin Rüsumları 99

KISALTMALAR LİSTESİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	**Açıklamalar**
Bkz.	Bakınız
BOA	Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Gozideyê	*Gozideyê Esnad-ı Siyasî-i İran ve Osmani: Dovreyi Kaçar*
Haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
No.	Numara
s.	Sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Konu ve Yöntem

Bu tezin konusu, 1876-1909 yılları arasında padişah olan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin İran ile ilişkilerdir. Bu bağlamda öncelikle Osmanlı-İran ilişkilerinin tarihi seyri irdelendikten sonra söz konusu dönemde taraflar arası siyasi, dini, sosyo-kültürel ve diplomatik ilişkiler araştırılacaktır. Konu ele alınırken her iki devletin birbiri ile ne gibi politikalar geliştirdiği, önceki yüzyıllara nazaran ilişkilerde farklı bir eğilim olup olmadığı araştırılacaktır.

XIX. yüzyıl, milliyetçilik ve sömürgecilik faaliyetlerinin zirve yaptığı bir dönem olarak bilinmektedir. Bu faaliyetler hem Osmanlıları hem de İran'ı olumsuz etkilemiştir. Özellikle İngiltere ve Rusya'nın her iki ülke üzerinde nüfuz alanlarını genişletmek istemeleri ve büyük oranda da bunu başarmaları, Osmanlı ve İran açısından sonun başlangıcı olmuştur. Bu bağlamda önceki yüzyıllarda Müslüman olmalarına rağmen mezhepsel bir farklılıktan dolayı uzun ve kanlı savaşlara girişen bu iki devlet, bu yüzyılda birbirlerine karşı daha temkinli ve ılımlı politikalar geliştirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid'in Panislamizm politikasını benimsemesi, İran'da ise iktidara gelen Kaçar Hanedanı'nın Şah İsmail'in radikal Şiilik siyasetini terk etmesi Osmanlı-İran ilişkilerinde yeni bir sayfa açmıştır. Fakat yine de tarflarda birbirlerine karşı var olan *güvensizlik hissi* ilişkilere yansıyan temel etmen olmuştur. Bu tezde, II. Abdülhamid devrinde iki ülke arasında gelişen yeni ve farklı ilişkilerin her iki devlete yansımalarının önemi üzerinde durulmuştur Bu tezin yapılış amacı ise, tarihin belli bir döneminde Osmanlı Devleti ve İran arasındaki münasebetleri *biz ve onlar* polemiğine girmeden, gelecek kuşakların yararına ulvi bir tarih anlatısı anlayışından uzak, geçmişte gerçekten neler olup bittiğini göstermektir sadece.

Çalışmada kuramsal çerçeve olarak, tarih araştırmalarında geçmiş zamanda meydana gelmiş olay ve olguların araştırılmasında kullanılan *tarihi yöntem* süreci izlenecektir. Bu çerçevede; problemin saptanması, verilerin toplanması, tasnifi, tahlili, elde edilen verilerin kritik edilmesi ve bunların araştırmaya kanalize edilmesi aşamaları uygulanacaktır.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Tezin zamansal kapsam ve sınırlılığı II. Abdülhamid devridir. Mekânsal olarak da Osmanlı ve İran coğrafyasıdır. Ancak giriş bölümünde ve sonraki bölümlerin başında mezkûr konunun içeriğini desteklemek amacıyla daha önceki tarihsel olaylar ve durumlar referans konusu olacaktır.

Bu tez çalışmasında aşağıdaki varsayımlardan hareket edilecektir:

1) Osmanlı-İran arasındaki ilişkiler XIX. yüzyıla kadar bir savaş stratejisi üzerinden devam etmiş ve bu durum iki ülke arasında ilişkileri olumsuz etkilemiştir.

2) XIX. yüzyıldan sonra hem dünyada hem de her iki ülkede ortaya çıkan gelişmeler ilişkileri etkilemiş ve değiştirmiştir. Yeni dönemde iki ülke arasında daha samimi ve ılımlı ilişkiler ortaya çıkmıştır. Özellikle Batı menşeli milliyetçilik ve sömürgecilik faaliyetleri Osmanlı-İran ilişkilerini etkilemiş ve iki ülkeyi birebirine yakınlaştırmıştır. Bununla beraber Osmanlı'da Panislamizm politikasını güden bir hükümdar ile İran'da radikal Şiilik söylemini terk eden Kaçarların iktidarı, en azından ilişkilerin bir savaşa dönüşmeyecek şekilde kısmen iyileşmesinde etkili olmuştur.

3) XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında Osmanlı ve İran Devletleri, iç politikada olabildiğince benzer sosyo-ekonomik çalkantılar yaşamışlardır. Dış politikada ise iki devlet yine ortak bir tehdit olan emperyal ve sömürgeci Avrupalı devletlerin baskısı ile karşılaşmışlardır. Fakat iç ve dış politikada, ortak dert ve düşmanlara rağmen taraflar arasında önceki yüzyılların dini-siyasi çatışmaların ortaya çıkardığı güvensizlik hissi, farklılıklarından çok müşterekleri bulunan iki kadim komşuyu tarih sahnesinden sükût edinceye dek bir araya getirememiştir.

Kaynaklar

Tezin hazırlanmasında en çok yararlanılan kaynak, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerdir. Tarihi araştırmalarını besleyen vazgeçilmez ana kaynakların başında arşiv belgeleri gelmektedir. Bu çerçevede tez konusunun II. Abdülhamid dönemi ile ilgili olması, özellikle Osmanlı Arşivi'ndeki Yıldız Tasnifini, bu çalışma için özel ve önemli kıldı. Yıldız Arşivi, bilindiği üzere Sultan II. Abdülhamid'in 33 yıllık hükümranlığı

döneminde resmi ikametgâhı olan Yıldız Sarayı'nda oluşturduğu çok zengin bir arşivdir. Bu arşiv; Yıldız Esas Evrakı, Sadaret Hususi Maruzatı, Sadaret Resmi Maruzatı, Mütenevvi Maruzatı, Yıldız Perakende ve Defterlerden oluşan altı bölümlük bir arşivdir ve Osmanlı Devleti'ni XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın başında meşgul eden pek çok olaya dair çok zengin bir malzeme ihtiva etmektedir.

141 kartondan oluşan Yıldız Esas Evrakı, Padişah'ın hususi olarak ilgilendiği resmi, gayr-i resmi, iç-dış meseleler ile yine Padişah'a özel olarak sunulan layiha, jurnal ve raporları içermektedir. Sadaret Hususi Maruzatının içeriği, Sadaret makamının bir işi yapmaya girişmeden önce Sultan'dan onay almaya dair tezkerelerden oluşur ve 158 kartondan ibarettir. 365 kartondan oluşan Sadaret Hususi Maruzatları da dâhili ve harici yapılan işlerin neticelerinin Padişah'a sunulduğu kayıtlardan oluşmaktadır. Mütenevvi Maruzatı ve Yıldız Perakende kısmındaki kayıtlar ise, Sadaret haricindeki diğer nezaret, kumandanlık, valilik, mutasarrıflık ve komisyonların saraya sundukları her türlü belge, rapor, proje, layiha, ariza müalaaname gibi kayıtları içerir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı zayıf karnı olan Irak-ı Arap'ta, nasıl bir strateji izlemesi gerektiğine dair hazırlanmış layihalar bu kısımdadır. Mütenevvi Maruzat kayıtları 314 karton iken Yıldız Perakende 640 kartondan oluşur. Son olarak Defterlerin içeriği ise Sadaret makamı, diğer devlet kurumları ve kişilerden saraya sunulan evrakların Padişah'a sunulmadan evvel Mabeyn Başkâtibi tarafından hülasa edildikleri kayıtlardır.

Hareket Ordusunun 27 Nisan 1909 günü II. Abdülhamid'i hal' etmesinden sonra Yıldız Sarayı'ndaki bu arşiv, Mahmut Şevket Paşa'nın emri ile diğer nezaretlerin bünyesindeki arşivlere dağıtılmıştır. Bu esnada özellikle Abdülhamid rejimi ile özdeşleşen jurnal kayıtlarının büyük bir yekûnu komisyon kararları ile yakılmıştır.

Araştırmamızın diğer Arşiv kaynakları ise, İran arşivlerindeki malzemelerdir. Elbette ki İran arşivleri Osmanlı'da olduğu gibi zengin bir içerik taşımamaktadır. İran Dışişleri Arşivi'nde yer alan kayıtlar, aynı bakanlık tarafından 1991-1993 yılları arasında "*Gozideyê Esnad-ı Siyasî-i İran ve Osmani: Dovreyi Kaçar"* adıyla 7 cilt şeklinde yayımlanmıştır. Bu 7 cildin 3. 4. ve 5. ciltleri II. Abdülhamid dönemine denk gelen olaylar ile ilgilidir. Bu eser, Irak-ı Arap'a ve özelde Şiilerce kutsal addedilen Atebat-ı Aliyyat'a yerleşmiş olan İranlıların hukuki sorunları, ziyarete amacı ile gelen İranlıların karşılaştıkları sorunları, vefat edenlerin defin işlemleri, şehzadelerin ve devlet adamlarının Osmanlı Devleti'ne seyahat ve

ziyaretleri, taraflar arası yazışmaları, Osmanlı devlet memurların İranlılara karşı tutumu ve İran'ın şikâyet mektupları gibi birçok farklı konuyu içermektedir. Bunun haricinde yine İran Dışişleri Bakanlığı tarafından yayımlanan tek cilt halindeki *"Esnad ve mükatebat-ı Tarihi İran"* isimli eser, önceki 7 ciltlik eserdeki konuların bir nevi özeti mahiyetindedir.

Tez çalışmasını besleyen diğer önemli kaynaklardan biri de o dönemde yayın hayatını sürdüren İstanbul'daki Türkçe ve Farsça gazetelerdir. Hürriyet, Basiret, Tanin, Kanun-i Esasi, İttihad-ı İslam gibi Türkçe gazetelerin yanı sıra Ahter, Şems, Süruş ve Şahseven gibi Farsça gazeteler, dönemin Osmanlı-İran ilişkilerini, sıcağı sıcağına sayfalarına taşımışlardır. Bu gazeteler içinde hassaten Ahter gazetesinin ayrı bir önemi vardır. 13 Ocak 1876 ile 8 Eylül 1896 yılları arasında İstanbul'da Muhammed Tahir Tebrizi müdürlüğünde çıkan gazete, II. Abdülhamid'in de ilgisini çekmiştir. Gazeteler ile beraber yine o dönemde ortaya çıkan seyahatnameler taraflar arası ilişkilere ışık tutan belgelerdir. Bu seyahatnameler içinde Nasreddin Şah'ın 1873 yılında Avrupa'ya yaptığı seyahat ve bunun son durağı olan İstanbul gezisini anlatan *Seyhatname-i Nasreddin Şah* adlı eser, her yönüyle kayda değer belge niteliğindedir. Bu seyahatnamenin çeviri ve incelemesi, Soner İşimtekin tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Yine vilayet salnameleri ve özellikle Bağdat Vilayet Salnamesi, ilgili dönem için çalışmamıza önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Araştırmada arşiv belgeleri, dönemin gazeteleri, seyahatnameleri ve salnameleri kaynak kısmında önemli bir yekûn oluşturmasına karşın yine bu tezde, tarihi gerçekliğin daha çok bu malzemelerde olduğu iddiası yoktur. Çünkü arşiv kaydını tutanlar çoğunlukla resmi devlet görevlileridir. Devletler, kendilerini rahatsız eden yahut kendilerine rağmen kayıtları çoğunlukla tutmak istemezler. J. Tosh'un deyimi ile; *"... zira kaynak denilen şey her ne kadar anında ve yetkili bir ağızdan yazılmış olsa da, gerçeği her türlü ciladan arındırarak sunma arzusu ile yazılan çok az metin vardır."*[1] Bunun gibi gazete metinlerindeki haberler de olayların günübirlik bir anlatımı olduğu için tarihi araştırmaların vazgeçilmez başvuru kaynaklarındandır. Ama gazetelerin genellikle kitleler tarafından tüketilmeye uygun görülen bilgilere yer vermeleri, okurların ya da onlar üzerinde baskın olan yönetici tayfanın memnun olacağı şeyler içermesi, tarih araştırmaları için sıklıkla kullanılan bu kaynak malzemesinin de tarihi gerçeklik açısından pek masum olmadığını göstermektedir. Bu endişeden hareketle, tezdeki kaynak taramasına dair takip edilen

[1] Tosh, J. (1997). *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular,* (Çev. Ö. Arıkan). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Eserin orijinal hali 1983'te yayımlandı), 65.

prosedür, olabildiğince çeşitli kaynaklardan ve tercihen konu ile ilişkisi bulunan bütün kaynaklardan belge toplamayı içeriyor. Çünkü gerçek olguları veya onlara çok yakın bir şeyleri, ancak bu çeşitli kaynakların birbiri ile karşılaştırması ortaya çıkarabilir.

Osmanlı-Safevi mücadelesindeki *Yavuz, Şah İsmail, Kanuni, Şah Thmasb, Şah Abbas, IV. Murad* ve Osmanlı-Avşar kavgasındaki *Nadir Şah* gibi, popüler tarihe malzeme oluşturan şahsiyetler çerçevesinde ortaya çıkan literatür oldukça fazladır. Fakat Osmanlı-İran arasında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren savaşların sona ermesine bağlı olarak, söz konusu dönemle ilgili iki devlet arasındaki ilişkileri irdeleyen araştırma eserlerinin sayısında ciddi bir azalma meydana gelmiştir. Yine de son yıllarda, döneme ilişkin akademik ilgi, kayda değer bir şekilde artmaktadır. Bu çerçevede göze çarpan ve çalışmamıza da kolaylık sağlayan eser, *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri* isimli Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından hazırlanan çalışmadır. 136 belgeden oluşan bu çalışama, taraflar arası sınır sorunları, Atebat-ı Aliyyat'taki Şii-Sünni gerilimi, hükümdarlar arasında teati olunan karşılıklı hediyeleşme ve mektuplaşmaları ihtiva etmektedir. Çalışmada, belgelerin orijinal metinleriyle beraber transkripsiyonlarının da verilmesi, araştırmacılar için ciddi bir kolaylık sağlamaktadır.

Bir İran Türk'ü olan ve daha sonra İstanbul'a gelip yerleşen Mehmet Emin Resulzade'nin Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki yazıları, Türk Dünyası Araştırma Vakfı tarafından *İran Türkleri* ismi ile 1993'te birleştirilip kitaplaştırılan diğer önemli bir çalışmadır. *İran Türkleri* başlığıyla ve birbirinin devamı olan altı makale şeklindeki bu yazıların en önemli tarafı, Türkiye'de ilk kez İran Türklerinin yakın tarihi ile ilgili ayrıntılı malumat içermesi ve İran coğrafyasına vakıf bir kişinin kaleminden çıkmasıdır. Resulzade bu makalelerinde, İran'daki Türk-Fars çekişmesinin yanı sıra Osmanlı-İran mücadelesini de gayet objektif bir şekilde ve uzlaşmacı bir dil ile yazmıştır.

Cumhuriyet Döneminde Türk-İran ilişkilerini irdeleyen ilk çalışmalardan biri, Nejat Göyünç'ün 1971'de MEB Yayınları arasında çıkan *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan* kitabında kaleme aldığı *Muzafereddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri* adlı makalesidir. Göyünç bu makalesinde, II. Abdülhamid tarafından, İran tahtına yeni çıkan Muzafereddin Şah'a gönderilen ve başında Padişah yaveri Mehmet Rebii Paşa'nın bulunduğu elçilik heyetinin İran temaslarını anlatmaktadır. Aynı makalede 1900 senesinde Muzafereddin Şah'ın İstanbul gezisi de

anlatılmıştır. Göyünç, bu temasların orijinal belgelerini, transkripsiyonları ile vermiştir. Yine Nejat Göyünç'e ait *XIX. Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri* adlı makale, ilgili döneme ilişkin İran'daki Osmanlı elçilerinin isimlerini ve faaliyetlerini ihtiva eden değerli bir çalışma olup Türk Tarih Kurumu tarafından Atatürk Konferansları-V serisi içinde yayımlanmıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İran coğrafyasında muhatap olduğu Kaçar Hanedanı ile ilişkilerini konu alan Yılmaz Karadeniz'in *Kaçar Hanedanı (1795-195)* adlı doktora tezi, teferruatlı bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Farsça kaynakların sıkça kullanıldığı ve beş bölüm olarak hazırlanan bu araştırma eserinde Kaçar Hanedanı'nın idari, askeri, siyasi yapısı yanı sıra, başta Osmanlı Devleti olmak üzere diğer devletler ile olan siyasi-diplomatik ilişkileri ele alınmıştır. Yine aynı yazara ait sekiz bölümden oluşan *İngilizlerin İslam Ülkelerini Parçalama Politikası ve İran* adlı çalışma, XIX. yüzyılda Avrupalı sömürgeci güçlerin İran üzerindeki faaliyetlerini konu edinmektedir.

Melike Sarıkçıoğlu tarafından 2009 tarihinde doktora tezi olarak hazırlanan *Osmanlı İran Hudut Anlaşmazlıkları (1847-1913) ve 1913 Protokolü* adlı çalışma, iki devlet arasında sorun olan sınır ihtilaflarına dair önemli bir çalışmadır. Daha sonra Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmış bu eser, sınır hattındaki ihtilaflı yerleşim yerlerinin isimlerini ve haritalarını teknik düzeyde ortaya koymuştur. Yine Osmanlı-İran arasında büyük bir krize sebep olan Şey Ubeydullah İsyanı ile ilgili Melike Sarıkçıoğlu tarafından hazırlanan *İran Arşivlerine Göre Şeyh Ubeydullah İsyanı* adlı makalede, daha çok İran arşiv belgeleri kullanılmak suretiyle, Şeyh Ubeydullah isyanının nedenleri ve sonuçları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nitekim daha önce Osmanlı, Rus ve İngiliz kaynaklarına atfen yapılan çalışmalarda, Ubeydullah'ın baş kaldırısı hakkında ileri sürülen gerekçeler ve ortaya konulan sonuçlar kritik edilmiştir.

Cemil Hakyemez tarafından kaleme alınan *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı* adlı eser, taraflar arasında her dönem temel sorun olan Sünnilik-Şiilik meselesini incelemiştir. Dört bölümden oluşan eser, önce iki taraf arasındaki ilişkilerin tarihsel arka planına değinmiştir. Yazar sonraki bölümlerde ise, ilişkilerin geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümler ile bu değişim ve dönüşümlere kaynaklık eden dini-itikadi, siyasi ve sosyal mevzular üzerinde durmuştur. Eserin dördüncü bölümü, *Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Politikası ve Şiiler* başlığı altında olup dört alt başlık şeklinde verilmiştir. Yazar bu başlıktan

itibaren II. Abdülhamid'in ittihad-ı İslam projesine değinmiş ve bu ülkünün ortaya çıkmasına neden olan süreci irdelemiştir. Devamında ise, ittihad-ı İslam siyasetinin İslam ülkeleri genelindeki mevcut durumuna ilişkin kişi, fikir, yayın ve faaliyetler üzerinde bilgiler vererek Sünni-Şii ittifak projelerinin İslam birliği arayışları sürecindeki durumuna temas etmiştir.

Osmanlı-İran arasında ittihad-ı İslam fikri çerçevesinde ortaya çıkan önemli bir akademik araştırma da Cezmi Eraslan'ın *II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti* isimli doktora tezidir. Beş bölüm halinde ortaya çıkan tezin son bölümü, ittihad-ı İslam'ın İran ile ilgili kısmıdır. Yazar, Osmanlı-İran arasında daha çok Osmanlı'nın gayretleri ile bir ittihadın oluşturulmaya çalışıldığı ama dini-siyasi nedenlerle bu projenin ters tepip taraflar arasında daha fazla sorun oluştuğunu ifade etmiştir. Ayrıca Cezmi Eraslan'ın, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* kitabında yayımlanan *İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Osmanlı- İran Münasebetleri (1878-1882)* adlı makalesi, tezindeki tespitlerinin daha teferruatlı bir çalışmasıdır.

İslam Birliği fikrinin Osmanlı Devleti'nde önemli bir savunucusu olan İran asıllı Mirza Ağa Han-ı Kirmani'nin II. Abdülhamid'e atfen yazdığı kasideleri, Nehzat Başçı tarafından 2016'da *Mirza Ağa Han-ı Kirmani'nin Kasidesinde İttihad-i İslam Söylemi ve Sultan II. Abdülhamid* başlıklı bir makale ile yayımlanmıştır. Başçı bu makalesinde, İran üdebası içinde ittihad-ı İslam söyleminin genel olarak olumlu yankıladığını belirterek, Kirmani ile beraber birçok İranlının, ittihada dair nazım ve nesirlerinin Türkçe çevirilerini aktarmıştır. Ağır bir Farsça ile yazılan bu kasidelerin çevirilerini yaparken, bu sırada Başçı'nın bu makalesinin yayımlanması tez çalışmama ciddi bir katkı sağladı.

II. Abdülhamid'in İran'da en çok muhatap olduğu hükümdar, yarım asır (1848-1896) İran tahtında kalan Nasreddin Şah'tır. Bu döneme ait, Osmanlı-İran münasebetlerini bir İranlı'nın gözü ile kaleme alan Mohammed Reza Nasiri'nin *Nasreddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)* isimli doktora tezi 1976 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Kürsüsünde doktora tezi olarak kabul edilmiştir. Yedi bölümden oluşan tezin 4. 5. ve 6. bölümleri II. Abdülhamid dönemine denk düşen olaylarla ilgilidir. Nasiri, 4. bölümde Irak-ı Arap'ta bulunan İranlıların durumunu, Osmanlı Devleti'nin bunlara karşı tutumunu ve bölgedeki mezhebi ihtilafları ele almıştır. 5. bölümde, sürgün İran şehzadesi Abbas Mirza Mülk Ara'nın Bağdat ve İstanbul yılları ile taraflar

arasında oluşturduğu krize değinmiştir. 6. bölüm ise Şeyh Ubeydullah ve isyanının her yönüyle bir incelemesidir.

II. Abdülhamid döneminde İran ile büyük bir krize sebep olan Cemaleddin Afgani hakkında en kapsamlı eser, Muhammed Mahzumi Paşa'nın notlarından oluşan *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları* adlı eserdir. Muhammed Mahzumi Paşa'nın kendisi Beyrut ayanındandır. Cemaleddin Afgani'nin son yıllarını geçirdiği İstanbul'da yanında bulundu ve bu beraberliğin ürünü olarak mezkûr eseri hazırladı. Birinci el bir kaynak niteliği taşıyan bu eser, gizemli olduğu kadar tartışmalı kişiliği ile de ön plana çıkan Afgani'nin İstanbul'daki faaliyetlerini, kişiliğini, ideolojisini, Osmanlı, Mısır ve İran ile ilgili değerlendirmelerini ihtiva etmektedir. Afgani ile ilgili yakın dönemde yapılan diğer çalışma ise Iraklı bir akademisyen olan Muhsin Abdülhamid tarafından kaleme alınan *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler* isimli çalışmadır. Eser, Afgani'nin hayatını, görüşlerini anlatan ve ayrıca şarkiyatçıların, İslami modernist ve gelenekçilerin ona yönelik ithamlarını cevaplayan bir çalışma niteliğinde. Kitap, Afgani'nin bir biyografisi olmaktan ziyade, fikirlerinin bir savunusu ve hayatının bir değerlendirmesidir.

II. Abdülhamid devrine ışık tutan diğer bir önemli kaynak ise *Tahin Paşanın Yıldız Saray Hatıraları'*dır. 14 yıl II. Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtipliğini yürüten Tahsin Paşa'nın bu hatıraları, 1930-1931 yılında Milliyet gazetesinde tefrika halinde yayımlanmış ve yine 1931'de Muallim Ahmet Halit Kitabevi tarafından kitap haline getirilmiştir. II. Abdülhamid'in yeme-içme alışkanlığı, hobileri, giyim tarzı, iç-dış meselelerdeki tutum ve kararları gibi birçok ayrıntıyı ele alan bu hatıralar, padişahın yanında 14 yıl bulunan birinin yazdığı bir eser olmasından ötürü içerik bakımından çok büyük bir değere sahiptir. II. Abdülhamid dönemi ile ilgili en yetkin akademik çalışma ise 2011 yılında Kayseri Erciyes Üniversitesi tarafından yayımlanan *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid* isimli 5 ciltlik eserdir. Metin Hülagü, Gülbadi Alan ve Şakir Batmaz editörlüğünde hazırlanan ve 5 ciltte toplam 90 makale ihtiva eden bu eserde; II. Abdülhamid'in ailesi, kişiliği, eğitimi, hükümdarlık yılları, devrinde muhatap olduğu iç ve dış siyasal gelişmeleri, döneminin ekonomisi, teşkilat yapısı, kültür ve sanat alanındaki gelişmeleri, sosyal yapısı, düşünce yapısı, bilim hayatı ve yenilik hareketleri gibi temel meseleler yer alıyor. Yine editörlüğünü Mehmet Bulut, Muhammet Enes Kala, Nuri Salık ile Maşallah Nar'ın yaptığı ve İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi katkılarıyla hazırlanan *Sultan II. Abdülhamid Dönemi* adlı

çalışma dönemin siyaset, iktisat, dış politika, kültür ve eğitim konularını irdeleyen birbirinden değerli 20 akademik makaleyi içermektedir.

Kaçarlar dönemi bürokratlarından biri olan Abdollah Mostevfi'nin yazdığı *Şehr-i Zendegan-i Men ya Tarih-i İctamai ve İdari-yi Dovre-i Kaçar* adlı eser, Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Han döneminden başlayıp Ahmed Şah dönemine kadarki İran'ı anlatır. 3 cilt halinde yayımlanan eser, söz konusu dönemlerde İran'ın siyasi, sosyal, iktisadi olayları ile dış politika meseleleri ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.

Nazımu'l-İslam Kirmani tarafından yazılan *Tarih-i Bidari-yi İraniyan* adlı eser, 3 cilt olup (tek cilt halinde de yayımlanmıştır) XIX. yüzyıl İran siyasi tarihinin anlatıldığı birinci el niteliğinde kaynak bir eserdir. Temininde zorluk çekilen birçok belgenin tam metnine yer verilmesi araştırmacılara büyük kolaylık sağlamaktadır. Eserde, İran'daki Tenbakû Olayı, Faramuşhane'nin (İran'daki ilk Mason cemiyeti) kurulması, Rusya ve İngiltere'den alınan borçlar gibi konuların yanı sıra İran meşrutiyetine ve bu meşrutiyetin İstanbul ile olan bağlantısına yer verilmiştir.

Kaçar şehzadelerinden olup Nasreddin Şah tarafından Osmanlı Devleti'ne sürgün edilen Abbas Mirza Mülk'ara tarafından kaleme alınan *Şehr-i Hal-ı Abbas Mirza Mülk'ara* eseri, Nasreddin Şah dönemi İran'ını eleştiren önemli bir kaynaktır. Ayrıca Tanbekû Olayında, İran halkını Nasreddin Şah'a karşı örgütleyen Cemaleddin Afgani ile ilgili bilgiler içermektedir. Eser, Abbas ikbal Aştiyani tarafından düzenlenip yayımlanmıştır. Cemaleddin Afgani üzerine yoğunlaşan diğer bir Farsça kaynak ise Han Melik Sasani'nin yazdığı *Siyasetgiran-ı Dovre-i Kaçar* kitabıdır. Yine Abdülhadi Hariri'nin *Teşeyyu ve Meşrutiyet der İran ve Nakş-i İranian-i Mukim-i Irak* adlı eseri, Atabat-ı Aliyyat'ta yaşayan İranlı müçtehitler ve onların İran'ın iç siyasetindeki rolü hakkında detaylı malumatlar içermektedir.

II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da sürgün bulunan Yahya Doulatabadi'nin hatırat niteliğinde 4 cilt olarak yazdığı *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya* adlı eseri, tez konumuz için önemli bir kaynak teşkil etti. Doulatabadi, eserinin ikinci ve üçüncü ciltlerini Osmanlı ve İran meşrutiyetlerine ayırmıştır. Müellif, söz konusu hadiseleri bizzat gözlemleyen biridir. Dördüncü ciltte ise Bağdat seyahati ve buradaki Sünni-Şii münasebetleri ile Osmanlı Devleti'nin idari ve askeri durumundan bahsetmiştir. Osmanlı ve İran'da yakından şahit

olduğu gelişmeleri ve görüşleri aktarması, iki devlet arasındaki etkileşimi gözlemlemek aşısından önemlidir. Hatırat niteliğinde diğer önemli bir kaynak ise Seyid Hesen Takizade'nin kaleme aldığı *Hatırat-ı Takizade* isimli eserdir. Takizade, İstanbul'da iken Avrupa'ya giden İranlı aktivistler arasındaydı. Eserinde, Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme hareketinin İranlı aydınlar üzerindeki etkisini açık bir dille ifade etmekle beraber, İstanbul ve Paris'teki Jön Türkler ile olan bağlantıları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Paris'te ünlü Jön Türkçü Ahmet Rıza ile aynı evde kalan Takizade, Ahmet Rıza'nın Şura-yı Ümmet'teki yazılarını Farsçaya çevirip İran'a göndermiştir.

XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı-İran Münasebetlerinde Tarihsel Arka Plan

XIII. yüzyılda Moğol istilasının İran coğrafyasını vurması üzerine ortaya çıkan otorite boşluğu ve karmaşadan bölgedeki tüm siyasi-dini teşekküller etkilendiler. Moğol yıkımının etkisi ile birçok devlet ortadan kalkarken kimi de bu yıkımın altından yeniden filizlendi. XIII. yüzyılda başlayan kaos dönemi, XIV. yüzyılın ortalarına dek sürmüştür. Bu karmaşa içerisinde büyük sıkıntılar ile karşı karşıya kalan halk, istilacıların baskı ve zulmü karşısında çareyi ilahi kudrete sığınmada bulmuş ve bu zikrin terennüm edildiği tasavvuf ve tarikatlara rağbet göstermiştir. Moğol işgallerinin sebebiyet verdiği büyük bunalım öncesinde İran, tarikat-tasavvuf varlığı noktasında renkli ve hareketli bir coğrafya olmasına karşın, bu oluşumların İran'da siyasi idareyi etkileyecek düzeyde bir varlıkları olmamıştır.[2]

Moğol Hanı Olcayto, İran'da olduğu sırada insanlar akın akın bir sufi şeyhi ve aynı zamanda Şah İsmail'in yedinci göbekten atası olan Şeyh Safiyeddin'in etrafında toplanmaktaydılar. Şeyh Safiyeddin,[3] Hazar denizinin güneybatı kıyılarına yakın Erdebil'de tekkesini kurmuş ve bölgede ciddi bir saygınlık kazanmıştı. Şeyh'in büyük bir şöhreti vardı ve Sünni geleneğin de bölgedeki temsilcisiydi.[4] Safiyeddin, sufi geleneğini bozmadan

[2] Karadeniz, Y. (2014). "Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı". ***Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, Sayı:3, 55-56.

[3] XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşayan İbn-i Bezzaz'ın *Safvetü's Safa* isimli eserinde Şeyh Safiyeddin'in *seyyid*, yani Peygamber soyundan geldiği yazılmıştır. Fakat Faruk Sümer'in A. Kesrevi *(Şeyh Safî ve Tebareş)* ve Z.V. Togan'a *(I'origine des Safavides)* dayandırdığı kaynaklarına göre İbn-i Bezzaz'ın eseri daha sonra Şiilerce tahrif edilmiş ve bu şekilde Şeyh Safiyeddin'in soyu Peygambere dayandırılmıştır. Faruk Sümer ayrıca Şeyh Safiyeddin ve Safevi Hanedanı'nın *seyyidlik* ile hiçbir alakası olmayıp Sincarlı Firuz Şah adlı bir Kürd'ün neslinden geldiğinin şüphe götürmez bir gerçek olduğunu iddia etmiştir. Bkz: Sümer, F. (1999) ***Safevi Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü.*** Ankara: TTK Yayınları, 11; Şah, S. (2007). *Safvetü's Safa'da Safiyüddin-i Erdebili'nin Hayatı, Tasavvufi Görüşleri ve Menkıbeleri.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE İstanbul, 29-30.

[4] Saray, M. (1990). ***Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü***, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 11.

bölgedeki güçlü Moğol emirleri ile iyi geçinmiş ve 1334 tarihinde seksen beş yaşında vefat etmiştir.

Şeyh Safiyeddin'den sonra Erdebil Tekkesi'nin başına oğlu Sadreddin (1334-1393) oturmuş ve babasından devraldığı Sünni-sufi geleneği devam ettirmiştir. Tekkenin şöhreti Bursa'da Osmanlı sarayına kadar gelmişti ki buradan her yıl Erdebil'deki tekkeye *çerağ* akçesi adı altında hediyeler gitmekteydi.[5] Sadreddin'in bazı hareketlerinden hoşnut olmayan Moğol emiri Emir Çoban onu hapse attırınca, sonrasında tekkeye şeyh olan oğlu Hoca Ali, bölgedeki emirler ile iyi geçinmeye çalışmış ve babasına nazaran sakin bir hayat yaşamıştır.

Hoca Ali dönemi (1392-1429) aynı zamanda Erdebil Tekkesi'nin Sünni gelenekten Şiiliğe evrildiği[6] ve Anadolu'daki Türkmen aşiretleri ile arasında sıkı bir ilişkinin başladığı dönemdir. İran coğrafyasında Moğolların neden olduğu iktisadi, siyasi ve sosyal kaos, eş zamanlı olarak saldırıya maruz kalan Anadolu'da da hissedilmiştir. İran ve Anadolu halkı, içine düşmüş olduğu çaresizliği gidermek amacıyla tarikatlara sığınmış ve neticede tarikat ve tasavvufi mercilere karşı büyük bir ilgi ortaya çıkmıştır.[7]

Timur, Ankara Savaşı'nda (1402) Osmanlı Sultanı Bayezid'i yenince 30.000'e yakın esirle geri dönmüştü.[8] Yolu üzerindeki Erdebil Tekkesi'ni ve o sırada tekkenin şeyhi olan Hoca Ali'yi ziyaret etmiş, ondan çok etkilenerek dileğini sormuştur. Şeyh, ondan yanında getirdiği esirleri serbest bırakmasını istemiş, Timur ise bunu kabul etmiştir.[9] Bu esirlerin bir kısmı Anadolu'ya dönerken büyük bir kısmı Erdebil'de kalarak tekkenin sıkı birer müridi olmuşlardır. Bunlar Erdebil'de kendilerine Rumlu adıyla tahsis edilen bir mahalleye yerleştirilmişlerdir ki, sonradan *Kızılbaş* olarak anılan taifenin en kuvvetlisini bunlar teşkil edecektir.[10] Anadolu'ya dönenler dahi kendilerini Timur esaretinden kurtaran bir kurtarıcı olarak gördükleri Hoca Ali ve tekkesi ile irtibatlarını devam ettirmişlerdir.[11] Daha önce

---

[5] Hinz, W.(1995). ***Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd***, (Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara: TTK Yayınları, 7.
[6] Walter Hinz ve çağdaş İran kaynakları, tekkede Şiilik akidesinin Hoca Ali ile başladığını söylerken Faruk Sümer bunu reddetmekte ve Şiilik propagandasının Cüneyd ile başladığını savunmaktadır. Bkz: Hinz, 1995, 15; Sümer, 1999, 6-7.
[7] Karadeniz, (2014). 57; Kaplan, D. (2008). Şiiliğin İran Topraklarında Egemenliği: "Safevi Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiileştirme Politikaları". ***Marife Dergisi,*** 8(3), 190.
[8] Hinz, 1995, 9.
[9] Aydoğmuşoğlu, C. (2013). ***Şah Abbas ve Zamanı***. Ankara: Berikan Yayınevi, 52.
[10] İskender Beg Münşi Türkmen, (1350). ***Tarih-i Âlem-i Ara-yı Abbasi I,*** (Tash: İrec Afşar), Tehran: (Yayınevi Belirtilmemiş), 16; Yazıcı, T. (1967). "Safeviler". **İA,** C. X, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul: 53.
[11] Karadeniz, 2014, 65.

Anadolu ile Erdebil Tekkesi arasında var olan ilişki bu hadise ile güçlenmiş ve Anadolu'dan İran'a yoğun bir Türkmen göçü başlamıştır.[12]

Hoca Ali 1429'da ölünce yerine oğlu İbrahim geçmiş ve tarikat güç ve saygınlığını ilerletmeye devam etmiştir. İbrahim selef olarak yerine kardeşi Cafer'i bırakınca, İbrahim'in oğlu Cüneyd ile amcası arasında sıkıntılar baş göstermiştir. Cüneyd, Şii-Rafizi fikirleri ortaya atınca amca Cafer onu tekkeden kovmuş, o da tekkeden yanına aldığı müritler ile Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgelerinde Türkmen boyları arasında dolaşıp telkinlere başlamıştır.[13] Onun Erdebil Tekkesi'nden ayrı hareket ederek, amcası Cafer'den fazla rol oynaması ve birçok bölgede takipçilerini arttırması sonucunda Erdebil merkezli hareketin tarihi de yeni bir safhaya evrilmiştir.[14]

Cüneyd, kısa zamanda Şiilik[15] teşkilatını yeniden düzenlemiş ve sadece babasının müritlerine dayalı bir nevi propagandistler ordusu kurmuştur.[16] Azerbaycan, Doğu Anadolu ve İran'ın muhtelif bölgelerine gönderdiği elemanlar vasıtası ile Şiilik propagandasını hızlandıran Şeyh Cüneyd, fikirlerine karşı çıkan bölgelerde yer yer isyanlar çıkartarak

---

[12] İran'a doğru yapılan göçün önemli bir sebebi de Osmanlı Devleti'nin uyguladığı merkeziyetçi politikalardı. Devletin, aşiretleri tahrire tabi tutup vergi mükellefiyeti getirmesi konar-göçer Türkmen unsurların hiç de alışık olmadığı bir durumdu. Öte yandan konar-göçerler sosyal konumları itibariyle şehirlerdeki medrese âlimlerinden bir şeyler istifade etme şansına sahip değillerdi. Medrese âlimlerinden istifade etme şansına sahip olmayan bu konar-göçerler, dini bilgilerini kendilerini ziyarete gelen Erdebil meşeli şeyh ve dervişlerden almaktaydılar ki bu bilgilerin içinde Ehl-i Sünnet ile çelişen birçok hurafeler bulunmaktaydı. Bu gibi sosyal ve dini nedenlerden dolayı Osmanlı Anadolu'sundaki göçebe Türkmenler Şii propagandasına açık hale gelerek önce Erdebil Tekkesine daha sora Safevi iktidarına kendilerini daha yakın hissetmişlerdir. XV. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar dahi Osmanlı-İran sınırındaki göçer aşiretlerin hareket yönünü bu söz konusu olgu belirlemiştir. Bkz: Arı, S. (2001). *Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Nadir Şah-I. Mahmut Dönemi Ehl-i Sünnet Şii Diyaloğu.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi SBE, Şanlıurfa, 9; Konar- göçerliğin, tarikat geleneğinin, mehdici bir beklenti anlayışının, velayet kültü merkezli mistisizmin, Osmanlı merkezileşme politikalarının, gayr-i müteşerri bir dindarlık anlayışının ve soya dayalı karizmatik mürşit kavramının Türkmen aşiretlerini Osmanlı'dan uzaklaştırıp Erdebil tekkesine ve Safevilere yakınlaştırdığına dair bkz: Yıldırım, R. (2017). ***Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri (1300-1501).*** İstanbul: İletişim Yayınları, 23; Dündar, F. (2018). Aleviliğin Doğuşu: Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri (1300-1501). ***İran Araştırmaları Dergisi: İraniyat****,* 2 (2). Ankara, 12-19.

[13] Yinanç, M.H., (1993). "Cüneyd**". İA**, C.3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 242.

[14] Aydoğmuşoğlu, C. (2015). ***Safevi Devleti Tarihi,*** Ankara: Kimlik Yayınları, 31.

[15] Konumuz açısından önemli olan Şiiliğin üç farklı çizgisi Abbasiler döneminde şekillenmeye başlamıştır. Bunlardan birisi kuzey Yemen'de günümüzde de varlığını sürdüren ve *Beşçilik* olarak da bilinen Zeydiye yâda Zeydiliktir. Şiiliğin en yaygın ikinci kolu olan İsmailliye ise *Yedicilik* olarak da bilinen bir diğer alt mezheptir. Özellikle Fatımiler devrinde resmi mezhep olmuştur. Şiiliğin üçüncü ve bugünkü en geniş kitlesini oluşturan mezhep ise On iki İmamcılık olarak da bilinen *Caferiliktir*. Bkz: Sarıkaya, Y. (2008). ***Tarihi ve Jeopolitik Boyutları ile İran'da Milliyetçilik***, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 51.

[16] Saray, 1990, 13; Ahmed Kesrevi'ye göre, Sünni-Şafii olduğu kesin olan Şeyh Safiyüddin'in çocuklarının Şiileşmeleri politiktir. O, özellikle bu durumu Şeyh Cüneyd'in siyasi emellerine bağlamaktadır. Ona göre Şeyh Cüneyd'in şahlık hevesine girmesiyle İran'da yaygın olan Şiilikten yararlanma amacıyla Şiileşme eğilimi baş göstermiştir. Kesrevi, Şeyh Cüneyd'in ve oğlu Haydar'ın Sünni Şirvanşahlardan çok çektiklerini dolayısıyla Şiiliklerinin Ali sevgisinden değil, Muaviye buğzundan kaynaklandığını söyler. Bkz: Kesrevi, A. (1976). ***Şeyh Safi ve Tebareş***. Tahran: 60; Kaplan, 2008, 197.

rakiplerini sindirmeye muvaffak olmuştur. Fakat Cüneyd'in siyasi yönü ağırlıklı bu faaliyetleri, o zamanlar bölgenin hâkimi olan Karakoyunluların tepkisiyle karşılaşmış ve kendisiyle taraftarlarının ülkeden kovulmasına sebep olmuştur.[17]

Cüneyd'in Erdebil'den çıkışı ve sonraki faaliyetleri her yönüyle ilginç ve incelemeye değerdir. O önce Osmanlı Devleti'ne geldi ve II. Murat'tan kendisine bir tekke vermesini istedi. Vezir Halil Paşa ile durumu müzakere eden Osmanlı Sultanı; *"Valla tekkenin kocası ölmüştür"*[18] mütalaasında bulundu. Diğer cihetten vezir de malum İran atalar sözünü hatırlattı. Buna göre; *yedi derviş bir postta oturabildikleri halde iki hükümdar dünya kıtasına sığmazlarmış.*[19] Bu cevabı alan Şeyh, Osmanlı ülkesinden ayrılıp Karaman'a gitmiştir. II. Murat ve Halil Paşa'nın Cüneyd'e bu denli temkinli yaklaşmalarının sebebi onun tekke faaliyeti adı altında siyasi bir gayesinin olduğunun farkında olmalarıydı. Zaten kendi hâkimiyeti altında bulunan Sünni-Hanefi şeyh ve tarikatlara dahi şüpheli bir nazarla bakan Osmanlı Devlet ricalinin, menşei dışarda ve Şiilik-Rafızilik kokan bir organizasyona izin vermesi düşünülemezdi.

Cüneyd'in ülkeden ülkeye savrulması siyasi-aksiyoner tarafını da güçlendirmiştir. Yeni geldiği Karaman Beyliği'nin tekke ve medreselerinde dini-itikadi tartışmalara girmekten kaçınmamış ve Şiilik fikrini açık beyan ifade etmiştir. Karaman'da nüfuzlu bir medrese şeyhi olan Şeyh Abdullatif ile girdiği bir tartışmada başta Hz. Ali olmak üzere Ehl-i Beyt'in methini ihtiva eden ayetlerinin önceleri Kuran'da var olduğunu, sahabeler hakkındaki ayetlerin Allah kelamı olmayıp sonradan uydurularak Kuran'ın içine konulduğu[20] yönünde Şii itikadını açık etmiştir. Çıkan münakaşada zındıklık ile suçlanan Cüneyd, Karaman yurdunu tehlikeli bularak buradan ayrılmış ve taraftar kitlesinin bulunduğu Taşeli (Varsak) bölgesine gitmiştir.[21]

Şeyh Abdullatif, Cüneyd'in sapkın fikirlerinden Karaman Beyi İbrahim'i haberdar edince hakkında yakalama emri çıkarılmış, bunu duyan Cüneyd kaçıp Antakya taraflarına gitmiştir. Burada eski ve yıkık bir Haçlı kalesini tamir ettirerek üs edindi ve çevresinde yoğun bir propaganda faaliyetine başladı.[22] Cüneyd'in bu çalışmaları bölgedeki Sünni

[17] Hinz, 1995, 16; Saray1990,13; Yinanç, 1993, 242.
[18] Hinz, 1995, 17.
[19] Hinz, 1995, 17.
[20] Saray,1990, 13.
[21] Yazıcı, T. (1993). "Cüneyd-i Safevi". **İA**, C. 8 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 124.
[22] Yazıcı, 1993, 124.

şeyhleri rahatsız edince, durumu Memlük Sultanı Çakmak'a bildirdiler. Memlük Sultanı'nın tazyiki ile Cüneyd ve müritleri bölgeden sürülmüşlerdir. Onların bu sürgünlerinden sonraki durakları Canik (Samsun) olmuştur.

Şeyhliğe şahlığı da ilave eden Cüneyd, Canik'te uzun süre kalarak hararetle yeni taraftarlar bulmaya çalıştı.[23] Bir amacı da Trabzon'u fethetmek ve burada devletleşmekti. Çevresinde topladığı makul sayıda fanatik müridi ile Trabzon'a saldırdı. Fakat şehirde çıkan yangın[24] ve Osmanlıların kendilerine haraç veren bir yere saldırdığı için Cüneyd'in üzerine yürümesi sonucunda kuşatma kaldırılmış, o da Diyarbakır'a kaçarak Akkoyunlu Uzun Hasan'a sığınmıştır.[25] Bu faaliyetler Erdebil'de Şeyh Safiyeddin ile başlayan sufi/tasavvufi akidenin artık Cüneyd ile tamamen siyasal bir kimliğe bürünmekle beraber asli itikadından da savrulduğunu göstermektedir.[26]

Şeyh Cüneyd'in Diyarbakır'da Uzun Hasan ile teması yeni bir tarihi kırılmanın da başlangıcını oluşturmuştur. Cüneyd, bölgede Şii Mezhebi'nin siyasi bayraktarlığını yapan Karakoyunlu Cihan Şah'a değil de koyu bir Sünni olan Akkoyunlu Uzun Hasan'a sığınması da ilginç bir hadisedir.[27] Cihan Şah, Cüneyd'in siyasi bir güç olma isteğinin farkındaydı ve aynı zamanda Cüneyd'in ilk rakibi olan ve onu Erdebil'deki tekkeden kovan Şeyh Cafer'in de dünürüydü. Bu sebeplerden dolayı Cüneyd, emrindeki müritler ile Uzun Hasan'a sığınmıştır. Cihan Şah'ın sıkı bir düşmanı olan Uzun Hasan, müritlerinin Cüneyid'e ne derece bağlı olduklarını görerek onları, Cihan Şah'a ve batı tarafında Akkoyunluları tehdit eden Osmanlı Devleti'ne karşı bir güç unsuru olarak kullanma düşüncesiyle destekleyip himaye etmiştir.

Diyarbakır'da dört yıl kalan Cüneyd, Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hatice Begüm ile de evlenerek konumunu güçlendirmiştir. Bu evlilik aynı zamanda ona, kozmopolit bir dini-siyasi merkez olan Diyarbakır'da Şiilik propagandası yapma imkânı da vermiştir. Uzun Hasan ve müritlerinin desteğini arkasına alan Cüneyd, kuzeye akınlar yapmış ve bir ara

[23] Hinz, 1995, 19; Yazıcı, (1993), 124.
[24] Yazıcı, 1993, 124.
[25] Aydoğmuşoğlu, 2015, 31.
[26] Togan, Z. V. (1981). ***Umumi Türk Tarihi'ne Giriş***. İstanbul: Enderun Kitabevi, 367; Taflıoğlu, S. (2012). "İran Türk Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Türk Tarihine Stratejik Etkisi". ***Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi***, 4(13), 108.
[27] Uzun Hasan'ın Safevi tarikatına mensup ve bazı İran kaynaklarının ileri sürdüğü gibi, Şeyh Cüneyd'in bir müridi olduğu hakkındaki iddialar şüphe ile karşılanmalıdır. Şu cihet de göz önünde tutulmalıdır ki Uzun Hasan yalnız Safevilere değil bütün şeyh ve dervişlere teveccüh gösterirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz: Hinz, 1995, 105.

Erdebil'e gelmişse de Cihan Şah'ın baskısı ile burayı terk etmek zorunda kalmıştır. Kışı geçirmek için geldiği Karabağ'da Şirvanşah Sultanı Halil ile 4 Mart 1460 yılında yaptığı savaşta okla vurulup öldürülmüştür.[28]

Şeyh Cüneyd'in ölümünden tam iki ay sonra eşi Hatice Begüm bir erkek evlat dünyaya getirdi.[29] Haydar adı verilen bu çocuk dayısı Uzun Hasan'ın himayesinde Diyarbakır'da büyüdü.[30] Haydar, 1470'te dayısı Uzun Hasan'ın desteği ile Erdebil Tekkesi'nde tarikat reisliği makamına oturmuştur. Daha hayatta olan Şeyh Cafer, Uzun Hasan'a karşı pek bir şansı olmadığı için durumu kabullenmiştir. Haydar, evliliğini dayısının kızı Marta (Alemşah Begüm) ile yapmış ve bu evlilikten üç erkek çocuk (Ali, İsmail ve İbrahim) dünyaya gelmiştir.[31]

Durumunu iyice kuvvetlendiren Haydar, Erdebil'i bir karargâha dönüştürmüş ve çevreye özellikle Anadolu'ya propaganda amaçlı müritler göndermiştir. Müritlerinin çoğu Haydar'a bir tür tanrılık atfedip, ona sınırsız bir bağlılık gösteriyorlardı. Anadolu'nun birçok muhitinde, bu tarikata bağlı olan kimselerin namazı ve orucu bırakıp şeyhi kıble ve mescit tanıdığı, tarihi kayıtlarda geçmektedir.[32] Haydar'ın kendi hükümranlığında bir devlet gayesi güttüğüne dair en bariz kanıt, hiç şüphesiz kendisi için yaptırdığı tuğra şeklindeki mührüdür.[33] Taraftarlarını yeniden teşkilatlandırmış ve onların diğer insanlardan ayrılmasını sağlamak için başlarına on iki dilimli kızıl taç giydirmiş ve sarık sardırmıştır. Bundan dolayı bu müritlere *Kızılbaş* denilmiştir.[34]

Haydar, babasının intikamını almak için Şirvanşah sultanı Ferruh Yaser ile yaptığı savaşta ölünce (9 Temmuz 1488) müritler, onun oğlu Ali'yi şeyh, İsmail'i halef tanıyarak

---

[28] Aydoğmuşoğlu, 2015, 32; Hinz, 1995, 35; Yazıcı, 1993, 124.
[29] Hinz, 1995, 36.
[30] Yıldırım, 2017, 201.
[31] Aydoğmuşoğlu, 2015, 36; Haydar'ın evliliği ve İsmail'in dünyaya gelişi ile ilgili dönemin Osmanlı sultanına bir mektup gönderen Sofyalı Bali Efendi'nin yazdıkları Osmanlıların Şah fanatizmini ele vermesi bakımından önemlidir. Rivayete göre Uzun Hasan Haydar'ı Tebriz'e yerleştirmişti. Haydar Tebriz sokaklarında başıboş dolaşan aylak biriydi. Bu sırada Uzun Hasan'ın kız kardeşi de Tebriz'de bulunmaktaydı. Haydar onu gözüne kestirdi ve beraber oldu. Bali Efendi, bu gayr-ı meşru ilişkiden İsmail'in doğduğunu iddia etse de İsmail'in yaşça Haydar'ın üçüncü erkek evladı olması bu iddiayı çürütmektedir. Bkz: Yıldırım, 2017, 202.
[32] Uluerler, S. (2009*). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İran İlişkileri (1774-1848),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ, 10.
[33] Dedeyev, B. (2008). "Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", ***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi***, 1 (5), 206.
[34] Saray 1990, 15; *Kızılbaş* ifadesinin nasıl çıktığı ile ilgili bkz: Yıldırım, 2017, 203.

etrafında toplandılar.[35] Akkoyunlu Sultan Rüstem, Safevi ailesini kendisine rakip görmüş ve çıkan savaşta Ali öldürülmüştür. Her tarafta aranan ve sadık müritler tarafından İran'ının çeşitli yerlerinde gizlenen İsmail, Sultan Rüstem'in bir suikast neticesinde öldürülmesi ile ancak kurtulabilmiştir.

Rüstem'in öldürülmesi Akkoyun Devleti'nde bitmek bilmeyen bir iktidar mücadelesini de beraberinde getirdi. Bunu gören İsmail, Uzun Hasan'ın mirasının başına geçmek için taraftarları ile harekete geçti. 1500 yılında Erdebil'e giren İsmail buradaki tekkede medfun atalarının huzurunda tüm Şii düşmanlarına karşı intikam yemini etmiştir. O önce babası ve dedesinin intikamını almak için Şirvan hâkimi Ferruh Yaser'i yenip öldürdü.[36] Sonra Akkoyunlu Elvend Mirza'yı Nahcivan civarında Şarur Savaşı'nda yenerek bu ülkenin yarısına hâkim oldu. Zaferden sonra İsmail, 1501 senesinde Akkoyunlu Devleti'nin merkezi Tebriz şehrinde tahta oturmuştur.[37] Şah unvanını tercih eden İsmail,[38] 12 İmam Şiiliğini, kurduğu devletin resmi mezhebi ilan etmiştir. Ezana, *"eşhedu enne Aliyyen veliyullah"* ve *"hayy a'la hayri'l amel"* ifadelerini ekleterek değiştirmiş, para bastırmış ve düşmanlarına karşı yanında duran başta Türkmen beyleri olmak üzere birçok kimseye önemli görevler tevdi etmiştir.[39] Safevi Devleti'nde ehliyet, liyakat, tecrübe ve disiplinin pek bir önemi yoktu. Her şey kendi anlayışlarına göre olağanüstü bir karaktere sahip olan Şah'a kayıtsız şartsız bağlılıktan geçiyordu.[40]

Şah İsmail'in radikal bir Şii kimlikle Tebriz'de tahta oturması tüm yakın doğuda yeni bir tarihsel kırılmanın işaret fişeğini beraberinde ateşlemiştir. İsmail'in, On İki İmam akidesini sufi gelenekten koparıp tamamen siyasi-militarist bir yapıya dönüştürmesi komşuları ile olan ilişkilerini de etkilemiştir. Ayrıca Şah İsmail, kendinden önce İran'a

---

[35] Musali, N. (2016). "Şah İsmail'in Annesi Alemşah Begüm: Efsaneler ve Gerçekler", ***Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi,*** 13, 46**.**

[36] Saray, 1990, 16.

[37] Aydoğmuşoğlu, 2015, 42.

[38] Müneccimbaşı, Sahaif-ül Ahbar adlı eserinde, Şah İsmail ile müritleri arasındaki bağlılığa dair şu bilgiyi aktarmaktadır: "Haydar'ın bir oğlu dahi zahir oldu İsmail adlı. Müritleri ana tabi oldular. O kadar ki cemi memlekette olan müritleri birbiriyle buluşunca *Selamün Aleyküm deyecek* yerde *Şah!* derlerdi. Rum'da (Anadolu) olan müritlerine Sünnet ehli; *bunca zahmet çekip Erdebil'e varacağınıza Mekke'ye varsanız, Hazret-i Resulü ziyaret etseniz daha iyi olmaz mı?* derlerdi. Sufiler de "*biz diriye varırız ölüye varmayız"* cevabını verirlerdi." Bkz: Müneccimbaşı, (1285). ***Sahaif-ül Ahbar***. İstanbul: C. III, 268; Hinz, 1995, 86; Saray, 1990, 16.

[39] Onat, H. (2012). "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", ***İslam Mezhepleri Tarihi,*** Grafiker Yayınları, Ankara, 564; Gündüz, T. (2010). ***Son Kızılbaş Şah İsmail,*** İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 73; Aydoğmuşoğlu, 2015, 42; Kaplan, (2008), 192.

[40] Jorga, N. (2005***). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,*** C: IV, Yeditepe Yayınları, (Çev.Nilüfer Epçeli), İstanbul, 219

hâkim olan Timur ve Uzun Hasan'ın gerçekleştirmek istedikleri hedefi de yinelemeye başlamış, Anadolu coğrafyasını İran'a katacağını söylemiştir.[41] İşte bu siyasi-militarist söylem, İran'ın Osmanlı Devleti'ne karşı XVI. yüzyıldan başlayıp günümüze kadar sürecek olan politikalarının da temel kaynağını teşkil etmiştir.

Şah I. İsmail Tebriz'de tahta oturduğunda ilk ele aldığı mesele kendi halkının mezhebi oldu. Tartışılmaz bir karizmaya sahipti ve bu sayede halkını olağanüstü şekilde etkiledi. Kaynaklar, İsmail'in tebaası üzerindeki olağanüstü etkisini anlatırken biraz abartıya kaçsa da Şah'ın diğer çağdaşı hükümdarlardan halkı üzerindeki etkisi noktasında oldukça fazla bir otoritesi vardı.[42] İsmail tebaasındaki halka Şiilik adı altında Kızılbaş itikadını kabul etmeye zorladı.[43] Onun bu politikasının altında yatan sebep sadece dini-mezhebi radikalliği bulunmuyordu. Şah İsmail, hem merkezi devlet otoritesini sağlama almak için kendine özgü bir mezhebe bağlı *arınık*[44] bir halka sahip olmayı, hem de Sünni olan Osmanlılar ile savaşlarında tebaasının birlikteliğini mezhep farkıyla sağlamayı hedefliyordu.[45] Dört Halifeye lanet etmeyenleri kılıçtan geçirmesi, onu bölgede Sünni mezhebinin sıkı bir savunucusu olan Osmanlı Devleti ile kısa sürede karşı karşıya getirmiştir.

Şah İsmail'in itikadi-mezhebi anlayış ve pratikleri ile On İki İmam Şiiliği veya diğer adıyla *İmamiye Şiası* arasında itikadi-mezhebi büyük düşünsel farkların varlığı birçok düşünür tarafından da dillendirilmiştir. Örneğin, İsmail'in benimsemiş olduğu Şiilik akidesine, İranlı fikir adamlarından Ali Şeriati ve Hüseyin Mircaferi tarafından *Safevi Şiası* ismi verilmiştir. Yine İran tarihi ve İran'daki Türk halklar ile ilgili önemli çalışmaları olan

---

[41] Uluerler, 2009, 12.

[42] Budak Münşi Cevahirü'l Ahbar adlı eserinde, onun tebaası üzerindeki olağanüstü etkisini anlatırken şunları söylemektedir: Osmanlı Elçisi Meraga'da iken halkın kendisine bağlılığını göstermek isteyen Şah; *"beni seven minareden atlasın"* diye emir buyurmuş, bunu üzerine elçinin araya girip şefaat rica etmesine kadar yüz kişi kendini minareden atmıştır. Bkz: Budak Münşi Kazvini, (1378). ***Cevahirü'l Ahbar,*** (Hazırlayan: Behram Nejad), Miras Mektub, Tahran, 178.

[43] Kaplan, 2008, 192.

[44] Şah İsmail'in İran'da *arınık* bir Şiiliği tercih etmesinin önemli bir sebebi de IX. yüzyıl ile XV. yüzyıl arasında İran'ın mezhepsel bir karmaşa içerisine girmesiydi. Nitekim Nasıruddin Tusi'nin görüşleri, Hasan Sabbah'ın takipçileri olan İsmaillerin durumu, Allame Hasan b. Yusuf b. Mutahhar Hilli'nin On İki İmam Şiiliğinin ilkelerini yerleştirme çalışmaları, Muhammed b. Mekki el-Âmili'nin (Şehid-i Evvel) Horasan civarında yayılmış fikirleri, On İki İmamcı Şiî âlim Ahmet b. Fehd Hilli'nin tasavvuf ekolü, ayrıca Güney Irak'ta gulat fikirleri ile bilinen Muhammed b. Felah'ın Muşa'şailer Devleti'nin varlıkları XVI. yüzyıla girilirken İran'ı tam bir karmaşaya sürüklemişti. İsmail, bu dini/mezhebi karmaşanın bölgede kurmak istediği siyasi birliğe engel oluşturacağının farkındaydı. Bu yüzden mensubu olduğu İslam Dini, inanç konusunda tam bir özgürlüğü emretmişken ilk kez bir İslam hükümdarı tebaasına kendi mezhebini kabul etme zorunluluğunu getirmiştir. Bkz: Kaplan, 2008, 195-196.

[45] Akdevelioğlu, A. (1999). *İran'da Dış Politikanın Etnik Dinsel Temelleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 46; Kaplan, 2008, 196.

Faruk Sümer de Şah İsmail dönemi Şiiliğinin İranlıların anladığı Şiilikten farklı olduğunu söylemiştir. Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim devrinin önemli düşünürlerinden olan Ebu Suud Efendi de Safeviler ve Şah İsmail için; *"muhakkak ki bu topluluk halis Şia'dan değildir"* ifadesini kullanmıştır.[46]

İran'da Şiiliğin yayılması ve kurumsallaşıp İranlılar için bir kimliğe dönüşmesi konusunda Müslüman araştırmacılar ve bazı batılı Oryantalistler arasında yaygın ama yanlış bir kanaat oluşmuştur. Bu kanaate göre Şiilik İran'a ve Fars milletine ait bir düşüncedir. Oysa bu düşünce XVI. yüzyıla kadar temelsizdir. Bu yüzyıldan önce Şii İranlılar ve Farslar bulunmaktaydı. Ancak Şiilerin büyük kısmı İranlı değildi ve İranlılar ile Farsların çoğunluğu da Sünni idiler. İranlıları ve özelde Farsları tümüyle Şiileştiren ise Şah İsmail ile beraber Safevi Türkleri olmuştur.[47]

Şah İsmail Osmanlılar ile mücadelesinde önce Fars, Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Doğu Anadolu'da bulunan Akkoyun varlığını tümüyle ortadan kaldırdıktan sonra, doğusunda onu tehdit eden Özbeklere yönelmiş ve Şeybani Han'ı öldürterek Horasan, Herat ve Belh coğrafyasında otoritesini sağlamlaştırmıştır. Sadist bir tavırla maktul Özbek Şahı'nın derisini yüzüp içine saman doldurarak dönemin Osmanlı Padişahı II. Bayezid'e göndermesi Osmanlı Devleti ile başlayacak olan mücadelenin fitilini ateşlemiştir.[48]

Şah İsmail'in kısa sürede elde ettiği bu zaferler onu oldukça mağrur etmiş olacak ki Anadolu üzerindeki propagandasını da müritleri aracılığı ile yoğunlaştırmıştır. Safevîler, Akkoyunlulardan sonra, onun bıraktığı boşluğu doldurmak için devletleşme yolunda, dayanak noktası olarak Anadolu'yu ve buradaki taraftar kitlesi olan Kızılbaş Türkmenlerini kendilerine taban seçmişlerdir. Bu süreçte, Kızılbaş Türkmenlerini Osmanlı'ya karşı kışkırtmaları ve dinî içerikli siyasî bir organizasyona dönüşmeleri, Türk-İran ilişkilerinde önemli bir mücadele devresi başlatmış ve bu durum Osmanlı-Safevi ilişkilerindeki temel sorunu teşkil etmiştir.[49]

---

[46] Arı, 2001, 14; Şeriati, A. (1990). ***Ali Şiası-Safevi Şiası***. (Çev. F. Artinli). İstanbul: Yöneliş Yayınevi. 43.
[47] Sarıkaya, 2008, 52.
[48] Hammer, J. (1997). ***Osmanlı Tarihi,*** MEB Yayınları, C. 1, 369; Aydoğmuşoğlu, 2015, 87.
[49] Uluerler, 2009, 31.

II. Bayezid'in Şehzade Cem ve sonrasında Şehzade Selim ile iktidar mücadelesi İsmail'in gözünden kaçmamış, bu durumu fırsata çevirme düşüncesiyle Anadolu'da sıkı bir müridi olan Şah Kulu ve Nur Halife isyanlarını Osmanlı Devleti'ne karşı desteklemiştir.

II. Bayezid'in pasif iktidarı döneminde Anadolu'daki Şiilik faaliyetlerine karşı etkin bir önlem alınmadı. Yavuz Sultan Selim zamanına dek Osmanlıların Safevi tehdidine karşı aldığı tadbirlerin yetersiz olması, sorunun zamanla büyümesine ve Şii Safevi destekli nüfusun Anadolu'da nicel olarak ciddi bir güce ulaşmasına neden olmuştur.[50] I. Selim'in iktidarı devralması ile Safevilere yönelik yeni ve etkin bir süreç de başlamıştır.

Şah İsmail destekli Şii propagandanın Osmanlı sarayına kadar girmesi[51] ve Şehzade Ahmet'in oğlu Murad'ın Şah'a iltica etmesi ile onu istemeye giden Osmanlı elçilik heyetinin katledilmeleri, Osmanlı tahtına yeni oturmuş olan I. Selim'i ilk önce Safevi tehlikesini kesin olarak çözmeye itti.

Osmanlı Devleti önce Şah'a karşı mücadelenin dinen zaruri olduğuna dair İstanbul Müftüsü Sarıgürz Nurettin Efendi ve Kemal Paşazade'den fetvalar aldı. Bu fetvalar Şiiliğin İslam içinde ayrı birer mezhep değil, bizzat İslam'dan ayrı bir din olduğu vurgusu yapılmıştır.[52] Yavuz Sultan Selim'in İran'a karşı askeri hazırlıklarının yanında Şii mezhebine karsı yürüttüğü sistemli kültürel hazırlık, bu yeni itikadın Osmanlı tebaası arasında daha iyi bir şekilde anlaşılarak Sünni mezhep ile olan zıtlığının anlaşılması konusunda kayda değer bir aşamayı oluşturmuştur.[53] Siyasi, askeri ve kültürel hazırlıklarını bitiren Osmanlı Padişahı, Edirne'de toplanan olağanüstü divanda İran'a karşı savaş kararı aldı ve bunu bir mektup ile Şah'a bildirdi.[54]

Şah İsmail, I. Selim'in hazırlıklarını duyunca Venedik'e bir elçi gönderip Osmanlı Devleti'ne karşı beraber hareket etmeyi teklif ederken, Selim de Şah'ın doğusundaki rakipleri olan Özbekler ile ittifak etme girişiminde bulunmuştur. Fakat her iki hükümdar da

---

[50] Çağ, G., Ural, S. (2010). "Osmanlı-İran İlişkileri ve Osmanlı Modernleşme Çabaları Bağlamında Osmanlı Kadınlarının İranlılar ile Evlenme Yasağı ve Uygulamaları." ***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,*** 60.
[51] Varlık, M.Ç., (1993). "Çaldıran Savaşı", **TDV İA**, İstanbul, C. 8, 193.
[52] Sarıgürz Nurettin Efendi fetvasında; *"Zira onlar (Kızılbaş) kafir durumuna düşmüşlerdir."* İfadesini kullanmıştır. Devrin önemli bir alimi olan İbn-i Kemal bir risale neşrederek (Fi tekfirir- Revatiz); *"İsmail ile askerlerine karşı yapılan savaşların diğer din düşmanları ile yapılacak savaşlar gibi cihat sayılacağı"* belirtilmiştir.
[53] Çağ, Ural, 2010, 61.
[54] Varlık, 1993, 194.

müttefikleri ile fiili bir yardımlaşmaya girmeden 1514 yılının Ağustos ayında Çaldıran'da karşı karşıya geldiler. 23 Ağustosta vuku bulan meydan muharebesinde teknik ve topçu gücü üstün olan Osmanlı ordusu, İran ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Hayatını güçlükle kurtaran Şah İsmail, zevcesi Taçlı Hanım'ı dahi harp sahasında bırakarak kaçmak mecburiyetinde kalmıştır.[55]

Çaldıran Zaferi, Anadolu coğrafyası üzerinde Şiilik emellerine kesin bir darbe indirdi. Fakat Anadolu üzerindeki Şiilik tehlikesi ile Safevi tahrikleri hiçbir zaman sona ermedi.[56] Çaldıran Savaşı, Safevileri tamamen ortadan kaldıracak ikinci bir sefer ile desteklenmemiş olsa da mevcut galibiyet Osmanlı Devleti'ni Safevi saldırılarına karşı hazır bir duruma getirmiştir. Ayrıca Anadolu içindeki Şiilik propagandasının hızla düşmesini sağlamıştır.[57] Şah İsmail Çaldıran mağlubiyetinden sonra dış politikada önceki dönemlere göre pek etkin olmadı. Erdebil ve Tebriz'de içki sohbetlerine dalarak savaşlardan uzak durmaya çalıştı. Bununla beraber Osmanlı Padişahı I. Selim'e barış elçileri göndermekle[58] beraber Avrupa krallarına mektuplar yollayıp Osmanlıya karşı ortak hareket etme planlarını da ihmal etmemiştir.

Şah İsmail, 1524'te erken bir yaşta ölmesine rağmen arkasında büyük bir miras bırakmış ve milli bir İranlılık kimliğinin önemli bir kilometre taşını döşemiştir. Bu açıdan bakıldığında İran, bugün oluşturmuş olduğu mezhep ve siyasi birliğini Şah İsmail ve Safevilere borçludur.[59] Bununla beraber Safeviler, temsil ettikleri Şiilik ideolijisi ile salt bir türkmen aşireti şeklinde kalmış olsaydı muhtemelen İsmail'den sonra baş gösteren sorunları çözemezlerdi. Safevilerin doğuda ve batıda ciddi Sünni rakiplerine karşın uzunca bir süre varlıklarını sürdürmelerinde iki temel etmen vardı. Bunların ilki, fikri olarak dayandıkları 12 İmam Şiiliği, diğeri ise Fars bürokrasisinin desteği idi.[60]

Safevi Devleti'nin kurulması, Şiiliğin Şah İsmail ile daha radikal ve saldırgan bir hal alması ve Çaldıran ile beraber gelen tarihi kırılma sonuçta temelde aynı dine inanan, fakat farklı mezhebi yapıları dolayısıyla birbirlerine düşman olan iki kutuplu bir İslam coğrafyası

---

[55] Saray, 1990, 22.
[56] Kütükoğlu, B. (1993). ***Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612),*** İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1; Kılıç, R. (2001). ***Osmanlı İran Siyasi Antlaşmaları (16. ve 17.Yüzyıl),*** İstanbul: Tez Yayınları, 15.
[57] Yücel, Y., Sevim, A. (1991). ***Osmanlı Klasik Döneminin Üç Hükümdarı: Fatih, Yavuz, Kanuni,*** Ankara: TTK Yayınları, 123; Aydoğmuşoğlu, 2013, 64.
[58] Kılıç, 2001, 18; Saray, 1990, 22.
[59] Aydoğmuşoğlu, 2015, 54.
[60] Akyol, T. (1999). ***Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet.*** İstanbul. Doğan Kitapçılık, 133.

ortaya çıkarmıştır. Bu keskin ayrışmaya bağlı olarak Safevi Devleti, Anadolu coğrafyasındaki Sünni halk ile Asya'daki Sünni muhit arasına girmiş ve bu bölgeler arasında ciddi bir siyasi-dini engel haline gelmiştir.[61]

Şah İsmail'den sora İran'da tahta 10 yaşındaki oğlu Tahmasp geçmiş, bu durum İsmail'in kurduğu otoriteyi kısmen sarsmıştır. Daha önce bir derviş gibi itaat eden komutanlar makam, mevki ve para görünce farklı davranmaya başlamışlar, istekleri olmayınca da başkaldırıp Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Bu arada İran'ın da boş durmayıp bazı Osmanlı şehzadelerini kışkırtması üzerine iki devlet arasında tekrardan savaşlar başlamıştır.

1520 yılında Osmanlı tahtına oturan I. Süleyman, 1533-1554 yılları arasında İran'a dört sefer yapmış ve akabinde ilk Osmanlı-İran antlaşması olan 1555 Amasya Antlaşması imzalanmıştır. Bu seferler ve antlaşma ile Tebriz düşmüş, Tahmasp başkenti Kazvin'e taşımıştır.[62] Kendisi antlaşmaya ölünceye kadar sadık kalmıştır. O ayrıca Osmanlı Padişahı'nı *Sultan Gazi* ve *Mücahid-i fi Sebilillâh* olarak bilmiş, onunla savaşmayı hilaf-ı şer olarak telakki etmiştir. Yazdığı tezkirede; *"Osmanlı Sultanı Freng canibine gazaya gitmiş, bizim onunla gitmemiz gerekir. Yoksa kardeşimizi ve oğlumuzu öldürmüş olsa dahi işimiz önden gitmektir. Çünkü gazaya gitmek sadece onun görevi değildir. Dini dünyaya satmamamız gerekir"*[63] demiştir.

Safevilere yönelik Osmanlı söyleminin de her zaman sert olmadığını ve siyasal konjonktüre göre değiştiğini belirtmek gerekir. Peçevi'nin kaydettiğine göre, Kanuni Sultan Süleyman İran üzerine sefere çıkacağı zaman Şah Tahmasb'a bir mektup göndermiş ve kendisine *"sen, sana bağlı olan Rafiziler ve dinsizlerle, kötü ve fesatçı kimselerle din kurallarını değiştirip şeriatı alaya almakta ve saygıdeğer iki ulu şeyhe sövmektesin. Uygunsuz yolda bulunduğunuz için İslam bilginleri ve din şeyhleri kanınızın mubah ve malınızın helal olduğuna fetva vermişlerdir…."*[64] diyerek tehdit etmiştir. Aynı mektupta

[61] Nader, N. (1986). *XIV. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum: 17; Aydoğmuşoğlu, 2015, 53; Uluerler, S. (2012). "Osmanlı Safevi İlişkilerinde Temel Sorunlar Üzerinden Bir Değerlendirme", ***Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,*** 197, 130.
[62] Nader, 1986, 21.
[63] Karadeniz, Y. (2016). "İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746)", ***Asia Mınor Studies İnternatıonal Journal of Socıal Scıences,*** 4(8), 68.
[64] Peçevi İbrahim Efendi, (1981). ***Peçevi Tarihi,*** C.1, (Hazırlayan: Sıtkı Baykal), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 220-221.

Kanuni, Safevileri *"sapık mezhep ve gerçek dışı inanç"*[65] üzere olduklarını ve bir an önce*"sapkınlık, dinsizlik ve alçaklığa tövbe edip İslam'a uymasını"*[66] emretmiştir. Oysa iki devlet arasındaki tehdit bittiğinde Kanuni Sultan Süleyman, gönderdiği ikinci bir mektupta bambaşka bir dil ile Şah Tahmasb'a; *"Yüce hazret, mevkii göklere kadar uzanan, güneş gibi bereketli, müşteri gezegeni gibi mutlu, mertebesi zuhal gezegeninde olan, Dara anlayışlı, cemşit yaradılışlı, cem bahtlı, Hüsrev yaradılışlı, devletin sığınağı, ihsan ve keremin gök kubbesi…."* [67] şeklinde hitap etmiştir. Ayrıca Kanuni Sultan Süleyman devrinde, Sultan I. Selim'in aksine Safevilere karşı daha ılımlı bir politika takip edilmiştir. Hatta Yavuz Sultan Selim döneminde konulan bakır, demir, altın, gümüş madenleri ile ateşli silahların İran'a ihracı yasağı, Kanuni Sultan Süleyman tarafından kaldırılmıştır.[68]

Kısacası Osmanlı sultanlarının ve dini otoritelerinin İran'a olan yaklaşımı tamamıyla pragmatik koşullar çerçevesinde şekillenmiş, zamana ve koşullara göre değişim arz etmiştir.[69] İki devlet arasındaki siyasal rekabet sürdükçe Osmanlı devlet erkânı ve uleması arasında da İran ve Şii algısı daha belirgin ve daha yerleşik hâle gelmiştir. Zaman içinde Şii İran'ın kalıcı olduğunu gören Osmanlı yöneticileri ve uleması, bu süre zarfında oluşan yeni İran algısı üzerinden kendilerini yeniden konumlandırmışlardır.[70]

Tahmasp 1576'da ölünce yerine oğlu Haydar Mirza geçmiş fakat bu saltanat Tahmasp'ın diğer oğlu İsmail Mirza tarafından kabul edilmemiştir. İsmail Mirza taraftarlarının saldırısı ile öldürülen Haydar, yerini İsmail Mirza'ya bırakmıştır. İsmail Mirza (II. İsmail), dedesi Şah İsmail'in radikal Şii söylemine meydan okurcasına ilginç icraatlara imza attı. O önce Şii ulema ve Kızılbaş reislerini saraydan uzaklaştırarak yerlerine Sünni bürokratları atadı. Batısındaki Osmanlı ve doğusundaki Sünni Özbek saldırılarını engellemek için On İki İmam'ın ihtilaflı doktrinlerini yasakladı. II. İsmail bu icraatıyla İran'da Sünnilik ve Şiiliği bütünleştiren yapısal reformları yapmak isteyen ilk hükümdar olmuştur.[71]

---

[65] Peçevi, 1981, 221.
[66] Peçevi, 1981, 221.
[67] Peçevi, 1981, 239.
[68] Kılıç, 2001, 19; Sümer, 1999, 11.
[69] Atmaca, M. (2015). Osmanlı Zihin Dünyasında Bir Doğu Ülkesi: Diyar-ı Acem Yahut İran, ***Muhafazakâr Düşünce Dergisi,*** 43, 100-101.
[70] Atmaca, 2015, 99.
[71] Eravcı, M. (2002). "Safevi Hanedanı", ***Türkler,*** Yeni Türkiye Yayınları, Ankara C. 6, 882-883.

Şah I. Abbas (1587-1629) bürokrasideki katı Kızılbaş devlet ricalinin tasfiyesini devam ettirmekle beraber, doğuda ve batıda Sünni Özbek ve Osmanlılar ile olan askeri mücadeleye sürdürmüştür. Bunun yanı sıra III. Murad zamanında (1574-1595) Osmanlı-Habsburg savaşları sırasında Şah I. Abbas, Hristiyan güçler ile sürdürülen savaşalar ile ilgili muhabbet duygularını havi şu ifadeleri içeren mektubunu Osmanlı Padişahı'na göndermiştir:

> "Fetih ve zaferin kulağımıza gelmesini ümit ediyoruz ve bekliyoruz. Bütün bu diyardan dualarımız size ulaşır. Bu şekildeki müjde büyükten küçüğe herkesin ruhunu mesrur eder. İslâm askerinin küffara karşı gazası, iki devlet arasındaki ilişkileri daha da sağlamlaştırır. Aramızda ayrılık vaki değildir… Eğer ferman buyurursanız Kızılbaş askerleri ve ümerası memalik-i mahruse sınırına vakıftırlar, hemen gönderirim… Gazanın sevabından faydalanmak istiyoruz…."[72]

Şah I. Abbas, Osmanlının küffara karşı yaptığı savaşları cihat olarak görmesine rağmen tacizkar politikalarını da sürdürmüştür. I. Abbas'ın 1624'te Bağdat'a girip birçok Sünni Osmanlı ahalisini öldürmesi, İmam-ı Azam ve Abdulkadir Geylani'nin türbelerini tahrip etmesi Osmanlı Safevi ilişkilerini yeniden germiştir. Bu minval üzere devan eden ilişkiler, IV. Murad'ın Bağdat Seferine ve yeni İran Hükümdarı Şah Safi (1629-1642) ile arasında 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin (Zuhab) Antlaşması'na dek devam etmiştir.[73]

Osmanlı Padişahı IV. Murad'ın 1638'de Bağdat'ı fethetmesinden bir yıl sonra yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması iki devlet arasında uzun sürecek kalıcı bir barış dönemini başlatmıştır. 1639 senesinde yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması, 1847 Erzurum Antlaşması'na kadar Osmanlı-İran arasında yapılacak olan antlaşmalara esas oluşturmuş ve geçerliliğini epey bir sürdürmüştür. Kasr-ı Şirin ile Şii akidenin merkezi olan Bağdat ve civarındaki Atebat-ı Aliyye beldeleri daimi bir şekilde Safevilerin elinden çıkmıştır.[74] Antlaşma hükümlerinin çoğu Osmanlı Devleti lehinde olup ekonomik ve siyasi sonuçları açısından İranlılar için zararlı olmuştur. Bağdat'ı topraklarına katan Osmanlı Devleti, yalnızca Dicle-Fırat nehirleri arasındaki bölgeleri hâkimiyeti altına almakla kalmamış, aynı zamanda ticaret yollar için önemli bir güzergâh olan Basra'ya kadar uzanmıştır.[75]

---

[72] Felsefi, N. (1353). ***Zendegani-i Şah Abbas-ı Evvel V***, Tehran, 8.
[73] Mostevfi, M. H. (1375). ***Zübdetü't-Tevarih,*** (Tash. Behruz Guderzi), Tehran, 106.
[74] Abedini, A. (1388). "Karardadha-yı Sulh-ı İran ve Osmani Kaheş-i Teneşha-yı Mezhebi Do Kişver der Asr-ı Safevi ve Afşar" ***Tarih-i İran***, Tehran, 60 (5), 29; Karadeniz, 2016, 69.
[75] Abedini, 1388, 105.

Kasr-ı Şirin (Zuhab) Antlaşması hükümlerinin uzun süre yürürlükte kalması, İran'ı içerde rahatlatmış, Dicle-Fırat arası bölgeyi yeniden ele geçirme girişimlerini bitirmiştir. İran, Şah II. Abbas (1642-1666) ve Şah Süleyman dönemlerinde (1666-1694) Osmanlı Devleti ile sürdürdüğü barışa bağlı kalmış, Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın hükümlerine riayet etmiştir. Şah Hüseyin, kendi zamanında (1694-1722) İstanbul'dan İran'a elçi olarak gönderilen Dürri Ahmed Efendi'ye iltifat etmiş ve huzura kabülü sırasında ona şunları söylemiştir; *"Ben Osmanlı Sultanı'na duacıyım. Onlar ve ataları bütün zamanlarını kâfirlerle savaşmakta geçirmişlerdir. Dua etmek üzerimize vaciptir."* demiştir.[76]

XVIII. yüzyılın başlarında Afganistan'a hakim olan Galzaylar'ın aşiret reisi Mahmut, Safevileri yenmiş ve 1722'de başkent İsfahan'ı alarak şahlığını ilan etmiştir.[77] İran'ın bu durumunu fırsat bilen Osmanlı Devleti ve Rusya 1724'te yaptıkları İstanbul Antlaşması ile İran topraklarının önemli bir kısmını kendi aralarında pay etmişlerdir.

Aslında Rusya ile Osmanlı gibi birbirine rakip olan iki devletin, Fransa'nın devreye girmesiyle bir araya gelip İran toprakları üzerinde taksimat projeleri üretmesi dikkat çekicidir. Bu durum bize, düşman devletlerin menfaatleri dolayısıyla bir araya gelebileceklerini göstermektedir.[78] Bu antlaşmayı Şah Hüseyin'in yerine geçen Şah II. Tahmasp kabul etmemiş ve güçlü bir Türkmen lider olan Afşar Boyu reisi Nadir Kulu Han'dan (Nadir Şah) yardım istemiştir.[79]

Nadir, önce Afganları yenerek onları İran'dan attı. Sonra az bir kuvvetle Osmanlı Devleti'ni yenilgiye uğratıp Hemedan, Kirmanşah ve Tebriz'i geri aldı. Bir kabile reisi olan Nadir'in bu zaferleri İstanbul'da Padişah III. Ahmet'i tahtından etmiş ve I. Mahmut, Osmanlı tahtına oturmuştur.

Nadir, Osmanlı Devleti'nden alınan yerlerin az olduğu ve İran'ın zarar ettiği bahanesi ile Şah II. Tahmasb'ı tahttan indirerek yerine daha bebek yaşta olan III. Abbas'ı getirmiş, kendisi de onun vekili olmuştur. Esasında Nadir, Safevi Hanedanı'nın içine düştüğü zor

---

[76] Karadeniz, 2016, 70; Ürkündağ, A. (2006). *Ahmet Dürri Efendi'nin İran Sefaretnamesi,* Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi, Afyon Kocatepe üniversitesi SBE, Afyon, 92.

[77] Pour, D. A. (1990). *Nadir Şah Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 66; Saray, 1990, 53.

[78] Uluerler, 2019, 22.

[79] Uzunçarşılı, İ.H. (1978). ***Osmanlı Tarihi,*** Ankara: TTK Yayınları, C. V, 197; Hakyemez, C. (2014). ***Osmanlı İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı,*** İstanbul: Kitap Yayınevi, 60.

durumu yakından bildiği ve bundan istifade ile İran'ı ele geçirmeyi çoktan aklına koyduğu için bu antlaşmayı bahane ederek harekete geçmiştir.[80] Yeni İran Şahı III. Abbas'ın da çocuk yaşta olmasını fırsat bilerek, 1736'da Mogan Ovası'nda topladığı kurultayda *Şah* unvanını almış ve Safevi Hanedanlığı'na son vermiştir. İran'daki iç kargaşa, Rus, Osmanlı ve Afganların tazyiki ile bunalan halk, Nadir gibi bir liderin şah olmasına tepki göstermemekle beraber onu bir kurtarıcı olarak görmüştür.[81]

Mogan Ovası'nda şahlığını ilan eden Nadir, Osmanlı Devleti ve diğer rakipleri ile siyasi ve askeri konularda mücadelesini sürdürmüştür. Fakat o, Sünni rakipleri ile olan mezhep farklılığına dair de yeni bir anlayış ve itikad geliştirerek bu konudaki mücadeleyi her iki taraf lehine bitirmeye çalışmıştır. İran ve Osmanlı tarihi üzerinde çalışanlar, Nadir'in bu konudaki samimiyetinde hemfikirdirler. Nitekim Ateş'inde belirttiği üzere:

> "Nadir Şah, Şiilik dini-mezhebi görüşlerini radikal taraftarlarından sağladıkları askeri ve politik güç ile birleştiren Safevilerin, İran'da siyasi birliği sağlayabilmek için benimsedikleri On İki İmam Şiiliği'nin militan yorumuna dayalı politikasını benimsemedi. Söz konusu radikal yorum yerine yaptığı değişiklikler ile On İki İmam Şiiliği'ni bir bakıma ılımlı hale getirerek Safevilerin aksine Şii-Sünni birliğini sağlamak, Şiayı Caferiye ismi altında dört Sünni Mezhebi'n yanında beşinci İslam mezhebi saymak gibi bir anlayışı benimsedi. Bu anlayış aslında Nadir Şah'ın iç ve dış siyasetinin de temelini oluşturmuştur."[82]

Nadir Şah, İran'da iktidar olur olmaz ilk hedef olarak İslâm halkları arasında birliğin gerekli olduğunu belirtmiş ve bunu önemli politik hedef olarak seçmiştir.[83] Onun böyle bir amaç edinmesinde, eskiden beri İslam milletleri arasında soyutlanmış İran'ı bu halden kurtarmak ve iktidara geldiği bu ülke halkına tekrardan bir dinamizm vermek fikri ile ilgili olmalıdır.[84] Nadir Şah ayrıca, Sünnilik-Şiilik ile ilgili genelde teorik ihtilaftan kaynaklanan ve asırlardır süren düşmanlığın sona ermesini istemiştir.[85]

Osmanlı Devleti ve İran arasında şimdiye kadar büyük savaşlara neden olan mezhep ihtilafının çözümüne dair teklifin, iki devletteki okumuş, aydın ve diplomat erbabından değil

---

[80] Saray, 1990, 54; Hakyemez, 2014, 61.
[81] Saray, 1990, 54.
[82] Abdurrahman, A. (2001). *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta. 183.
[83] Abedini, 1388,103.
[84] Ateş, 2001, 112.
[85] Karadeniz, 2016, 73.

de Nadir gibi eğitim görmemiş bir Türkmen aşiret reisi tarafından gündeme getirilmesi ilginç bir tarihi hadisedir.

Nadir önce Şii ulemanın otoritesini pasifize ederek işe başladı. Mogan Kurultayına katılanlara ilk üç halifenin (Ebubekir, Ömer ve Osman) lanetlenmemesi, Şah İsmail'in uygulamaya koyduğu Şiiliğin Müslümanlar arasında fitneye neden olduğu, onun yerine Ehli Sünnet mezhebi olarak da kabul edilen Caferiliğin benimsenmesi ve ezandaki *Aliyyun Veliyullah* ibaresinin çıkarılmasını kabul ettirmiştir.[86] Nadir Şah, aynı yıl kangrene dönüşmüş olan Şii-Sünni çatışmasını bitirmek ve cülusunu haber vermek amacıyla Osmanlı Devleti'ne 1736 Temmuzunda bir heyet göndererek şu tekliflerde bulunmuştur:

- Kasr-ı Şirin Antlaşması ile tesis edilen sınırlara uyulmasını,
- İran hacılarının İran hac emirleri ile gönderilerek bac namıyla bir verginin alınmaması,
- Caferi Mezhebi'nin Osmanlı Devleti tarafından kabulü ve Kâbe'de bu mezhep için bir rükün tesis edilmesi,
- İstanbul ve İsfahan'da her iki devletin elçi bulundurması,
- Her iki tarafta bulunan esirlerin serbest bırakılması.[87]

Bu hususlar üzerinde müzakere eden Osmanlı uleması 5. mezhep fikrini şeriat hükümlerine aykırı bulduğu için kabul etmemiştir.[88] Bu duruma kızan Nadir yeniden Osmanlı'ya saldırmıştır.[89]

1746 yılına kadar devam eden savaşlarda iki taraf aleyhine ciddi sıkıntılar baş gösterince Nadir Şah 5. mezhep fikrinden vazgeçerek barış istemiş,[90] 4 Eylül 1746'da yapılan Kerden Antlaşması ile 1639 Kasr-ı Şirin hükümleri tekrar geçerli kılınmıştır.[91]

---

[86] Uzunçarşılı, 1978, 233; Hakyemez, 2014, 61-62;
[87] BOA. DVNS. NMH. d. 7/299-300-301; BOA. HAT. 3/92; Arı, 2001, 53; Uzunçarşılı, 1978, 231-233; Pour, 1990, 135-136.
[88] BOA. HAT. 3/92
[89] Hakyemez, 2014, 68-69; Nadir Şah, Caferiliğe Ehl-i Sünnet nazarında da meşruiyet kazandırmak amacıyla Necef'te, Sünni ve Şii ulemanın katıldığı büyük bir toplantı düzenlemiştir. Toplantıya katılan Sünni temsilcilerin de Caferiliği hak mezhep olarak tanımaları Necef Toplantısının en ilginç tarafıdır. Hâlbuki farklılıkları sadece fıkhi mezhepler açısından ele alıp, olgunun temelinde yer alan itikadi ve tarihsel boyutu görmezlikten gelmek bu tür oluşumların başarısız kalmasına neden olmaktadır. Necef Toplantısında tartışılan konular ile ilgili Bkz: Çolakoğlu, S. (2017). "Nadir Şah ve Sünni-Şii Yakınlaştırma Girişimi", ***İran Araştırmaları Dergisi: İraniyat,*** 1 (2), Ankara, 19-33.
[90] BOA. DVNS. NMH. d. 3/34.
[91] Yücel,Y., Sevim, A. (1992). ***Türkiye Tarihi,*** Ankara: TTK Yayınları, C. IV, 201.

Müzakereler esnasında Caferilik konusu tekrar gündeme gelince Osmanlı heyetinin kararlı tutumu[92] ile mesele gündemden düşmüştür.

Nadir Şah'ın her ne kadar *ittihad-ı mezhep* fikri Osmanlı Devleti tarafından reddedilmiş olsa dahi bu durum ilişkilerde tekrardan başa dönüldüğü anlamına gelmemelidir. O, kardeş gördüğü Osmanlı Sultanı'nı buna dâhil olarak Müslümanlar içindeki husumet ve tefrikanın bitmesini arzulamış, kendi zamanında Osmanlı-İran arasında vuku bulan kavgaları bu meselenin gerisinde tutmuştur.[93] Nadir'in Osmanlı padişahlarını övmesi,[94] antlaşmalarda verdiği sözleri tutması, iki taraf arasında siyasi ve askeri konularda önemli bir yumuşamanın işaretidir. Ayrıca İmam-ı Azam'ın kabrini ziyaret etmesi, onun Ehl-i Sünnet'e karşı samimi duygular beslediğinin kanıtıydı. Zira ondan iki buçuk asır önce Şah İsmail, İmam-ı Azam Türbesi'ni yıktırmakla bu düşmanlığı körüklemişti.[95]

---

[92] Caferiliğin 5. mezhep olarak kabulü konusu, Osmanlı devlet ricali ve ulemasında da bazı fikri bölünmelere neden olmuştur. Bu konuda Uzunçarşılı şunu aktarmaktadır: Nadir Şah Caferi mezhebini Osmanlı padişahına kabul ettirmek için ısrar ettiği sırada İran elçisi ile mükâlemeye memur Koca Ragıp Paşa bizim müstereddit ulemamıza karşı; *"hak mezhep dörttür, lakin padişahımızın hükmü cari olduğu yerlerde padişahın Hanefi mezhebinde olmasına binaen dört mezhepten olanların davalarını Hanefi Mezhebi üzere içtihat ederler ve hüküm verirler. Caferi Mezhebi dahi tasdik olunsa yine Osmanlı'da Hanefi Mezhebi cari olur. Bu tasdik lafzı murad bir şeydir ve bunun için otuz seneden beri Anadolu harap ve nice yüz bin Müslüman telef olup hazine boşalmıştır. Devletin Nemçe ve Muskov gibi düşmanı zuhur etti ve şimdi yine Acem ancak mezhep kavgası için sefer açtı. Kuru bir söz ile böyle zarurette şer'in' müsaadesi vardır. Zarar-ı amdan zarar-ı has evladır"* demiş. Bunu haber alan Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa – ki I. Mahmut üzerinde bir sözü iki olmazdı - Ragıp Paşa'yı tekdir ederek ; *"bir daha bu kelamı ağzına alma. Mademki ben hayattayım dört mezhebe beşinci bir mezhebe ilave ettirmem"* demişti. Bkz: Uzunçarşılı, 1978, 307-308.

[93] Abedini, 1388, 105.

[94] Nadir şahın bu konudaki samimiyetine dair 1743'te Necef'teki dini toplantıda Osmanlı Devletini temsilen bulunan Abdullah Efendiye söyledikleri dikkate değerdir. O, Abdullah Efendiye hitaben: *" Ya Abdullah Efendi, İslam ümmeti arasındaki fitne ve fesadın önlenmesi için Devlet-i Al-i Osman tarafına bu niyetimi anlatamadım Allah (c.c.) İki İslam fırkası arasındaki ihtilafı kaldırarak günden güne onların şanını yükseltsin diyerek Devlet-i Al-i Osman'a dua eyledi. İlave ederek, bu yaptığım iş sebebiyle övünüyor değilim. Ashab-ı Güzin'e küfretmeyi kaldırmayı Allah (c.c) bana nasip etti. Sultan Selim merhumdan bu yana birçok asker hazırlanarak ve mal harcayarak bu küfrün kaldırılması için çok gayret sarf edilmiş ancak muvaffak olunamamıştı. Allah'a şükür bu büyük çirkinlik Allah'ın yardımıyla kaldırıldı. Bu çirkinlik ilk önce Habis Şah İsmail dedikleri uğursuz kişiden itibaren ortaya çıkmıştır. Bu çirkinliğin benim zamanımda kaldırılmasından ötürü sevinmekteyim. İnşallah İran halkı resmen olmazsa bile tedrici olarak Ehl-i Sünnet yolunu tutarlar. Benim meclisim İran, Türkistan ve Afganistan gibi büyük sultanlıklardan meydana gelmektedir. Haklarında ağza alınan kötü küfürlerin kaldırılmasına vesile olduğum için inşallah Ashab-ı Güzinin şefaatına nail olurum. Ahmet Han'ın yanına vardığında bu hususları ayrıntılı bir şekilde kendisine iletmeni senden istemekteyim. O da senin yolunu gözlemektedir. Ancak Küfe Camisinde kılınacak yarınki Cuma namazı için seni bir gün daha burada kalmanı istemekteyim. Yarın kılınacak Cuma namazının hutbesinde dört halife hazretlerinin isimlerinin sırasıyla zikir edilmesini ve büyük biraderim Sultan Mahmut Han hazretlerinin ismi benden evvel anılarak dua edilmesini ve güzel lakaplarla anılmasını, sonra da bana dua edilmesini emrettim. Çünkü küçük biraderin büyük biradere hürmet göstermesi gereklidir. Gerçekte onlar (I. Mahmut) benden büyük sultan oğlu sultandır. Ben ise bu devleti sonradan buldum. Babamdan bana kalmadı diyerek sözünü tamamladı ve benim dışarı çıkmama izin verdi."* Bkz: Süveydi, A.E. (h.1323). ***El-Hucecü-l Kat'iyye Li'ttifakıl Fırakı'l İslamiyye,*** Kahire: 45-47; Ateş, 2001, 185-186; Hakyemez, 2014, 65; Çağrıcı, M. (1979). "Sünni Şii İttifakına Doğru". ***Nesil Dergisi.*** 10, 45-47.

[95] Arı, 2001, 76.

Nadir Şah'ın gayretli çabalarına rağmen İran, Sünni İslam muhiti içerisine giremedi. Ama Caferilik lehine Safevi Şiası'nın İran'da kesin tasfiyesini gerçekleştirdi. Aslında bir bakıma bu yeni durum Atay Akdevelioğlu'nun tespiti ile:

> "Nadir Şah'ın hiç de istemediği bir durumdu. Çünkü İmamiye Şiiliği'nin başat ideoloji olduğu bir ülkede, onun temsilcisi olan yerel dede ve babaların kalıntılarını ortadan kaldırmak, güçsüz ve belirsiz bir örgütlenmeye sahip Şii ulemanın etkinliğini arttırmasına ve İran politikasında belirleyici bir güç odağı haline gelmesine zemin hazırladı. Bu durum sadece kendisinin değil, günümüze kadar İran'da kurulmaya çalışılan dünyevi kökenli iktidarların da kısa ömürlü olmasının önemli bir nedeni olmuştur."[96]

1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesi ile İran yeniden kargaşa ortamına girdi ve ikiye bölündü. Meşhed'i başkent yapan Avşarlar kuzeye, Şiraz'ı başkent yapan Zendler güneybatıda iktidara sahip oldu.[97] Aslında İran'da bu karışıklıkların ortaya çıkmasına neden olan temel unsur da, her aşiretin kendi hâkimiyetini İran'da kurmaya çalışmasından kaynaklanmıştır. Nitekim Nadir Şah gibi aşiret reisliğinden gelme birinin İran'da Safevi Hanedanı'nı alt edip yönetimi ele geçirmesi, böyle bir telakkinin İran'da oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, aşiret liderlerini heveslendirmiş, *ben niye şah olmayayım* düşüncesine kapılmalarına neden olmuştur.[98]

1759 senesinde Fars ve Irak-ı Acem taraflarını idaresi altına alıp İran'da iktidar olan Zend Kerim Han, Nadir Şah gibi İran'ın mezhebini değiştirmek gibi iddialı bir çabası olmadı. Ama o da ulemaya karşı temkinli davrandı ve onların iktidarda yer edinmemesine özen gösterdi. Fakat ilginç bir şekilde bu tutum, uzun vadede ulema ve dini aktörlere mesafeli duran Zend iktidarının aleyhinde sonuç verdi. Oliver Roy bu konuda şunları söylemektedir: *"Sonuç olarak Nadir ile başlayan ve Kaçarlar döneminde doruğa çıkacak olan ulemanın merkezi otoriteden bağımsız biçimde dinsel alanı temsil etmesi olgusu bu dönemde belirginleşti."*[99] XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran'daki ulema ile yerel şeyh ve dedeler kendilerini güvende hissetmedikleri vakit Osmanlı Devleti elinde bulunan ve Şiiler tarafından kutsal kabul edilen Necef, Kazımiye ve Kerbela gibi şehirlere

[96] Akdevelioğlu, 1999, 63-64.
[97] Akdevelioğlu, 1999, 65.
[98] Uluerler, 2009, 48-49.
[99] Roy, O. (1995). ***Siyasal İslam'ın İflası***, İstanbul: Metis Yayınları, (Çev. Cüneyt Akalın), 223.

kaçmışlardır. Osmanlı Devleti de bu kişilere yerel Şii unsurları kendisine karşı kışkırtmamak şartıyla hoşgörü gösterdi.

Zend Hanedanı'nın ilk yıllarında İran, kargaşa ortamından henüz kurtulmuş değildi. Osmanlı Devleti, Zend Kerim Han'ın iktidar mücadelesi verdiği sırada onu temkinli bir şekilde izledi. İran'daki kargaşa ortamının kendisine sıçramaması için 1746 Kerden (II. Kasr-ı Şirin) Antlaşması'na bağlı kalındı. Sınır valilerinin İran'a karşı saldırgan bir tutum içerisine girmemelerine dair İstanbul'dan emirler gönderildi. Öyle ki İran'ın malum durumunu fırsat olarak gören Hint ve Afgan Müslümanları, Osmanlı Padişahı'na bu devlete karşı ittifak mektupları gönderip saldırmayı teklif ettiler. Fakat kısa bir süre önce sona eren ve yirmi yıldan fazla süre devam eden Osmanlı-İran savaşlarının tarafları ne derece yıprattığının farkında olan Padişah, pek de iyi niyet taşımayan bu teklifleri reddetti.[100]

Zend Kerim Han tüm İran'da hâkimiyetini pekiştirince, dönemin Osmanlı Padişahı I. Mahmut kendisine bir mektup göndererek şahlığını tanıdığını bildirmiştir. I. Mahmut ayrıca iki devlet arasında herhangi bir savaşa neden olabilecek durumlardan kaçınacağını, sınır valilerinin bu nokrada uyarıldıklarını ve önceki Osmanlı-İran barış antlaşmalarının da geçerli olduğunu dile getirmiştir.[101]

Avşarlar gibi Zendler de hanedanlarının kurucusu öldükten kısa bir süre sonra iktidarlarını kaybettiler. Başlayan kaos ve kargaşa dönemine, *"ulemanın yükselişi olgusu damgasını vurdu."*[102] Yaklaşık elli yıl süren bu kaos ve kargaşaya ulemanın gücünü arkasına alan Kaçar kabile reisi Ağa Muhammed Han son vermiş, 1796'da Tahran'ı başkent yaparak İran'da XX. yüzyıla kadar sürecek olan Kaçar iktidarını başlatmıştır.

Türkçe konuşan bir aşiretler topluluğu olan Kaçarlar,[103] XV. yüzyılda Akkoyunlular zamanında Anadolu'nun Bozok (Yozgat) bölgesinden İran coğrafyasına göç ederek kuzey Azerbaycan'a yerleşmişlerdir.[104] Kaçar Aşiretine dair en eski kayıtlar 1491 senesine kadar

---

[100] Ahmet Cevdet Paşa. (1993). ***Tarih-i Cevdet,*** C.1, , İstanbul: Üçdal Neşriyat, 295; Sarıkçıoğlu, M. (2009). Osmanlı-İran Hudut Anlaşmazlıkları ve 1913 İstanbul Protokolü, Süleyman Demirel üniversitesi SBE Doktora Tezi, Isparta, 19.
[101] Sarıkçıoğlu, 2009, 20.
[102] Akdevelioğlu, 1999, 65.
[103] Abrahamin, E. (2009). ***Modern İran Tarihi***, İstanbul: (Çev: Dilek Şendil), İş Bankası Kültür Yayınları, 12.
[104] Sümer, F. (2016). ***Oğuzlar***, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 173.

gitmektedir. Bu tarihlerde Kaçarların, Azerbaycan coğrafyasında ve bilhassa Karabağ bölgesinde varlık gösterdikleri görülmektedir.[105]

Kaçarlar XVI. yüzyılın ortalarında Yıva, Ağcalı, Şam Bayadı, Ağcakoyunlu obalarından müteşekkildi. Bu oba ve oymakların ana kollarının İç Anadolu bölgesi olması dolayısıyla Kaçarların Anadolu'dan Azerbaycan'a göç ettikleri şüphe bırakmaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.[106]

İran'ın kuzeydoğu sınırlarını korumak amacıyla Etrek ve Gürgan ırmakları civarına yerleştirilmiş Kaçarlar, kendi içlerinde yaşadıkları birçok anlaşmazlıktan dolayı farklı kollara ayrılarak bu nehirlerin aşağı ve yukarı taraflarına dağılmışlardır. Özellikle Kaçar tarihi açısından önemli olan kollar Gürgan nehri civarına yerleşmiştir ki, bunlardan nehrin yukarısında kalanlara Devletlû (Yukarıbaş), aşağısında kalanlara ise Koyunlu (Aşağıbaş) Kaçarları denilmiştir.[107]

XVI. yüzyıl ve sorasında Kaçarlar, İran coğrafyasında etkin bir grup haline gelerek birçok olayda adlarından söz ettirmişlerdir. Savaşçı olmalarının yanı sıra devlete olan sadakatleri Safevi şahlarının gözünden kaçmamış ve sınır boylarında kendilerine geniş topraklar verilerek taltif edilmişlerdir. Safevilerin bu jestine karşılık onlar da sınır bölgelerini koruma, devlete karşı isyanları bastırma ve savaşlarda asker gönderme gibi roller üstlendiler.

İran'da Kaçar iktidarının temellerini atmış ilk kişi Feth Ali Han'dır. [108] Feth Ali Han, İran'ı istila eden Galzayların İran'dan çıkarılmaları konusunda Safevi Şahı II. Tahmasb'a yardım etmiş ve Şah'tan iltifat görmüştü. Feth Ali Han'ı kendine rakip gören Nadir Şah'ın (Şah nazarında kendisine rakip gördüğü için) telkinleri ile II. Tahmasb, Feth Ali Han'ı öldürtmüştür. Feth Ali Han'ın ardında bıraktığı oğlu Muhammed Hasan Han, Nadir ve sonraki ardılları olan Avşar Şahları ile mücadele etmiş, fakat Nadir Şah'ın yeğeni Ali Kuli Han (Adil Şah) tarafından öldürülmüş, oğlu Muhammed de esir düşmüştür.[109]

---

[105] Sümer, 2016, 242.
[106] Sümer, 2016, 243.
[107] Soofizadeh, 2017, 54.
[108] Soofizadeh, 2017, 55.
[109] Nadir Şah'ın başlattığı Afşar-Kaçar mücadelesini devam ettiren Afşarlı Ali Kuli Han, Feth Ali Han'ın oğlu olan Kaçar Muhammed Hasan Han'ı, Türkmen çölüne kadar kovalamış ise de ele geçirememiştir. Bunun üzerine, sinirlenerek Muhammed Hasan Han'ın sekiz yaşındaki oğlunu hadım ettirmiştir. İşte Kaçar Devleti'nin kurucusu olan Ağa Muhammed Şah, bu talihsiz çocuktur. Bkz: Sümer, F. (1991). "Avşarlılar",

Ali Kuli Han'ın taht mücadeleleri sonucundan öldürülmesi sonrasında Muhammed (Ağa Muhammed Han), Zend Hanedanlığı döneminde Kerim Han'ın Şiraz'daki sarayında esir tutulmuştur. Kerim Han'ın ölümünden sonra onun eşlerinden ve aynı zamanda Muhammed'in halası olan Hatice Begüm'ün yardımı ile Muhammed esaretten ancak kurtulabilmiştir. Şiraz'daki saraydan kaçarak kurtulan Muhammed, hemen İsfahan'a gelmiş ve burada hatırı sayılır miktarda bir taraftar kitlesi edinmişti. Bu nüfuzunu kullanan Muhammed, Kaçarlar'ın etkin ve güçlü oldukları Veramin şehrine giderek burada örgütlendi. Ağa Muhammed Han'ı İran şahlığına götüren süreç çok uzun sürse de, o rakiplerini akıllıca bertaraf etmiş, İran'daki kargaşaya büyük oranda son vermiş ve yaşanan zorlu mücadelelerden galibiyet ile çıkmasını başarmıştır.[110]

Ağa Muhammed Han devletin resmi mezhebinin de Caferilik olacağını açıklayarak başkent olarak da Tahran'ı seçmiştir. İktidara geldiğinde halka, İran'ı bölgenin en güçlü devleti yapacağını ve Osmanlı Devleti ile Rusya'nın eline geçen İran topraklarını geri alacağına dair yemin etmiştir.[111] Uzun yıllar esaret hayatı yaşamış olmanın ortaya çıkardığı kin ve nefret ile birçok katliam gerçekleştirmesine karşın yine de İran'da düzeni sağlamış ve devleti eski gücüne ulaştırmıştır.[112]

Osmanlı Devleti, ilk Kaçar hanlarının (Feth Ali Han, Hasan Han, Ağa Muhammed Han) Avşarlar ile mücadeleleri döneminde İran'a karşı temkinli ve mutedil bir politika izlemiştir. Zaten Osmanlı'nın başında büyük bir Rusya gailesi vardı. Devlet Yaş Antlaşması'nı (1792) yeni imzalamış, Kırım'ı kesin bir şekilde Rusya'ya bırakmasına rağmen Rusya ve başındaki çariçe olan II. Katerina'nın bitmek bilmeyen istekleriyle uğraşıyordu. Bu sorunun yanında bir de İran ile ciddi bir sorun çıkmasını istememekteydi.

İ.A., C. IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 165; Güney, F. (2005). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, 24.

[110] Soofizadeh, 2017, 56.

[111] Ağa Muhammed Han, güçlü bir hükümdardır ve en önemli başarısı, İran'da siyasi birliği kurmasıdır. Egemenliği altındaki İran'da dirlik ve düzenliği sağlamıştır. Ancak çocuk yaşta esaret hayatı yaşaması ve hadım edilmiş olması, kişilik bakımdan çok sert karakterli bir yapıya bürünmesine neden olmuştur. Nitekim Gürcistan havalisini ele geçirdiği zaman burada çok büyük katliamlar yaptırmış ve insanlara ağır işkenceler ettirmiştir. Yine saltanata geçmeden önce, fethettiği Kirman'da katliamlara girişmiş, adeta çocukluğunda geçirdiği sıkıntıların sorumlusu olarak gördüğü Zendlilere, büyük zulümler yapmıştır. Ağa Muhammed Han'ın, suçlulara verdiği en hafif caza, burun ve kulak kesilmesi cezasıydı ki, bizzat bunu kendisinin de yaptığı oluyordu. Bkz: Uluerler, 2009, 80.

[112] Soofizadeh, 2017, 57.

Osmanlı Devleti, başlangıçta İran'daki yeni şahın kendisine karşı nasıl bir niyet taşıdığını bilinmemesinden dolayı dikkatli olunması yolunda, sınır bölgelerinde bulunan idarecilere emirler göndermiştir.[113] Ağa Muhammed Han da Osmanlı Devleti için aynı düşüncelere sahipti. O, şahlığının ilk yıllarında Osmanlı'ya karşı ihtiyatlı olmuş ve Bağdat Valisi ile iyi ilişkiler geliştirerek herhangi bir çatışmanın çıkmasını istememiştir.

Kaçarlar döneminde, dış politikada etnik-dinsel faktörlerden ziyade, reel politik ön plana çıkmıştır. Bu gibi bir durumun ortaya çıkmasında, Avrupalı güçlerle kurulan ilişkilerin artmasının ve bu güçlerin İran'ı nüfuz alanı olarak görmelerinin sonucuydu. Kaçarların egemen olduğu XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde hem İran hem de Osmanlı Devleti her geçen yıl biraz daha çok Batının yarı sömürgesi haline geldiler. Böyle bir ortamda ideolojik nedenlerle birbirleri ile çatışacak kaynakları bulamadılar. Artık asırlardır süren daimi çatışma dönemi[114] bitmiş ve yerini küçük sınır sorunları almıştır.

Osmanlı Devleti, İran'da yeni bir hanedanın iktidara gelmesiyle beraber, bir şekilde bu komşusu ile ilişkilerini güncellemeyi düşünüyordu. Keza bu yeni yönetimle ilgili devletin bazı tedbirler alması ve kurulacak ilişkinin çerçevesini belirlenmesi gerekiyordu. Safevi ve Avşar Hanedanlıkları döneminde yaşanan ve Osmanlı Devleti'ni bayağı uğraştıran İran politikalarının, Kaçar Hanedanlığı döneminde de devam edip etmeyeceği belli değildi.[115]

Kaçar iktidarının ilk yıllarında Osmanlı-İran münasebetlerinin hangi merkezde yürütüleceğine yönelik bazı hususiyetler de belirmiştir. Bunlardan birincisi, her iki devletin kendi nüfuz sahası olarak gördüğü Kafkas bölgesi; ikincisi, Sünnilik ve Şiilik nokta-i nazarında kutsal kabul edilen ve Kerbela'nın da içinde bulunduğu Irak-ı Acem bölgesi; üçüncüsü ise, Doğu Anadolu Bölgesinde yaşanan sınır ve göçmen aşiretler sorunuydu.[116]

XIX. yüzyıl başlarında Rusya, Kafkasya bölgesinde Osmanlı-İran çekişmesinde yer almakta gecikmemiş ve her iki ülke aleyhinde pozisyonunu güçlendirmiştir. Rusya özellikle bölgenin önemli bir sakini olan Gürcüler ve ile dirsek temasına geçmiş, Tiflis hâkim İraklı Han'ı da Osmanlı'dan koparıp kendi himayesine almıştır. Bu olay ile Rusya, Gürcistan coğrafyasında hızlı bir şekilde ilerleyip büyük bir nüfuz alanı oluşturarak İran ve Osmanlı'ya

[113] Uluerler, 2009, 86.
[114] Akdevelioğlu, 1999, 67.
[115] Uluerler, 2009, 81.
[116] Saray, 1990, 61.

gözdağı vermiştir. Bu sırada İran içinde Kafkas topraklarına hâkim bulunan Feth Ali Han,[117] Ruslara başvurarak kendisinin Rus yanlısı İrakli Han ile ortak hareket ettiğini ve Rusya'nın göndereceği askerle Kafkasya'nın önemli bir şehri olan Derbend'i Ruslara teslim edeceğini, eğer Rusya kabul ederse buradan Osmanlı üzerine de saldıracağını belirtmiştir. Tüm bu yaşananlardan da anlaşılacağı üzere, Kafkasya'daki güç çekişmesinde, dengelerin çok hassas olduğu görülmektedir. İşte böyle kaygan bir politik zeminde hareket eden tarafların bölgede tutunmaları oldukça zorlaşmıştır.[118]

Kafkasya'da değişen dengelerle birlikte Osmanlı Devleti, çıkacak sorunun büyüklüğünün farkındaydı. Ancak kendi durumu, Rusya'ya karşı etkili bir hamle yapmaya da elvermiyordu. Osmanlı Devleti ve İran, Kafkas bölgesinde kendi aleyhlerine hâkimiyet sahasını genişleten Rusya'ya karşı birbirleri ile ittifak ya da yardımlaşma yoluna gitmemişlerdir.[119] Nitekim Ağa Muhammed Han'ın, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ile ittifak kurma isteği geri çevrilmişti. Bu isteğin reddedilmesinde, İran'a ve Ağa Muhammed Han'a karşı bir güvensizliğin olmasının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı bütün Kafkasya'yı kaplayacak bir çatışmanın içerisine girmeyi göze alamamasıydı.[120]

Ağa Muhammed Han, 1797'de daha saltanatının ikici yılındayken çıktığı Gürcü seferinde kendi adamları tarafından öldürülmüş ve yerine yeğeni Feth Ali Şah tahta geçmiştir. 1798 yılında İran'ın başına geçen Feth Ali Şah, taşrada kendisine yönelik ortaya çıkan isyanlarla meşgul olduğu için Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmekten kaçındı. Osmanlı Devleti için de durum pek farklı değildi. Bu sırada Fransa'nın beklenmedik bir şekilde Mısır'a saldırması, yeniçeri isyanları ve Anadolu'daki ayanların İstanbul'u tehdit etmelerinden dolayı devlet, İran ile yeni bir sorun daha çıkmasını istemiyordu.[121] Fakat 1802'de Vehhabiler tarafından Kerbela'daki İmam Hüseyin Türbesi'nin tahrip edilmesi ve birçok Şii'nin katledilmesi, tarafları yine karşı karşıya getirmiştir. Şah, hadiseden

[117] Bu zatın asıl adı Baba Han'dır. Ağa Muhammed Han'ın kardeşi Hüseyin Kulu Han-ı Cihansuz'un oğlu olup Ağa Muhammed Han'ın babası ile karıştırılmamalıdır. Ağa Muhammed Han'dan sonra Kaçar tahtına o oturmuştur.
[118] Uluerler, 2009, 75.
[119] Saray, 1990, 63.
[120] Uluerler, 2009, 77.
[121] Sarıkçıoğlu, 2009, 21; Uçarol, R. (2000). ***Siyasi Tarih (1789-1999*)**, Filiz Kitapevi, İstanbul. 53.

Osmanlı'yı sorumlu tutmuş ve türbenin onarımının yapılmadığı takdirde Osmanlı'ya saldıracağı tehdidinde bulunmuştur.[122]

Kerbela'daki sorun devam ederken Osmanlı Devleti'nin Baban Sancağı[123] Mutasarrıfı Babanlı Abdurrahman Paşa isyan ederek İran'a sığınmış ve Şah'ın himayesine girmiştir. Feth Ali Şah'ı, Osmanlı'ya karşı kışkırtan Abdurrahman Paşa olayına dönemin Bağdat Valisi Âli Paşa sert bir tepki vererek İran'a saldırmış, çıkan Merivan savaşında Osmanlı tarafı yenilmiştir. Osmanlı Hükümeti Bağdat Valisine gönderdiği bir emirle İran ile dostane ilişkileri zedeleyecek tutumlardan kaçınılması direktifinde bulunmuştur.[124]

1806 yılında Osmanlı Devleti ve İran'ın eşzamanlı olarak Rusya'ya karşı savaşa girmeleri, ortak düşmana karşı iki devlet arasında kısa süreli bir yakınlaşma meydana getirmiştir. İran hükümdarı, Osmanlı Hükümeti'ne, İstanbul'da bulunan maslahatgüzarı aracılığı ile ortak düşman durumunda bulunan Ruslara karşı birlikte hareket edilmesi önerisinde bulundu. Bunu izleyen günlerde Osmanlı Hükümeti, İran ile olan anlaşmazlıklarını bertaraf etmek ve Rusya'ya karşı birlikte hareket etme hususlarının belirlenebilmesi amacıyla Abdullah Efendi'yi (Yasincizade) İran'a elçi olarak atadıysa da İran Şahı'nın yerine getirilmesi mümkün olmayan istekleri bu ittifak girişiminin başarılı olmasını engellemiştir.[125]

Osmanlı Devleti, İran ile arasındaki sorunları azaltmaya dair temaslarını arttırmış ve Celaleddin Efendi'yi 1813 yılında İran'a elçi olarak göndermiştir. İran'da karşılık olarak Mirza Rıza Han'ı elçi olarak 1813 yılında İstanbul'a göndermiştir. İstanbul'daki yeni İran

---

[122] Böyle cinayetlerin mezhebi heyecanlara yol açacağı kaçınılmazdı. Özellikle İran'da Şiiliği koruma iddiasında olan padişahtan uygun bir tepki bekliyorlardı. Kerbela olayından haberdar olan İran hükümdarı Feth Ali Şah'ın emriyle İran'da yas ilan edildi. Şah bu durum hakkında Bağdat valiliğine hiddetli bir mektup göndererek, Kerbela'nın korunmasında kusurlu davranmakla suçladı. Bkz: Rasool, A. (2012). *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı-İran Atabat-ı Aliyat (Samerra, Kazımıye, Kerbela, Necef).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara. 53.

[123] XVII. asrın ikinci yarısında, bugünkü Süleymaniye yakınlarında, İran sınırı üzerinde Ocaklık olarak, Baban Sancağı adıyla anılan Baban ailesine mahsus bir sancak bulunmaktaydı. Baban Ocaklığının kurucusu olarak da Kürt Fakih Ahmed (Feqi Ehmed) kabul edilmektedir. Bu kişi ve kendisinden sonra gelen oğulları, hâkimiyet alanlarını, çevresinde bulunan bazı yerleri ele geçirerek hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdir. Bu Sancak, konum itibariyle Osmanlı -İran sınırı üzerinde bulunuyordu ve sancağın Bağdat ile çok sıkı ilişkileri vardı. Özellikle Baban ailesine mensup olan kişilerden bazısı, mutlaka Bağdat'ta ikamet ederdi. Hatta Bağdat'ta bu kimselerin daimi ikametleri için konak da bulunurdu. Özellikle sancak başına geçmeye namzet olan kişi, Bağdat yönetiminin desteğini almaya büyük önem verirdi. Sancak içinde çoğu zaman yaşanan beylik çekişmesi ve bu çekişmede başa geçen kişi ile rakibi olan diğeri arasında süren çekişmede, biri İran tarafına yaklaşıp oranın desteğini almaya çalışırken, diğeri Osmanlı yanında yer alırdı. Geniş bilgi için bkz: Uluerler, 2009, 39-40.

[124] Saray, 1990, 65; Soofizadeh, 2017, 62-63.

[125] Yücel-Sevim, 1992, 201.

elçisi, Baban meselesine İran Devleti'nin müdahil olmayacağını taahhüt edince, Padişah II. Mahmud tarafından Şah'a yazılan özel bir mektupla birlikte Tahran'a dönmüştür.[126]

İran'ın 1813'te Rusya ile Gülistan Antlaşması'nı[127] imzalaması, ülkede baş gösteren iç isyanlara bağlı olarak otoritenin sarsılması, Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde olmayı zorunlu kılmıştır. Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın ölümü de daimi huzursuzluk kaynağı olan bu sancağın sorun olmaktan çıkmasını sağlamıştır.

İki devletin 1820'deki savaşına kadar büyük çapta anlaşmazlık yaşanmadı. Bununla birlikte İran-Osmanlı sınırındaki konar-göçer yaşayan ve hangi devlete bağlı oldukları belli olmayan aşiretlerin her iki devletin topraklarına girip çıkmaları, bazen göç ettikleri bölgelerde yağma ve eşkıyalık hareketlerine başvurmaları taraflar arasında sorunlara sebep olmuştur.[128] Özellikle Osmanlı-İran sınır hattında yaşayan göçebe olup eşkıyalık yapan Kürt aşiretleri, iki devlet arasında çözülemeyen uzun süreli diplomatik anlaşmazlıklara sebebiyet vermekteydi.

1820 yılının sonbaharında Osmanlı Devleti ve İran arasındaki sınır sorunları iyice birikmeye başladı. Feth Ali Şah, Rusya ile yaptığı ve İran için ağır yaptırımları olan Gülistan Antlaşması'nın kayıplarını telafi etme yollarını arıyordu. Şah ayrıca İran'ın bu yenilgisinde Osmanlı Devleti'nin payı olduğunu iddia etmekteydi.[129] Bir süre sonra İran, Osmanlı Devleti içindeki Kürt, Ermeni ve Yezidi unsurları kışkırtma politikası izleyerek niyetini açık etti. Fransız İhtilali sonrasında Balkan bölgesindeki milliyetçi isyanlar ile başı dertte olan Osmanlı, aynı sıkıntının İran aracılığı ile doğu vilayetlerinde ortaya çıkmasından endişeleniyordu.

Osmanlı Devleti'nin Sırp ve Yunan isyanları ile uğraşmasını fırsat bilen İran'ın Tebriz Valisi Şehzade Abbas Mirza, önce Bayezid ve Eleşkirt'e sonra Erzurum'a saldırdı. 1821 yılında meydana gelen ilk çarpışma evresinde İran galip geldi. Osmanlı'nın bu yenilgisinde,

---

[126] Soofizadeh, 2017, 63.

[127] Bu Antlaşma ile İran tüm Kafkas topraklarını ve Hazar Denizini Rusya'ya bırakmıştır. Böylece Rusya, Hazar Denizinde donanması olan tek devlet olmuştur.

[128] Soofizadeh, 2017, 63.

[129] Ziya Nur Aksun ise, bu savaşla ilgili en önemli nedenlerden en birinin, Feth Ali Şah'ın, Osmanlı'ya yönelik kininden kaynaklandığını ifade etmektedir. Aksun'a göre; Feth Ali Şah, Osmanlı'nın Rusya ile imzalamış olduğu Bükreş Antlaşması'nı (1812), İran'a haber vermeden yaptığını ve bu nedenle de ülkesinin, Rusya karşısında sürdürdüğü savaş sırasında kaybettiği insanlardan ve topraklardan dolayı Osmanlı'yı sorumlu tutuyordu. İşte, yaklaşık on sene sonra yaşanan bu savaşın altında yatan nedenlerin en önemlisi buydu. Bkz: Uluerler, 2009, 300.

sınır boylarındaki bazı aşiretlerin ve Osmanlı devlet görevlilerinin İran safına geçmeleriydi. 1822 yılı baharında devam eden savaş sırasında İran ordusu içindeki kolera hastalığının baş göstermesi ile durum Osmanlı lehine bir hal aldı. Koleranın İran ordusunda ciddi bir boyuta ulaşması sonucu İran, barış istemek zorunda kalan taraf olmuştur.

Tarihte, Osmanlı-Kaçar savaşı olarak bilinen bu savaş, 28 Temmuz 1823 imzalanan Erzurum Antlaşması ile sonuçlanmıştır. Bu savaş dahi önceki Osmanlı-İran savaşlarında olduğu gibi her iki tarafın büyük zararları ile sonuçlandı. Osmanlı Devleti tarafından II. Mahmut, İran tarafından ise Feth Ali Şah'ın taraf olduğu antlaşmada, 1746 yılında yapılan Kerden (II. Kasr-ı Şirin) Antlaşması'nın maddeleri esas alınmıştır.[130]

Osmanlı Devleti'nin İran ile barış masasına oturmasının birçok gerekçesi vardı. Aslında İran ordusunun cephede içine düştüğü durum Osmanlı açısından bir fırsattı. Fakat bu sırada Rumların Eflak ve Mora'da çıkarttıkları isyanlar, Rus tehditleri ve İran sınırında bulunan görevlilerin ihanetleri Osmanlı Devleti'ni zora sokmuş ve İran'a karşı askeri bir saldırı ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Yani aslında Osmanlı Devleti de İran ile aynı kaderi paylaşıyordu. Bunun farkında olan Osmanlı yöneticileri bir an evvel barış görüşmelerinin başlatılıp meselenin sonuçlanmasını istemişlerdir.[131]

1823 yılında imzalana Erzurum Antlaşması'ndan sonra da iki ülke arasında sorunlar bitmedi. İran'dan kaçıp Osmanlı'ya sığınan bazı Kaçarlı şehzadeler[132] ile İran-Osmanlı sınırında yer alan Muhammere (Hürremşehr) arazisinin[133] kime ait olduğu problemleri, iki devletin diplomasi ricalini uğraştıran başlıca meselelerdi. Taraflar arasındaki sorunların, çözülmesi muhtemel sorunlar olmasına rağmen çözülmeyip savaşlara neden olmasında; iki ülkede bu gibi problemleri çözecek aklıselim bir devlet erbabının olmaması, Rusya'nın her

[130] Güney, 2005, 49.
[131] Uluerler, 2009, 306.
[132] İran coğrafyasında hüküm süren Kaçar Hanedanı'nın 3. hükümdarı olan Muhammed Şah(1834-1848), 1834 senesinde İran'ın başına geçmiş ve iktidarını sağlamlaştırmak için da Feth Ali Şah'ın çocuklarını Erdebil'de bulunan bir kalede hapse attırmıştır. Başlangıçta, İran'ın bir iç meselesi şeklinde görülen bu olay, diğer Kaçar şehzadelerinin korkup Rusya ve Osmanlı'ya iltica etmeleri ile devletlerarası bir meseleye dönüşmüştür. O sırada Osmanlı padişahı olan II. Mahmut, şehzadelerin önce sınıra yakın Bağdat'ta ikametlerine izin vermiş, fakat bunun İran ile olan ilişkileri gerginleştirmesi üzerine iltica etmiş şehzadeler daha iç bölgelere misafir olarak nakledilmişlerdir. Bkz: Güney, 2005, 55.
[133] İran ve Osmanlı Muammere arazisi ve özellikle bu arazi üzerinde meskûn kalabalık ve tüccar olan Ka'b Aşireti üzerinde hak iddia etmekteydiler.

iki devleti birbirine karşı kışkırtması ve asırlardan beri devam eden güvensizlik etkili olmuştur.

Rusya 1828'de Türkmençay Antlaşması ile Erivan ve Nahçıvan'ı alarak İran'ı, Kafkas bölgesinden tamamen çıkarttı. Bir yıl sonra Osmanlı ile yaptığı Edirne Antlaşması ile Yunan azınlığı Mora'da bağımsız yaptı. İran ve Osmanlı'ya yönelen büyük Rus tehdidi bile iki Müslüman ülkeyi ortak bir paydada buluşturmadı. Osmanlı-İran arasındaki kısır politikalar başta Rusya olmak üzere diğer Avrupalı devletlere yaramış ve bölge üzerindeki nüfuzlarını giderek güçlendirmişlerdir.

Feth Ali Şah'tan sonra yerine geçen Muhammed Şah (1834-1848) döneminde İran-Osmanlı arasında benzer problemler devam etti. İran, Muhammere, Hoy ve Kotur gibi bazı Osmanlı sınır şehirlerinde hak iddia etmeye başladı. 1843 yılında Kerbela'da çıkan isyanı Osmanlı Devleti çok sert bir şekilde bastırdı.[134] Osmanlı Devleti'nin bu tavrı, İran içlerinde infial yaratınca taraflar arasında yeni bir savaş ihtimali ortaya çıktı. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı üzerine sefere çıkan Muhammed Şah, İngiltere ve Rusya'nın itirazı ile geri döndü.

İngiltere ve Rusya'nın arabulucu olmasıyla taraflar 1843'te Erzurum'da ikici kez tekrar masaya oturdular. Başlayan bu müzakereler o kadar çekişmeli ve sıkıntılı geçmiştir ki, kimi zaman yaşanan ciddi gerginlikler dolayısıyla kesintilere uğramıştır. Nitekim antlaşmanın ancak Haziran 1847 senesinde imzalanmış olduğu göz önünde bulundurulursa, bu anlaşmazlık konularının ne kadar derin olduğu daha iyi anlaşılacaktır.[135] İkinci Erzurum Antlaşması ilki ile benzer maddeler ihtiva etmekle beraber sınır hatları konusunda daha net ifadeler taşımaktadır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti ve İran üzerinde batılı devletlerin yoğun etkisi ve baskısının artması, her iki devletin birbirlerine karşı olan politikalarını da etkilemiştir. Avrupa'nın batı ucunda bulunan İngiltere ile doğu ucunda bulunan Rusya bu etkinin baş aktörleriydi. Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz döneminde devlet yoğun bir İngiliz etkisine girmişti. İngiltere ile yapılan1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve Rusya'ya karşı kurulan Kırım Savaşı'ndaki ittifak bu etkiyi zirveye çıkarmıştı. Diğer tarafta İran, Osmanlı-İngiliz yakınlaşmasını kendine karşı

[134] Soofizadeh, 2017, 80.
[135] Uluerler, 2009, 452.

bir tehdit algılayarak Rusya'ya meyletmiştir. Muhammed Şah'tan sonra İran'da şahlığı devralan Nasıreddin Şah (1848- 1897), Osmanlı'ya karşı biraz da iktiranın ilk yıllarında etrafındaki devlet adamlarının etkisiyle,[136] menfi bir tutum sergileyerek[137] Rus yanlısı bir tavır takınmıştır. Nasreddin Şah, Rusya'dan aldığı destek ile ordusunu modernize etmiş ve Rus subayların eğitip komuta ettiği Kazak Alayı'nı kurmuştur. Şah ayrıca Osmanlı-Rus-İngiliz üçgeninde, Osmanlı'yı tercih eden ve İran'ın bağımsız olarak gelişip ilerlemesi için ciddi projeler geliştiren Mirza Taki Han'ı (Emir Kebir) öldürterek İran'ı bir bakıma Rusya'ya mecbur bırakmıştır.[138] Keza 1856 Kırım Savaşı'nda, Rus-Osmanlı ekseninde iki yanlı bir tutum sergileyerek[139] Osmanlı Devleti'ne istediğini vermemiştir.

Rusların, Osmanlı Devleti ile olan muharebelerinde üçüncü bir devletle ittifaka girip Osmanlı Devleti'ni zor durumda ve iki cephede birden savaşmak zorunda bırakması,[140] geleneksel bir politika olarak uygulanmıştır. XIX. yüzyıl boyunca Ruslar, Osmanlı Devleti ile Asya'da yaptığı harplerde üçüncü bir devlet olarak İran'ı kullanmakla bu iki İslam devleti arasındaki sorunları politikasına alet etmesini bilmişti.[141]

Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ve onu destekleyen ittifakla baş etmekte zorlanan Rusya geleneksel politikasını devreye sokarak İran'ı kendi tarafına çekmiştir. İran üzerinde bu baskıyı gören Osmanlı Devleti elçileri aracılığı ile İran'ı Rus baskısından kurtarmaya çalışıyor ve barışa bağlı kalması için elinden geleni yapıyordu.[142] Fakat İran üzerinde Rus tesiri daha baskın gelmiş ve 29 Eylül 1854 tarihinde Osmanlı'ya karşı bir ittifak

---

[136] Göyünç, N. (1991). "XIX. Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri"., U. İğdemir. (Editör). *Atatürk Konferansları V*. İkinci Baskı. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 279.

[137] Tiyatruyu çok seven şahın izlediği oyunların çoğunda düşman Osmanlı kılığında sahneye çıkardı. Bkz: Abrahamin, 2009, 23.

[138] Emir Kebir, Nasıreddin Şah dönemindeki en yetenekli devlet adamıydı. Tam adı Mirza Taki Han Ferahani idi. Ancak daha çok Emir Kebir lakabıyla tanınmaktadır. Emir Kebir'in vezirlikten önceki en önemli görevi ise Muhammed Şah tarafından Osmanlı Devleti ve Kaçar Devleti arasındaki sınır meselelerini görüşmek üzere elçi olarak görevlendirilmesi olmuştur. O üç sene Osmanlı Devleti'nde diplomat görevinde bulundu ve Tanzimat'ı yakından müşahede ederek bunu İran'a taşıdı Nasıreddin Şah tahta çıkınca Emir Kebir de doğal olarak vezir oldu ve ilk işi Nasıreddin Şah'ın saltanatını pekiştirmek oldu. İdari, askeri, kültürel ve ekonomik olarak köklü ıslahatlara imza attı. Bu ıslahatlar içte ve dışta bazı çıkar gurupları tarafından kabullenilmedi. Özellikle Rusya ve İngiltere Emir kebir ve ıslahatlarını kendi çıkarlarına zararlı görerek onu şahın gözünde düşürmeye çalıştılar. Islahatlardan her dönemde hoşnut olmayan ulema takımı da Emir Kebir aleyhindeydi. Sonuçta Nasıreddin Şahı'n emriyle 1852'de bilekleri kesilerek öldürüldü. Bkz: Soofizadeh, 2017, 93.

[139] Nasıri, M. R. (1977*). Nasıreddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1897),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 82.

[140] Türk, İ. C. (2000). *1853-1856 Kırım Harbi Sırasında Osmanlı-İran İlişkileri ve Osmanlı Devletine Karşı Rus-İran Gizli Antlaşması,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 41.

[141] Türk, 2000, 41.

[142] Türk, 2000, 42.

antlaşması yapılmıştır. Antlaşma gereği İran, Rusya'ya savaş boyunca Osmanlı ve müttefiklerine herhangi bir yardımda bulunmamayı taahhüt etmiştir.

Rusya'nın yanında İngiltere için de muhtemel bir Osmanlı-İran yakınlaşması ciddi bir tehditti. İran ve Osmanlı'nın ortak paydalarda beraber hareket etmeleri, Balkanlardan Basra'ya ve Orta Asya'ya kadar uzayan coğrafyada dengeleri yeniden belirleyecek, Rusya Kafkaslarda, İngiltere ise Basra ve Hindistan'da güç kaybedecekti. Durumun farkında olan Rusya ve İngiltere bu yakınlaşmayı engellemeye dair tüm kozlarını kullanmaktan çekinmemişlerdir. İngiltere Hindistan'da kendi menfaatlerini korumak ve İran'dan Rus nüfuzunu kaldırmak için, İran ve Osmanlı Devletleri arasında devamlı bir barışa razı olmuyordu. Birçok tedbir ile İran'ı batıda sınır sorunları ile meşgul edip, Hindistan yolunu güvene almaya çalışıyordu.[143]

Aslında İran'ın Osmanlı'ya yönelik art niyetli olduğu düşüncesi, genellikle İngilizler aracılığı ile Osmanlı yönetimine bildirilmişti. Normalde İran'ın iç durumu, göründüğü kadarıyla pekiyi değildi ve Osmanlı'ya yönelik sistemli bir saldırı yapmaya da gücü yoktu. Bu durum Osmanlı Devleti'nin de malumuydu. Fakat İngiltere, İran'ın Bağdat bölgesine ve Şiilerce kutsal sayılan şehirlere yönelik kötü niyetleri olduğu şayiasını yayarak, Osmanlı Devleti'ni İran'a karşı kışkırtmaktan da geri durmamıştır. [144]

Osmanlı Devleti ve İran arasında uzun zamana dayalı olan mevcut problemlerin neler olduğunu çok iyi bilen ve ufak bir tahrikle bu problemlerin taraflar arasında büyük bir çatışmaya dönüşeceğinin bilincinde olan İngiltere, tarafları birbiri ile yakınlaşmasını engellemeye dair tüm kozlarını kullanıyordu. Osmanlı Devleti dahi İran'ın kendisine yönelik bir saldırı hazırlığında bulunmasının şimdilik mümkün olmadığını bilmekte ve bu durumun İngiliz tahriklerine dayalı olduğunu hissetmekteydi. Fakat İngilizlerin mevcut nüfuz alanı ve dünya siyaseti üzerindeki tesirleri bilindiğinden, bu tahriklere karşı herhangi bir tavır konulamamaktaydı.[145]

[143] Nasıri, 1977, 7.
[144] Uluerler, 2009, 423.
[145] Uluerler, 2009, 423.

BİRİNCİ BÖLÜM

SINIR SORUNLARI ve SINIRDAKİ AŞİRETLER MESELESİ

1.1. II. Abdülhamid Dönemine Kadar Osmanlı-İran Sınırları

Osmanlı Devleti ve İran arasındaki sınır anlaşmazlıklarının başlangıcını belirlemek oldukça zordur. Bölge coğrafyasının sarp ve dağlık olmasının yanı sıra merkezi devlet otoritesinin kurulamaması ve konar-göçer yaşam tarzı sebebi ile hiçbir zaman net bir şekilde belirgin bir sınır çizgisi çizilememiştir.[146]

Şii Safevi Hanedanı'nın İran'da iktidar olması ile beraber Osmanlı-İran arasındaki sınır itilafları, her iki ülke arasında var olan dini-mezhebi çatışmanın da en önemli gerekçelerinden biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya yönelik seferlerinde belirleyici neden *din-i mübin-i İslam'ı* yaymak iken doğusuna yani İran'a yaptığı seferlerde etkili olan neden ise kendilerince *fasık* olarak nitelendirdikleri İranlılara karşı sınırları korumak ve bu mezhebin Devlet-i Aliyye'ye nüfuzunu engellemekti.

Osmanlı Devleti I. Selim ve I. Süleyman dönemlerinde askeri operasyonlar ile İran'ın içlerine kadar nüfuz edip, Şiiliği hem düşünsel hem de politik olarak pasifize etmek istemiştir. Ama Şah I. Tahmasb ve Şah I. Abbas dönemlerinde Şiiliğin İran'da iyice kurumsallaştığını[147] gören Osmanlılar, XVII. yüzyıldan itibaren İran'a yaptıkları seferlerde Şii İran'ı Sünnileştirmekten ziyade sınırlarını bu tehlikeye karşı koruma amacı taşıdılar. Bu çerçevede özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı-İran ilişkilerinde sınır meselesi, temel belirleyici etken olmuştur.[148]

1.1.1. XV. ve XIX. Yüzyıllar Arası Osmanlı-İran Sınırları

Osmanlı Devleti'nin 1514'te İran'a karşı elde ettiği Çaldıran Zaferi, uzun bir müddet, her iki devletin sınır mücadelesine sahne olan Doğu Anadolu ve Kafkas bölgesinde Osmanlı lehine bir sonuç doğurmuştur. Yine bu zaferin bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin

---

[146] BOA. HRT. 0102; XIX. yüzyıl Osmanlı-İran sınır hattı için bkz: EK 1. Harita 1.
[147] Kaplan, 2008, 199.
[148] Fener, A. (2015). *Hadd-i Hudud-i Saltanat-ı Seniyye: Derviş Paşa'nın Tahdid-i Hudud-i İraniye Adlı Eseri Işığında Osmanlı-İran Sınırı.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi SBE, İstanbul, 9.

doğudaki sınırları; Çoruh nehri tarafından Yusufeli, Fırat nehri başlarında Erzurum, Aras nehri başında Karayazı, Murat nehri tarafında Hınıs ve Muş, Dicle nehri tarafında Pervari, Zaho ve Musul'a kadar genişlemiştir. Yine bu sınırın batısındaki; kuzeyden güneye doğru Oltu, Erzincan, Bingöl, Bitlis, Hizan, Siirt, Cizre, Şırnak ve Sincar bölgeleri Osmanlı egemenliğine alınmıştır.[149]

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1535 Irakeyn Savaşı sonrasında Kafkasya'da Tebriz, güneyde ise Bağdat, Necef, Kerbela dâhil Irak-ı Arap[150] bölgesinin önemli şehirleri Osmanlı hâkimiyetine almıştır.[151] Yine bu savaşın bir neticesi olarak Şah Tahmasb, Safevi başkentini Kazvin'e taşımıştır.[152] Irakeyn Savaşı sonrasında her iki devlet arasında bir barış antlaşması yapılmadığı için mevcut sınırlar da kalıcı olmamış, bundan dolayı Safevi saldırıları devam etmiş ve İran'a, Kanuni Sultan Süleyman döneminde belirli tarihlerde tekrardan seferler düzenlenmiştir. 1538, 1547 ve 1553 yılları arasında düzenlenen savaşlar sorasında İran tekrardan yenilmiş ve nihayette Şah Tahmasb barış teklifinde bulunmuştur.[153]

1 Haziran 1555 tarihinde Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti arasında ilk antlaşma olan Amasya Antlaşması yapılmıştır. Amasya Antlaşması resmi olarak imzalanmış bir anlaşma olmayıp Kanuni Sultan Süleyman ve Şah Tahmasb'ın karşılıklı mektuplarında antlaşmaya vardıkları çeşitli konuları içermektedir. Bu konulardan en önemli olanı, iki taraf arasındaki sınır anlaşmazlıkları ve toprak meseleleriydi. Yapılan görüşmelerde iki devlet arasındaki sınırın son Osmanlı fetihleri esas olmak kaydıyla,[154] daha önce Safevi hâkimiyeti altında olan Azerbaycan coğrafyasının batı tarafı ile Doğu Anadolu ve Gürcistan'ın kuzey kesimleri Osmanlı Devleti'ne bırakılmış, bunun karşılığında da Erivan ve Azerbaycan'ın doğu tarafı Osmanlı Devleti tarafından Safevilere terk edilmek suretiyle aradaki anlaşmazlık sulhe

---

[149] Kılıç, 2001, 17; Kırzıoğlu, M. F., (1993). ***Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590),*** Ankara: TTK Yayınları, 83.

[150] Irak-ı Arap Bölgesinin hâkimiyet altına alınması Osmanlı Devleti için önemli bir itibar meselesiydi. Zira burada hem Sünni hem de Şiilerce kutsal sayılan Bağdat, Kerbela ve Necef gibi önemli şehirler vardı.

[151] Kılıç, 2001, 29.

[152] Nader, 1986, 21; İran Şahı Tahmasb, Osmanlı Devletine karşı son derece saldırgan bir politika izlemesine karşın hiçbir zaman Osmanlı orduları ile bir meydan savaşına girmemiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın İran'a yaptığı seferlerde Şah Tahmasb sürekli kaçmış ve ikinci bir Çaldıran felaketi yaşamak istememiştir. Bu durum Osmanlı Devleti açısında da sıkıntılı bir durum ortaya çıkarmıştır. Osmanlı ordularının İstanbul'a dönüşü sonrasında İran Şahı karşı taarruza geçip Doğu Anadolu, Tebriz ve Irak-ı Arap'ta ciddi tahribatlar meydana getirmiştir.

[153] Kanuni, Şah Tahbasb'ın mektubunu getiren İran elçisi Ferruhzad Bey'e, Ashab-ı güzin ve Hulefa-yı mehdiyyine sebbin (lanet) İran'da terk ve men edilmesi şartıyla barış teklifini kabul edeceğini bildirmiştir. Bkz: Arı, 2001, 38.

[154] Kılıç, R. (2008). "Osmanlı Devleti'nin İran Politikası (16. Ve 17. Yüzyıllar)", Mustafa Bıyıklı (Editör). *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi*. İstanbul. Gökkube Yayınları. 75-116.

bağlanmıştır.[155] Şah Tahmasb ölünceye kadar İran tarafı bu antlaşmaya sadık kaldı.[156] Fakat Tahmasb'dan sonra gelen İran şahları aynı hassasiyeti göstermedikleri için sınır sorunlarından kaynaklanan savaşlar tekrardan başlamıştır. Tahmasb'tan sonra İran uzun bir müddet taht kavgaları ile meşgul olunca Osmanlı Devleti de doğu sınırını İran aleyhine genişletmeye çalışmıştır.

1587'de İran'da etkili bir hükümdar olan Şah Abbas'ın tahta geçmesi,[157] Osmanlı-İran arasındaki çatışmayı arttırmıştır. Fakat İran'ın başında doğuda Özbek tehlikesi, Osmanlı'nın başında ise batısında Avusturya gailesi olduğu için iki ülke on iki yıl süren savaşların ardında 1590 yılında İstanbul Antlaşması'nı imzalamışlardır. Bu antlaşmayla Tebriz ve Azerbaycan'ın bir kısmı ile Şirvan, Luristan ve Gürcistan, Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.

Şah Abbas, 1590 İstanbul Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin batıda Avusturya ile diğer Avrupalı devletler ile savaş halinde olmasını ve içerde Celali meselesinin devleti zor durumda bıraktığını görerek durumu kendi lehinde fırsata çevirmek amacıyla harekete geçmiştir. Şah, Doğu Anadolu'daki bazı Kürt beylerini yanına çektiği gibi 1590 (Ferhat Paşa) Antlaşması ile Osmanlı hâkimiyetindeki Tiflis, Gence, Bakü, Demirkapı, Tebriz, Revan ve Karabağ gibi birçok şehri işgal etmiştir.[158] Osmanlı Devleti'nin bu işgallere cevap vermesiyle İran ile tekrardan savaşlar başlamıştır.[159]

Şah Abbas'ın selefleri gibi Osmanlı'ya karşı bir meydan savaşına çıkmaması ve vur-kaç taktiği ile Osmanlı ordusunu oyalayıp yıprattığını gören Osmanlı Padişahı I. Ahmet, Şah'ın barış teklifini kabul etmiştir. 20 Kasım 1612'de Veziriazam Nasuh Paşa'nın girişimleri ile Kanuni Sultan Süleyman döneminde imzalanan Amasya Antlaşması'nın belirlediği sınırlar esas alınarak barış ahitnamesi her iki devlet tarafından imzalanmıştır.[160] Yine bu antlaşma gereğince İran, her yıl Osmanlı Devleti'ne iki yüz deve yükü ipek vermeyi taahhüt etmiştir.[161] Bu antlaşma dahi ancak üç yıl yürürlükte kalmıştır. Şah Abbas'ın sınırları yeniden tacizi ve 1612 Antlaşması ile taahhüt ettiği ipeği göndermemesi ile ilişkiler

---

[155] Soofizadeh, 2014, 21-22; Mehdevi, A.H, (1379). ***Tarih-i Ravabıt-ı Harici-yi İran***, Tahran: (Yayınevi yok), 18.

[156] Diyanet, A. E., (1971). ***İlk Osmanlı-İran Anlaşması (1555 Amasya Musalahası),*** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 15; Sarıkçıoğlu, 2009, 12; Sümer, 1992, 67-68; Kılıç, R, (2006). ***Kanuni Devri Osmanlı İran Münasebetleri (1520-1566),*** İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 165.

[157] Kılıç, 1999, 160.

[158] Kılıç, 2008, 75-116.

[159] Soofizadeh, 2014, 26; Mehdevi, 1379, 76.

[160] Arı, 2001, 41.

[161] Sarıkçıoğlu, 2009, 14.

gerilmiştir. İran kuvvetlerinin Eylül 1618'de Osmanlı Kırım kuvvetlerini pusuya düşürüp bozguna uğratmaları ile İran'a sefer yapılmasına dair hazırlıklara başlanmasına rağmen İran Şahı'nın barışı yeniden tesis etmeye dair ısrarlı talepleri sonucunda 26 Eylül 1618 tarihinde İran ile Serav Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile 1555 Amasya Antlaşması, sınırların çizilmesinde esas alınmış, ayrıca 1612 antlaşmasında belirlenen iki yüz deve yükü ipek miktarı yüz deve yüküne indirilmiştir.[162]

İran Safevi Devleti, her yönden kendisinden güçlü olan Osmanlı Devleti'ne karşı, cephelerde pek bir şansı olmamasına karşın Şah Abbas döneminde akıllı ve kurnaz bir dış siyaset yürüterek, başta Tebriz olmak üzere birçok İran şehrini Osmanlı'dan almayı başarmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, batısında Avusturya, Lehistan ve Venedik tarafından sıkıştırılması sonucu İran seferlerine gereken ehemmiyeti vermemiştir. Bunu gören Şah Abbas, özellikle Kafkas ve Irak- Arap bölgesinde sınır ihtilaflarını kendi lehine çevirmeyi başarmıştır.

1618 Serav Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin 1621 yılında Lehistan ile girdiği savaş, İstanbul'daki sıkıntılı taht değişiklikleri ve Anadolu'daki Celali isyanları gibi krizlerle uğraşmasını fırsat bilen Şah Abbas 1623 yılında Bağdat'a saldırdı. Aralık 1624'de Bağdat ile beraber Musul ve Kerkük şehirleri de Safevilerin eline geçti.[163] Hayatta iken Osmanlı Devleti'ni epey bir uğraştıran Şah Abbas'ın 1629'da ölmesi,[164] Osmanlı Devleti'ne kısa bir süreliğine olsa da doğu taraflarında rahat bir nefes aldırmıştır. Onun ardıllarının da saldırgan tutumlarını devam ettirmesi, dönemin Osmanlı hükümdarı IV. Murat'ı İran üzerine sefer yapmaya zorlamıştır. Yapılan iki seferle İran yenilmiş ve 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması yapılmıştır.[165] Bu antlaşma ile Azerbaycan ve Revan İranlılarda, Bağdat ise Osmanlılarda kalmıştır.[166] Ayrıca Safeviler'in, güneyde Osmanlı Devleti'nin Irak topraklarına kuzeyde de Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgelerine saldırıları bir süreliğine önlenmiştir. Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Osmanlı-İran sınırı hatları büyük oranda belirlenmiş, bu durum tarafları rahatlattığı gibi sonrasında da uzun süreli bir barış sürecinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.[167]

---

[162] Nader, 1986, 186.
[163] Pour, 1977, 28-29; Sarıkçıoğlu, 2009, 14.
[164] Nevayi, A. (1336). ***İran ve Cehan ez Moğol ta Kacariye***, Tahran: (Yayınevi Yok), 29.
[165] Kılıç, 1999, 193; Kasr-ı Şirin Antlaşması ile belirlenen Osmanlı-İran sınırı, günümüzde de geçerli sınırdır.
[166] Saray, M. (1999). ***Türk-İran İlişkileri***, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi, 56.
[167] Uluerler, 2009, 20; Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın sınıra dair ayrıntıları şu şekildedir: Bağdat Eyaletinde Cesan, Bedre, Mendeli, Derne, Derteng ve Semil'e kadar uzanan kısım, burdaki Caf aşiretine bağlı Ziyaeddin ve Haruni kabileleri, Zincir kalesinin batısındaki köyler, Şehrizor yakınındaki Zalim Ali Kalesinin üst tarafındaki

XVII. yüzyıl boyunca ve XVIII. yüzyılın ilk yirmi yılı Osmanlı-İran arasında tarafları karşı karşıya getirecek bir sınır itilafı olmadığını ve tarafların 1718'e kadar Kasr-ı Şirin Anlaşması'na riayet etme konusunda dikkat gösterdiklerini söyleyebiliriz.[168] Tarafların, iç ve dış politikalarında karşı karşıya kaldıkları krizler anlaşmaya sadık kalmalarında etkili oldu.[169]

1718'de Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile imzaladığı Pasarofça Antlaşması batı sınırlarında büyük toprak kayıplara neden olmuştu. Padişah III. Ahmet ve sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa batıdaki kayıpları telafi etme amacıyla taht mücadeleleri yaşayan İran'a yöneldiler.[170] Bu durum 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile belirlenen statükoyu bozduğu gibi Osmanlı Devleti'nin İran politikasını da yeni bir sürece soktu. Aynı dönemde kuzeyden Rusya'nın da İran topraklarında hak iddia etmesiyle iki devlet karşı karşıya geldi. Fakat söz konusu durum taraflar arasında savaşa dönüşmeden ve biraz da Fransa'nın arabulucu olmasıyla İran'a karşı bir ittifak antlaşması ile neticelendi. 1724'te Rusya-Osmanlı arasında İstanbul'da yapılan antlaşmaya ile Osmanlı Devleti, Gürcistan'ı tamamen hâkimiyeti altına almış, Rusya da, Şirvan eyaletindeki Derbend ile Bakü kalelerine ve Hazar denizinin batı sahiline yerleşmiştir.[171]

Osmanlı Devleti ve Rusya'nın tazyiki ile Horasan'a çekilen dönemin İran Şahı II. Tahmasb, güçlü bir Türkmen beyi olan Nadir'in desteğini arkasına alarak kısa bir süreliğine Tebriz ve Hemedan'ı Osmanlı'dan geri aldı. İran Şahı, büyük bir Osmanlı saldırısından çekindiği için 27 Şubat 1732'de yaptığı İstanbul İncili Köşk Anlaşması'yla, bu şehirleri geri vererek Şirvan'ı sınır edindi. Fakat Nadir, bu antlaşmayı İran Devleti'nin zararına görüp tanımadığını açıkladı ve Şah'ı tahtan indirdi.[172] Böylece İran'da Safevi Hanedanlığı sona ermiş oldu.[173]

---

dağların bu kaleye bakan ve Şehrizor'a çıkan gediğe kadar uzanan yerler, Kızılcakale ve Ahıska, Van ve Şehrizor ile Bağdat-Basra havzasındaki kaleler, nahiyeler Osmanlı Devleti'ne bırakılıyordu. Zincir kalesi ve Van sınırında bulunan Kotur, Makü ve Kars sınırında bulunan bütün Magazberd kaleleri iki devlet tarafından yıkılacak ve Revan İran'a bırakılacaktı.

[168] Soofizadeh, 2014, 28.

[169] Sarıkçıoğlu, 2009, 15.

[170] Aktepe, M. M. (1970). ***Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemâni Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnamesi (1720-1724)***. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 13-14.

[171] Mustafazade, T. T. (2002). ***Safevi Hanedanı'nın Son Yılları***, (Çev: Bilgehan A. Gökdağ). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 933; Nasıri, 1977, 1.

[172] Mustafazade, 2002, 933.

[173] Sarıkçıoğlu, 2009, 17.

Avşar Kabilesi'nden Nadir Şah'ın İran'da iktidara gelmesi ile Osmanlı-İran sınırlarında tekrardan büyük gel gitler yaşanmaya başlandı. Nadir Şah ve Osmanlı Devleti arasındaki savaşlar Nadir'in galip gelip Osmalı'nın yenildiği Revan Savaşıyla son bulmuştur. On dört yıl süren savaşlar neticesinde 1746 senesinde taraflar arasında 1639'daki sınır hattını koruyan II. Kasr-ı Şirin (Kerden) Antlaşması imzalanmıştır.[174]

Avşarlı Nadir Şah'tan sonra İran'da iktidarı ele geçirmeye dair aşiretler arasında yaşanan iç kargaşaya rağmen Osmanlı Devleti, durumu kendi lehinde bir fırsat olarak görmemiş ve Kasr-ı Şirin sınırını korumaya dikkat etmiştir. 1749'da İran'da iktidarı tamamen ele alan Zend Kerim Han'a, Padişah I. Mahmut bir mektup yollayarak, 1746'da akd edilen anlaşmanın geçerli olduğunu, İran Devleti ile anlaşmazlık çıkarabilecek meselelerden özenle kaçınacağını, ayrıca sınır görevlilerine taraflar arasında dostluğun bozulmaması için talimat verildiğini iletti. II. Mahmut ayrıca Osmanlı-İran arasındaki müspet ilişkilerin devamı amacıyla Kerim Han'ın iktidarını tanıdığını bildirmiştir.[175]

İran'daki Zend İktidarı döneminde Osmanlı-İran arasında sınır anlaşmazlığına dair Baban ve Basra[176] bölgelerindeki ihtilaflara rağmen durum savaşa dönüşmemiş ve önemli sınır değişiklikleri olmamıştır.

1.1.2. XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında İki Önemli Sınır Antlaşması: I. ve II. Erzurum Antlaşmaları

1796'da İran'daki Zend iktidarına Kaçarlı Ağa Muhammed Han tarafından son verilmiştir. Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın başından yıkılıncaya kadar İran'da Kaçar iktidarı ile muhatap olmuştur. Kaçarlar döneminde İran dış politikasının daha çok reel politik çerçevesinde çizildiğini önceki bölümde belirtmiştik. Kaçarların radikal Şii söylemleri terk edip Caferiliği resmi mezhep ilan etmeleri ile Osmanlı-İran mezhep kavgaları minimuma inmiş, ama sınır hatlarından kaynaklanan problemler devam etmiştir.

---

[174] Quataert, D. (2002). ***Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922***, (Çev: Ayşe Berktay), İstanbul: İletişim Yayınları, 75-77.

[175] Cevdet, A. (1993). ***Tarih-i Cevdet.*** C. 1, İstanbul: Üçdal Neşriyat. 293-295; Sarıkçıoğlu, (2009), 20.

[176] Kerim Han, iktidarı döneminde Basra'yı Osmanlı Devleti'nden almış fakat ölümünden sora Osmanlı Devleti herhangi bir mukavemet ile karşılaşmadan burayı İran'dan geri almıştır. Ayrıca Basra'nın Hint ticaret yolu üzerinde önemli bir mevki olması İngiltere'nin dikkatini çekmiştir. İngilizler, Basra'nın yavaş yavaş Rus tasarrufuna giren İran'ın kontrolünde olmasından ziyade kendi tasarruflarında olan Osmanlı Devletinde kalmasını isteyerek buranın Osmanlı denetimine girmesi konusunda destek vermişlerdir.

1820 yılından sonra iyice belirginleşen sınırdaki aşiretler problemi,[177] Irak-ı Arap'ta Vehhabilerin taşkınlıkları, Bağdat ve Süleymaniye'deki olaylar[178] ile iki devlet tekrar karşı karşıya geldi. İran'ın 1913 Gülistan Antlaşması ile Rusya karşısında uğradığı kayıpları Osmanlı Devleti'nden telafi etme ve bu sırada Osmanlı Devleti'nin de batıda Sırp ve Yunan isyanları ile meşgul olması İran Şahı'nı harekete geçirmiştir.

1821'de Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza Osmanlı Devleti'ne saldırarak Beyazıd, Erzurum, Muş ve Bitlis'i ele geçirmiştir.[179] Bu gelişme üzerine İstanbul'da Şeyhülislam'dan alınan fetva uyarınca Devlet-i Aliyye sınırları dâhilinde bulunan İranlı ziyaretçi ve tüccarların mallarına el konulması ve orduya da karşı saldırı yapılması emri verilmiştir.[180] 1822 yılında da süren son Osmanlı-İran savaşında taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamamışlar ve özellikle İran ordusunda baş gösteren kolera salgını sonucunda savaş sona ermiştir. Rusya ve İngiltere'nin de arabulucu olmaları ile taraflar 1823'te Erzurum'da antlaşma masasına oturmuşlardır.

II. Abdülhamid dönemi öncesinde Osmanlı Devleti ve İran arasında sınır itilaflarının çözümüne dair en önemli iki antlaşmadan ilki 1823'te imzalanan I. Erzurum Antlaşması'dır. İran tarafında Feth Ali Şah, Osmanlı tarafında ise I. Mahmut'un muhatap olduğu bu antlaşma, temel olarak sınırlar konusunda Kerden Antlaşması'nı ya da daha eskiye gidilecek olursa Kasr-ı Şirin Antlaşması'nı esas almakta idi.[181] Antlaşma gereği Osmanlı Devleti, İran hacılarının güvenliklerini, can ve mallarını koruyacaktı. Onlardan sadece vergi olarak gümrük geliri için para alacaktı. İki devlet de karşılıklı olarak bir birinin başkentlerinde elçi

[177] Aykun, İ. (1995). *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı İran Hudut Antlaşması* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE. Erzurum, 16; Bu aşiretlerden özellikle iki Kürt aşiret olan Sebki ve Hayderanlı aşiretlerinin Osmanlı Devleti'ne sığınmaları İran'ın saldırı gerekçesi olmuştur.

[178] Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi Davut Paşa İran saldırıları karşısında Bağdat ve Süleymaniye'yi iyi savunmuş ve daha sonra kendisine bağlılığını bildiren Mahmut Paşayı Süleymaniye mutasarrıfı yapmıştı. Bu durumu kabullenmeyen Mahmut Paşa'nın amcası Abdullah Paşa, İran'ın Kirmanşah valisi ve aynı zamanda Feth Ali Şah'ın kardeşi olan Mehmet Ali Mirza tarafından desteklenince Bağdat ve Süleymaniye'de Osmanlı Devleti ve İran bu bölgede karşı karşıya gelmiştir. Bkz: Güleç, E. (1976). ***Osmanlı-İran İlişkileri ve Erzurum Antlaşması (1820-1823)***, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bitirme Tezi, 12.

[179] Karadeniz, Y. (2006). ***İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925).*** İstanbul: Bakış Kitaplığı, 132; Sarıkçıoğlu, 2009, 23; Türk, 2000, 9.

[180] Karadeniz, 2006, 133.

[181] As, E. (2010). "XVI. Yüzyıldan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü". ***Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi***, 46, 227-228.

bulunduracaklardı. Son olarak İran Devleti işgal ettiği toprakları Osmanlı Devleti'ne geri verecekti.[182]

1823'teki I. Erzurum Antlaşması Osmanlı-İran arasındaki sürtüşmeleri bitirmedi. Antlaşmadan kısa süre sonra sınır ihlalleri ve itilaflarına dair krizler tekrardan patlak verdi. 1834'de tahta çıkan Muhammet Şah, 1837 yılında Rusya'nın teşvikiyle Herat'ı kuşattı. Kuşatmadan rahatsız olan İngiltere kendisine savaş açma tehdidinde bulundu ve donanmasını Basra Körfezi'ne gönderdi.[183] Bu sırada Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi Ali Rıza Paşa, Osmanlı şehri olarak gördüğü Muhammere'deki Ben-i Ka'b Aşireti'nin vergi vermemesi üzerine şehri yağmalattı. Fakat gerçekte Osmanlı-İran sınırında bu sorunu ortaya çıkaran Muhammed Şah'ı Herat kuşatmasından vazgeçirmeye çalışan İngiltere idi.[184]

Ali Rıza Paşa'nın halefi ve yeni Bağdat valisi Necip Paşa ise 1843'te askerleri ile Kerbela'ya girerek birçok kişiyi öldürmesi,[185] iki devlet arasında bardağı taşıran son damla oldu. İran Şahı Osmanlı Devleti'ne karşı asker toplamaya başlarken[186] söz konusu olayın İran içinde yarattığı infial ile Osmanlı tüccarlarına saldırılar başladı.[187] Böylece iki devlet yeniden bir savaşın eşiğine geldiler. Fakat İngiltere'nin İran'ı tehdidi ve Rusya'nın İran'ı yalnız bırakması ile İran Şahı savaşma konusunda isteksiz kaldı.[188] Konjonktür Osmanlı Devleti için de aynıydı. Mısır Meselesi yeni halledilmesine rağmen devleti epey yıpratmıştı. İstanbul'da tahta yeni oturan I. Abdülmecid de savaş istemiyordu. Ama en önemlisi İngiltere ve Rusya'nın tavrı ve istedikleriydi.

Osmanlı Devleti ve İran'ın büyük bir savaşa girmesi büyük devletlerin bölge siyaseti açısından istenilmeyen sonuçlar ortaya çıkaracağından özellikle İngiltere cihetinden ihtimal dışı tutulmak istenmiştir. Olası bir savaştan yıkımla çıkması muhtemel iki devletin Rusya denetimine girmesi İngiltere'nin pek de hoş karşılamayacağı bir şeydi. İngiltere'nin yanı sıra Ruslar da Osmanlı Devleti ve İran arasında bu ortamda bir savaşın çıkmasını istemiyorlardı. Zira Ruslar çıkacak muhtemel bir savaşın Kafkasya coğrafyasına yayılmasından

[182] Soofizadeh, A. (2017). "Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri". ***Sutad Dergisi,*** 42, 437-449; Güney, 2005, 50; Nasıri, 1991, 5; Aykun, 1995, 17; Akın, S. H., (2018). *1823-1908 Yılları Arasında Osmanlı-İran İlişkileri (44/2 Numaralı Düvel-i Ecnebiye Defterine Göre).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE, 18; Sarıkçıoğlu, 2009, 23-24.
[183] Sarıkçıoğlu, 2009, 25.
[184] Nasıri, 1991, 5.
[185] Aykun, 1995, 81-82-83; Nasıri, 1991, 6.
[186] Soofizadeh, 2014, 80.
[187] Aykun, 1995, 84.
[188] Soofizadeh, 2014, 81.

korkuyorlardı. Bu sebeplerle hem İngiltere hem de Rusya, İran ve Osmanlı Devletleri arasında artan gerilimi azaltmak amacıyla arabuluculuk yapma yoluna gittiler. Böylece 1842 yılında İngiliz ve Rus temsilcilerinin de katıldığı komisyonda Osmanlı Devleti ve İran arasında II. Erzurum Antlaşması'nın görüşmeleri başlatıldı.[189]

1843 yılında İngiliz ve Rus temsilciler nezaretinde başlayan II. Erzurum Antlaşması, çok ağır ilerlemiş ve ancak 1848'de varılan bir mutabakat ile imzalanabilmiştir.[190] Reza Nasıri'ye göre bu yeni antlaşma 1823 Antlaşmasından daha mükemmeldi ve sınır ihtilaflarını çözme konusunda daha net maddeler ihtiva etmekteydi.[191] Antlaşmaya göre; İran Devleti, Süleymaniye ve Zohab'ın batı yakasını bırakmış buna karşılık ise Osmanlı Devleti, Bender Muhammere, Abadan ve Şattu'l Arab'ın sol sahilinde İran Devleti'nin tasarruf hakkını ve bu kısımlarda gemi kullanma hakkını kabul etmiştir.[192]

Erzurum Antlaşması'nı Rus ve İngilizlerin zoruyla İran temsilcisine imzalattırıldığı için İran Devleti ve Şah antlaşmayı tanımadığını söylemiştir. Bu durum ilgili devletlerce kale alınmadığı için var olan sınır ihtilafları devam etmiş ve Osmanlı-İran arasında kalıcı bir dostluk sağlanamamıştır.[193] Anlaşmanın üçüncü maddesi gereğince,[194] dört ülkenin temsilcilerinden oluşan bir sınır belirleme komisyonu oluşturulmuştur. Bu bağlamda 1850 yılında toplanan Muhammere[195] ve 1851'de kurulan Zuhab Komisyonlarında[196] Kırım Savaşı'nın başlaması nedeniyle bir sonuç alınamamıştır.[197]

1869'a gelindiğinde, Hariciye Nazırı Mehmet Emin Âli Paşa ile İran Devleti'nin İstanbul'daki elçisi olan Hüseyin Muhammed Han arasında Ağustos ayında bir antlaşma yapıldığı görülmektedir. Mezkûr antlaşmada, iki tarafça sınırın emniyet ve asayişine dikkat

---

[189] Soofizadeh, 2017, 443.
[190] As, 2010, 228.
[191] Nasıri, 1991, 7-8.
[192] Nasıri, 1991, 8; Soofizadeh, 2014, 86; II. Erzurum Antlaşması'nın ayrıntıları için bkz: ***Muahedat Mecmuası.*** C. III; Mehmed Hurşid Paşa, (1997). ***Seyâhatnâme-i Hudûd***, İstanbul: Simurg Yayınları; Eser, A. (1988). "Bir Hudûdun Anatomisi: Seyahatname-i Hudûd", ***Tarih ve Toplum Dergisi*** C. 9; Aykun, İ. (1995). *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı İran Hudut Antlaşması* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum.
[193] Nasıri, 1991, 8.
[194] BOA, İMM, 1094/7.
[195] Gozideyê Esnad-ı Siyasî-i İran ve Osmani, Dovreyi Kaçar, (1369). C. 1, Defter-i Moteleat-i Siyasi ve Beynolmelali Yayınları, Tehran, 367-369.
[196] Gozideyê, 1369, C. 6, 148.
[197] Çabuk, F. (2013). *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı- İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 32; As, 2010, 230; Aykun, 1995, 267.

edileceği vurgulanmakla beraber iki ülke arasındaki sorunlu bölgelerin, dört devlet temsilcilerinin o yerde incelemelerde bulundukları sıradaki hâliyle kalması kararı verilmiştir. Yine anlaşmaya göre taraflar arasında Azerbaycan eyaletinde, sınır çizgileri net bir şekilde belli olmayan bir *ara bölge* oluşturulmuştur.[198]

Osmanlı Devleti ve İran, sınır sorunlarını neticelendirmek amacıyla 1874 yılında İstanbul'da bir komisyon oluşturdular. Komisyon da İranlı temsilciler, II. Erzurum Antlaşması'nın esas alınmasında ısrarcı olunca komisyon 17 Aralık 1874'te dağılmıştır. 1875 yılının yazında tekrardan toplanan komisyonda taraflar benzer iddialarını devam ettirmiştir.[199] Arabulucu devletler olan Rus ve İngiliz komiserlerinin ihtilafsız bölgelerin hudut çizgisinin belirlenmesi önerisi, İran ve Osmanlı devlet yetkililerince kabul edilmiştir. İngiliz ve Rus komiserlerinin harita üzerinde görüşülmesi önerisi kabul edilmişse de haritada Osmanlı Devleti'ne ait birçok köyün İran'a verildiği gerekçesiyle Osmanlı Devleti temsilcisi Derviş Paşa,[200] kendisinin çizdiği haritanın dikkate alınmasını talep etmiştir. 5 Eylül 1875'te bu komisyon herhangi bir netice almadan dağılmıştır.[201]

1.2. II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-İran Sınır Sorunları

1847 Erzurum Antlaşması'nın İngiltere ve Rusya tarafından İran'a bir şekilde dikte ettirilmişti. Sonrasında oluşturulan sınır tespit ve netleştirme komisyonları da bir netice almadan dağılınca doğu sınırındaki itilaflar çözümsüz bırakılmıştı. 1870 ve sonrasında Balkan bölgesinde peş peşe patlak veren milli isyanlar ve Avrupalı devletlerin de bu isyan hareketlerini desteklemeleri sonucu Osmanlı Devleti, İran sınırına gereken ilgiyi göstermemişti. İran Devleti de Osmanlı'nın zor bir süreç yaşadığını görerek ve biraz da Rusya'nın desteği ile bölgede ihtilaflı yerleri kendine katma gayreti içine girmişti.

---

[198] İlseven, R. (1935). ***Türk-İran Hudut İhtilafının Tarihçesi***. Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, 4-5; As, 2010, 229-230.

[199] Aykun, 1995, 268.

[200] Derviş Paşa, 1817 tarihinde Eyüp'te doğmuştur. 1847 tarihinde Ferik rütbesini alan Derviş Paşa, 1847 Erzurum Antlaşması gereğince, Anadolu'da İran hududunun keşif ve tahdidi amacıyla oluşturulan komisyonun başkanlığına getirilmiştir. Osmanlı-İran ilişkilerine dair bahsettiğimiz Erzurum Antlaşması'nın üçüncü maddesi gereğince iki devlet arasındaki sınırın tespiti (tahdîd-i hudûd) için bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyona başkanlık eden Derviş Paşa, sınır boylarındaki görevinin ardından çeşitli isimlerle tab' ve neşredilen, fakat bizim kısaca "Tahdîd-i Hudûd-ı İrânîyye" dediğimiz eserini kaleme almıştır. Derviş Paşa günümüzde dahi geçerli olan Osmanlı-İran sınırının belirlenmesinde etkili biridir. 1878'de İstanbul'da vefat etmiştir. Bkz: Fener, 2015, 22-23; Aykun, 1995, 265.

[201] Çabuk, 2013, 33; As, 2010, 230; Aykun, 1995, 268.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin başlaması ve neticesinde Osmanlı Devleti'nin savaştan ağır bir yenilgi ile ayrılması, doğu sınırında İran lehine bir durum ortaya çıkarmıştı. Rusya ile yapılan Ayestefanos Antlaşması'nda Osmanlı-İran sınırına dair İran lehinde düzenlemeler yapılmıştır.

1.2.1. Kotur Arazisi Sorunu

Günümüzde Türkiye-İran sınır hattına yakın Van şehrinin hemen doğu yakasında yer alan Kotur, İran Devleti'ne ait küçük bir kasabadır. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı-İran arasında sınır hatları ve birçok bölge üzerinden çekişmeler ve ihtilaflar yaşanmasına rağmen Kotur ve civarı ile ilgili bu yüzyılın ortalarına değin çekişmeye neden olacak ciddi bir olay meydana gelmemiştir.

1849'da, II. Erzurum Antlaşması gereğince Osmanlı-İran sınırını netleştirmeye dair kurulacak komisyon için Osmanlı Devleti Derviş Paşa'yı görevlendirmişti.[202] Derviş Paşa bölgede yaptığı araştırma neticesinde Kotur bölgesini Osmanlı toprağı olarak değerlendirmiş ve belirlediği sınır çizgisi ile burayı Osmanlı sınırlarına dâhil etmiştir.[203] İran'ın duruma itirazı ile Derviş Paşa; Kotur halkının Osmanlı tebası olduğunu, İran'ın aksi bir ispat getirmesi durumunda burayı boşaltacağını beyan etmiştir.[204] Böylece XIX. yüzyılın ortasında başlayan Osmanlı Devleti ve İran arasındaki Kotur krizi, yüzyılın sonuna kadar devam eden bir sorun haline dönüşmüştür.

Osmanlı Devleti ve İran, İngiltere ile Rusya'nın aracı devletler olduğu sınırlar meselesinin tartışıldığı komisyonlarda, Kotur ile ilgili tezlerini ortaya koyup, buranın kendi toprakları olduğunu vurgulamışlardır. Ayrıca İran, sınırların netleştirilmesine dair oluşturulacak komisyonlarda Kotur'un İran'a bağlı bir toprak olduğu iddiasıyla tartışılmasını dahi istememiştir.[205] İran'ın Londra elçisi Mirza Cafer Han, Kotur konusunda İngiliz makamlarına başvurarak İran lehine İngiltere'nin olaya müdahil olmasını istemiştir.[206] Yine de birçok kez İngiliz ve Rusların İran Devleti tarafında yer alıp Kotur'u

---

[202] BOA, İ. HR, 1793/1.
[203] Derviş Paşa, (1287). ***Devlet-i Aliye ile İran Hududu Beyninde olan Hududun Layihasıdır.*** İstanbul: Matbaa-i Amire, Bend: 96; BOA. HRT. 0450; Derviş Paşa'nın haritası için bkz: EK 1. Harita 3.
[204] BOA, İ. HR, 3592; BOA. HR. SFR: 2/102-11.
[205] Nasıri, 1977, 30.
[206] BOA, HR. SFR: 2/102-6.

boşaltması için Bab-ı Âli'ye baskıları olsa da Osmanlı Devleti, Kotur ve çevre yerleşim yerleri ile ilgili iddiasından vazgeçmemiştir.[207]

1874'te Osmanlı Devleti ile İran, Rusya ve İngiltere'nin aracılık yaptığı bir komisyon toplantısında İstanbul'da bir araya geldiler. Osmanlı Devleti temsilcisi Derviş Paşa, sınırın belirlenmesi için IV. Murat döneminde imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın esas alınmasını istemiş,[208] buna karşılık İran ve onu destekleyen İngiltere ve Rusya ise II. Erzurum Antlaşması'nın geçerli olduğunu bildirmişlerdir. Bunun üzerine taraflar bir sonuca varmadan aynı yıl içinde komisyonu sona erdirmişlerdir.[209]

İstanbul'daki İran sefirinin Bâb-ı Âli'den yeni bir komisyonun kurulması talebi kabul görünce taraflar arasında 26 Ağustos 1875'te tekrardan bir komisyon kurulmuş ama iki taraf önceki komisyonda dile getirdiklerinden farklı yeni bir argüman getirmedikleri için bu girişim de neticesiz kalmış ve komisyon 5 Eylül 1875'te dağılmıştır.[210]

Kotur meselesi yukarıda bahsedilen şekilde sürüncemede iken 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı ve bu savaş sonrasında Osmanlı Devleti'nin ağır mağlubiyeti, söz konusu meselede İran Devleti'ni avantajlı hale getirmiştir. Zira Osmanlı'yı yenen Rusya, Kotur konusunda İran'ı desteklemekteydi. Rusya, Osmanlı Devleti ile yaptığı Ayestefanos Antlaşması'nda Kotur meselesini gündeme getirmekte gecikmemiştir.

Ayastefanos görüşmelerinde Rus temsilcilerin beklenmedik biçimde, İran'dan gelen Kotur'a ilişkin talepleri gündeme almaları, Osmanlı temsilcilerini bayağı şaşırtmıştır. Osmanlı heyetinin, Kotur meselesinin görüşmelere bir şekilde sıkıştırılması karşısında duyduğu şaşkınlık, konu hakkında bilgilendirilen Bâb-ı Âli'ye de sirayet etmiştir. Bab-ı Âli'nin cevaben; *Bu madde hatıra gelmemiş bir şey* demesi şaşkınlığının açık bir tezahürüydü. Rus yetkililer, Osmanlı tarafından meselenin uzatılmadan ve kesin bir şekilde sonuçlandırılmasını isteyerek, sonraki bir tarihe ertelenmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

---

[207] BOA, İ. HR, 3592; BOA, İ. HR, 2779; BOA, AMKT, 26/38; Gozideyê, 1369, C. 2. 100-101; Uluerler, 2018, 147.

[208] Derviş Paşa Kotur'un Osmanlı Devleti toprağı olduğunu beyan ederken komisyonda şu olayı da ifade etmiştir: İran'ın Hoy valisi 1824'te Kotur hâkimi Kürt Musa Bey'i planlı bir şekilde Hoy'a davet etmiş ve onu öldürmüştür. Sonra Musa Bey'in (güya) Hoylu bazı kişilere olan borcu karşılığında ölmeden önce Kotur'u ve 17 köyünü ondan satın aldığı şayiasını yayarak burayı zapt etmiştir. Bkz: Derviş Paşa, 1287, Bend: 96-97; Sarıkçıoğlu, 2009, 130.

[209] Nasıri, 1977, 45; Çabuk, 2013, 36; İlseven, 1935, 5.

[210] Nasıri, 1977, 47; As, 2010, 230; Aykun, 1995, 268.

Durumun şaşkınlığını yaşayan Osmanlı heyeti, 27 Şubat 1878 tarihi itibariyle meselenin müzakere edileceğini Bab-ı Âli'ye iletip, Kotur meselesi hakkında kendilerine acilen malumat gönderilmesini talep etmişlerdir.[211]

Ayastefanos Antlaşması 3 Mart 1878 tarihinde imzalanmıştır. Yapılan bu antlaşmanın 18. maddesinde Kotur'a değinilmiştir. Bu madde şöyledir. *"Osmanlı Devleti iki aracı devlet komiserlerinin Kotur şehrinin idaresi ile ilgili beyanlarını ciddi bir şekilde dikkate alarak İran hududunun kesin tespitini yaptırmayı kabul eder."* Bu maddeden de anlaşılacağı gibi Kotur meselesini Ayastefanos Antlaşması'na dâhil eden Rusya, İran üzerindeki etkinliğini arttırmak için bu konuyu kullanmak istemiştir.[212]

Ayestefanos Antlaşması'nda Osmanlı Devleti Rusya'ya Eleşkirt ovası, Karaköse (Ağrı) ve Bayezid sancağını bıraktığından dolayı Kotur ile olan bağlantısı ciddi oranda kesilmişti. Bu meyanda Osmanlı Devleti'nin artık İran ile Kotur konusunu pazarlık meselesi yapacak durumu da kalmamıştı.[213] Başta İngiltere olmak üzere Avrupalı büyük güçlerin Ayestefanos Antlaşması'nı kabul etmemeleri üzerine bu antlaşma iptal edilmiş yerine Berlin Antlaşması yapılmıştır. Antlaşmanın 60. maddesi gereğince; Ayestefanos'ta Rusya'ya bırakılan Eleşkirt ve Bayezid Osmanlı Devletine geri verilecek,[214] bunun karşılığında Osmanlı Devleti de Kotur'u İran'a terk edecektir.[215] Devrin tanıkları, Osmanlı Devleti'nin Ayestefanos ve Berlin Antlaşmaları sırasında İran'ın Kotur'u almak için Rusya lehine tavır takınmasındaki düş kırıklığını şöyle anlatır:

> "...Muharebeden haylice yaralı çıkıp da kongrede de türlü müşküllerle karşılaştığımız o uğursuz günlerde, bir cihat sayılan harpte, yardımcı değilse bile iyiliksever olması lazım gelen Müslüman İran Devleti'nin, o yaralara tuz ekmek kabilinden olmak üzere bizim mülkümüzün zararına olarak bazı isteklere kalkışması ve Kotur arazisini İran topraklarına katması, doğrusu affolunur ve unutulur kötülüklerden değildir."[216]

---

[211] BOA, İ. DUİT: 142/75; Uluerler, 2018, 153.
[212] Uluerler, 2018, 154.
[213] Mahmud Celâleddin Paşa (1983), ***Mirât-ı Hakikat.*** C. I-III, (Haz. İsmet Miroğlu), İstanbul: Bereket Yayınları, 570.
[214] Armaoğlu, F. (2003). ***19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)***, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 516-523
[215] Mahmud Celâleddin Paşa, 1983, 697; As, 2010, 231; Nasıri, 1977, 47-48; Aykun, 1995, 268; Ayastefanos Antlaşması'nda Eleşkirt vadisi ile Bayezid'in Rusya'ya bırakılması kararlaştırılmıştı. İngiltere, önemli bir ticaret yol güzergâhında olan bu mevkiin Rusya eline geçmesinin kendi çıkarlarına ters bir durum oluşturması dolayısıyla buraların Osmanlı'da kalması, buna karşılık Kotur'un İran'a bırakılması konusunu kongreye katılan devletlere kabul ettirmiştir. Bkz: Mahmud Celâleddin Paşa, 1983, 697; Uluerler, 2018, 154.
[216] Çetinsaya, G. (2000). "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri", ***Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmaları Dergisi,*** Osmanlı Özel Sayısı, 11-23.

Kotur'un İran'a bırakılması meselesi, Meclis-i Vükela'da görüşülüp kabul edildi. Aralık 1878 yılında 4. Ordu Müşirliği'ne, buranın boşaltılma emri verildi.[217] Osmanlı kaynaklarına göre İran'a bırakılan Kotur ve etrafındaki yerleşim yerleri şunlardır: Kotur, Guvaran, Kaşkabulak, Kerlehuk, Habeş-i Ulya, Habeş-i Sufya, Kelt, Kükürt, Reviyan, Tersova, Kahim, Elmas, Esteran, Kemutenvan ve Rizi'dir. İran kaynaklarına göre ise; Kotur, Kerlumek, Ters-i Abad, Habeş-i Ulya, Habeş-i Sufla, Kahin, Hindivan, Kelt-i Ulya, Kelt-i Sufya, Kükürt, Elmalı, Hıylalık, Raviyan, Kaşkabulak, Kaşikelul, Guvaran, Beyanlu ve Astaran'dır.[218]

Osmanlı Devleti Kotur'u boşaltma kararı alsa da, burayı boşaltması oldukça uzun sürmüştür.[219] Osmanlı Devleti Kotur'un merkezini boşaltmakla beraber buradaki asıl sorun Kotur ve çevresindeki köylerin sınırları tam belli olmadığı için, bir devletin Kotur sınırına dâhil ettiği köyü diğer devletin kabul etmemesinden kaynaklanan anlaşmazlıklardır. Ayrıca Osmanlı Devleti, Kotur sınırı ile ilgili görevlendirdiği yeni komisyon üyelerinin bizzat bölgeye gidip buralarda araştırma yapmasının uygun olacağına karar vermiştir.[220]

1.2.2. Osmanlı-İran Sınırını Netleştirmeye Dair Girişimler

Osmanlı Devleti ve İran arasında sınır hattının netleşmesi, Kotur bölgesinin İran'a verilmesi ile de çözülmedi. Bunun sebebi sınırların daha kesin bir şekilde belirlenememesiydi.[221] Sınırı netleştirmeye dair iki taraf arasında tekrardan komisyonların kurulması gündeme gelmiştir.

1.2.2.1. Lahican komisyonu

1878 Berlin Antlaşması'nda Kotur ile ilgili madde, Osmanlı devlet adamlarının kafasında soru işaretleri bırakmıştı. Antlaşmada İran'a bırakılacak Kotur için *"Kotur şehri ve arazisi"* ibaresi değil de *"nefs-i Kotur nahiyesi"* ifadesi yazılmıştı. Bu ifadede *"nefs-i*

[217] BOA, İMM, 2844/4; Nasıri, 1977, 49,
[218] BOA, İMM, 2844/1; Gozideyê, 1369, C. 4. 139-143; Sarıkçıoğlu, 2009, 132.
[219] Sarıkçıoğlu, 2009, 132.
[220] Uluerler, 2018, 165; HR. SYS. 685/4; Oluşturulacak olan komisyonun arşiv belgesi için bkz: EK 2. Arşiv Belgesi 1.
[221] Nasıri, 1977, 49; Aykun, 1995, 268; Çabuk, 2013, 37.

Kotur" Kotur şehrinin merkezini belirtirken *"Kotur nahiyesi"* ifadesinde Kotur ve etrafındaki köyleri de kapsamaktaydı.[222]

Meclis-i Mahsusa'da konu gündeme alınmış ve Berlin'deki madde sadece *"Kotur şehri merkezi"* olarak yorumlanmıştır. Bu yoruma bağlı olarak Van'daki Dördüncü Ordu Müşirliği'ne emir verilmiş ve meselenin mahallinde araştırılması istenmiştir.[223] Taraflar arasında 1881'de bazı küçük sınır olaylarına bağlı olarak görüşmeler başlamış Osmanlı Devleti de bu görüşmelere dair kurduğu komisyon başkanlığına Miralay Cevat Bey'i atamıştı.[224] Fakat Kotur'a dair ihtilaflar bu komisyonu da neticesiz bıraktı.[225] 2 Ekim 1892'de Osmanlı Devleti konu ile ilgili İran'dan aracı devletler olmaksızın bir komisyon toplanmasını istedi. İran'ın kabul etmesi ile görüşmeler yeniden başladı.

Görüşmelerde öncelikle Osmanlı Devleti ve İran tarafından oluşturulacak komisyonun ne şekilde faaliyet göstereceği üzerinde bir sözleşme yapıldı. Buna göre;

1. Taraflar arasında özellikle Erzurum ve Bağdat eyaletlerindeki sınır problemlerinin çözümü için ortak bir komisyonun kurulacağı.

2. Komisyonun faaliyet göstereceği yerin taraflar için rahat ulaşabilecek bir yer olması.

3. Komisyondaki Osmanlı ve İranlı görevlilerin komisyon çalışmaları hakkında kendi devletlerini bilgilendirecekleri ve bazı problemleri de kendilerinin çözme yetkisinde olacağı.

4. Komisyonun aynı zamanda taraflar arası davalara da bakacağı.

5. Komisyonda yer alan taraf üyelerinin davalarına ise üçüncü bir hakemin bakacağı.

---

[222] Uluerler, 2018, 155; Kotur'un etrafındaki köyler için bkz: Gozideyê, 1370, 139-132.
[223] BOA, İ. MMS: 60/2844-2.
[224] BOA. Y.A.RES. 19/41; Komisyon başkanlığını yürütecek Cevad Bey'e Kotur konusuna ilişkin Osmanlı elindeki bütün harita ve kayıtlar verilmiştir. Cevad Bey, yaptığı çalışmayı 28 Şubat 1883 tarihinde, bir rapor ve iki harita olarak Osmanlı yönetimine sunmuştur. Raporda özetle, Osmanlı elinde bulunan ve Derviş Paşa tarafından çizilmiş Kotur sınırı ile İngiliz-Rus yetkililer tarafından çizilip Osmanlı'ya iletilen sınır çizgileri arasında 406 İngiliz mili fark olduğunu tespit etmişti. Fakat geçen süre zarfında İran, buraların çoğunu kendi topraklarına katmıştı. Kısacası İran'a terk edilmesi gereken Kotur, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası yapılan sınır düzenlenmesi çerçevesinde büyük oranda İran'a terk edilmişti. Geriye sadece birkaç küçük yer kalmıştı ki, bu da yapılacak müzakereler sonucunda Osmanlı-İran sınırı kesinlik kazanınca halledilmiş olacaktı. Bkz: Uluerler, 2018, 159-161-163.
[225] BOA. Y.PRK. HR. 5/85.

6. Beşinci maddedeki hakemin taraflarca onaylanan bir kişi olacağı. Fakat buna dair taraflarca bir itiraz olması dâhilinde bu hakemin yine taraflar arasında yapılan bir kura ile belirleneceği.

7.Komisyonun ivedilikle toplanması ve bunun için komisyonda yer alacak temsilcilerin derhal görevlendirilip gönderilmeleri.

8. Komisyonun sınır hattında suç işleyen kişi ve aşiretler ile ilgili karar alabileceği ve sınır emniyetini sağlamada yetkili olacağı kararları alınmıştır.[226]

Bu sözleşmenin ikinci maddesinde komisyonun nerede toplanacağına dair belli bir yerin belirlenmesi istenmiş, fakat bunun ile ilgili yapılan görüşmeler dahi çok uzun sürmüştür.[227]

1904 yılında Osmanlı-İran sınırında aşiretlerin çıkarttıkları sorunlar[228] nedeniyle taraflar anlaşıp Lahican'a[229] komisyon heyetlerini gönderdiler. Osmanlı Devleti, komisyon başkanlığına bölgede etkin bir paşa olan Ahmet Vacid Paşa'yı atadı.[230] İran Devleti komisyonda en baştan itibaren ısrarcı bir tavır takındı. Hatta komisyon çalışmaları devam ederken İran, Hakkâri taraflarına asker gönderdi. Bu gelişmeler üzerine Lahican komisyonunda da bir sonuç alınamadı ve taraflar dağıldı.[231]

1.2.2.2. Rumiye komisyonu

Sınır meselesinin çok uzun süredir çözülememesi, 1904 yılındaki Lahican komisyonundan neticesiz kalması ve 1905 yılında Rusya'nın güney Kafkasya bölgesinde ilerlemesine de engel olmak amacıyla, Osmanlı Devleti Ferik Mehmet Paşa komutasında altı bin kişilik kuvvet ile ile Lahican'a doğru ilerlemeye başladı.[232] Osmanlı kuvvetleri güneyde yer alan Bane'ye kadar ilerdi. Bab-ı Âli, Rusların Azerbaycan'ı boşaltmaları karşılığında

[226] Gozideyê, 1369, C. 2, 498-499; Sarıkçıoğlu, 2009, 106.
[227] Gozideyê, 1369, C. 2, 101-102; Gozideyê, 1369, C. 2, 508-509.
[228] Gozideyê, 1369, C. 2, 525.
[229] Lahican; İran'ın kuzeyinde Hazar Denizi kıyı şeridinin yakınında Gilan Eyaletine bağlı bir şehirdir.
[230] Gozideyê, 1369, C. 4, 496; Vacid Paşa'nın Lahican Ve Vezene için İstanbul'a gönderdiği tahkikat için Bkz: Gozideyê, 1372, 1-6.
[231] Sarıkçıoğlu, 2009, 108.
[232] Gozideyê, 1370, 375-383.

kendilerinin de bu topraklardan geri çekileceğini açıkladı.[233] İran Millet Meclisi, Osmanlı Devleti'nin saldırısını ve sınır ihlalini kınadı. İran'da etkin dini liderlerden Behbahanî, saldırıların durdurulması ve Osmanlı kuvvetlerinin İran topraklarından çekilmesi için II. Abdülhamid'e mektuplar gönderdi.[234] Osmanlı Devleti'nin İran'a yönelik böyle bir askeri harekâta girişmesinin sebebi İran'a gözdağı vermenin yanı sıra, sınırda isyan çıkaran Kürt aşiretlerini cezalandırmaktı. Çünkü Rusya, sürekli sınır hattındaki Kürt aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne ve İran'a karşı isyana teşvik etmekte ve yeri geldiğinde bunlara lojistik destek vermekteydi.[235]

Osmanlı Devleti ve İran arasında yukarıda bahsedilen gelişmeler yaşanırken 1906 yılında Rumiye'de ikinci bir komisyon toplantısı yapılmıştır. Komisyonda Osmanlı'yı Vacid Paşa öldüğü için[236] Zeki Paşa temsil etmiştir.[237] İngiltere ve Rusya temsilcilerinin de katıldığı Rumiye Komisyonuna İran'ı üye olarak İhtişamu's-Saltana temsil etti. Osmanlı Devleti temsilcileri toplantıda, Erzurum Antlaşması maddelerinin uygulanmasının yanısıra mezkûr antlaşma metninde sarih olmayan hükümler için daha önce yapılmış ama feshedilmemiş eski antlaşma hükümlerinin esas alınmasını önermişlerdir. İranlı yetkililer ise Erzurum Antlaşması'na yeşil ışık yakıp, önceki antlaşmalar önerisini kabul etmediler.[238] Osmanlı Devleti'nin de daha önce bu problemin ilgili devletlerce oluşturulan komisyon çalışmalarında çözülemediğini söylemesi üzerine Rumiye Komisyonu bir karara varmadan dağılmıştır.[239]

Rumiye Komisyonunda da bir netice alamayan Osmanlı Devleti, 1906 ve 1907 yılları arasında İran topraklarında ilerlemeye devam etmiştir.[240] Bu sırada İran'da tahtta bulunan Muhammed Ali Şah'ın Osmanlı ilerleyişine rağmen herhangi bir tedbir almamasının sebebi, İran'daki meşrutiyetçi gruplara karşı meclisi cezalandırma arzusuydu. II. Abdülhamid'in Tahran'da çiçeği burnunda meşruti rejimi istemediği ve bundan da öte Muhammed Ali Şah'ın İran Mebusan Meclisi'ne yaptığı topçu saldırısında onu desteklediği düşünülürse,

---

[233] BOA. HR. SYS. 705/1.
[234] Sarıkçıoğlu, 2009, 109.
[235] Ünal, F. (2008) "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", ***Karadeniz Araştırmaları Dergisi***, 5 (17), 134.
[236] Gozideyê, 1370, 511.
[237] Gozideyê, 1369, C.4, 509.
[238] BOA. HR. SYS.705/2
[239] BOA. HR. SYS.705/1; BOA, Y.A. HUS. 507/98; Gozideyê, 1369, C.6, 148; Osmanlı Devleti'nin işi yokuşa sürmesi dâhilinde İran'ın Rusya ve İngiltere'yi kendi devreye sokacağına dair belge için bkz: Gozideye, 1370, 73.
[240] Gozideyê, 1370, 75; BOA. HRT. 0441; Osmanlı Devleti'nin işgal ettiği yerler için bkz: EK 1. Harita 2.

Osmanlı Sultanı'nın ülkesindeki ittihatçıların kendi aleyhindeki faaliyetlerine engel olmak amacı ile söz konusu İran saldırısını ön plana çıkardığı görülmektedir.[241]

İttihatçılar Paris'ten meşrutiyet yanlısı yayınları ile bilinen Encümen-i Tebriz'e ve Meclis-i Şura-i Milli'ye gönderdikleri telgraflarda Padişah II. Abdülhamid'in İran aleyhine sınır saldırıları kınanmıştır.[242] Osmanlı-İran arasında adeta kangrene dönüşen sınır anlaşmazlıklarına sürgündeki İttihatçılar da bu şekilde müdahil olmuşlardır. 1906'da Şuray-ı Ümmet'te yayımlanan bir makalede bu durumu görmek mümkündür:

> "Aylardan beri sürüp giden İran hududu ihtilafı Rusya ve İngiltere sefirlerinin dostane (!) müdahalesiyle bir renk-i endişe almış oldu. İki Müslüman devletin nizalarını aralarında hal ve fasl edemeyerek aheri işe karıştırmaları cidden hazin ve vahimdir. Bu vehameti Bâb-ı Âli de hissetmiş olmalı ki hududdaki memurlarına talimat-ı cedide ve müsalemetkarane irsaliyle meseleyi biran evvel halletmek istiyor."[243]

İttihatçılar, muhalefet yıllarında Sultan II. Abdülhamid'e ve İran'da istibdadın temsilcisi olarak gördükleri Şah'a olan kinlerinden olacak ki asırlardan beri çözülemeyen Osmanlı-İran sınır meselesini bu şekilde eleştirmişlerdir. Fakat iktidara geldiklerinde onlar da önceki komisyonlarda Osmanlı Devleti'nin vurguladığı iddiaları tekrarlamışlar ve Avrupalı devletlerin işe müdahale etmesini engelleyememişlerdir.

1.2.2.3. 1908 sınır komisyonu

Rumiye Komisyon görüşmeleri sona ermesine rağmen taraflar arasında sınır diplomasisi devam etti. İran görüşmelerin devam etmesi için İhtişamu'us Saltana'nın yerine Muhteşemu's Saltana'yı, Osmanlı Devleti ise Ekim 1908'de Zeki Paşa yerine Tahir Paşa'yı

---

[241] Bahdadi, A. (1982). *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar(1907-1909),* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 48-49.

[242] Devletabadi, 1992, 92; Sofizadeh, 2014, 178;Bahdadi, 1982, 49; Çabuk, 2013, 41; 31 Ağustos 1908'de Tanin gazetesinde *"İran Mesele-i Hududiyesi Suret-i Tesviye"* başlığı ile çıkan haber II. Abdülhamid'in İran'a karşı olan tavrı şu şekilde eleştirilmiştir: *"Bir de son zamanlarda şayi olan bir rivayete göre, İran Şah'ı istihsal-i hürriyet uğrunda çalışan ahrara karşı top, tüfek kullanmasını emrederken hudut boyundaki Osmanlı askerlerine güveniyor. Daha doğrusu İran hürriyetperveranı böyle zannediyormuş memleketlerini zulüm ve istibdattan kurtarmak için icra-i fedakârı eden İran hürriyetperveranı bugün içinde çırpındıkları hicran ve heyecan ile böyle düşünmekte mazurdur. Fakat o mazeret ne kadar makbul ve meşru olursa olsun bizi bir hakikati söylemekten men edemez. Osmanlı askeri zulüm ve istibdada – bilerek- alet olamaz. Vatanlarında tesis-i hürriyetle muvafık olan Osmanlı ordusu komşusunda hür bir devlet ordusu görmekten haz alır. Yalnız hukuk-u Osmaniye'nin müdafi i ve muhafızıdır başka maksada alet edilemez."* Bkz: Tanin, İmzasız, 18 Ağustos 1324, No. 31, s. 1; Atuk, 2019, 261-288.

[243] İmzasız, ***Şura-ı Ümmet,*** 30 Teşrin-i Sani 1906, No. 104, s. 4.

atadı.[244] Fakat aynı yıl Osmanlı askeri kuvvetlerinin İran'a ait Savcıbulak'a girmeleri üzerine bu ikili arasındaki görüşmelerden de bir sonuca varılamamıştır.[245]

Bu arada aracı devletler iki devlet arasında sınırın belirlenmesi için ısrarlarını sürdürüyorlardı. Rusya ve İngiltere, Osmanlı-İran sınırının tekrar müzakereye açılması için iki devletle ayrı ayrı görüşmeler gerçekleştirdiler.[246]

1907'de İngiltere ve Rusya'nın İran topraklarını kendi aralarında pay etmeleri Şah'ı ciddi anlamda tedirgin etmiştir.[247] Ertesi yıl Rusya ve İngiltere arasında yapılan Reval Görüşmelerinde de İngiltere, Rusya'yı Osmanlı aleyhinde genişleme politikasında serbest bırakmış bir bakıma Osmanlı'yı satmıştır. Bu gelişmeler İran ve Osmanlı Devleti'ni, aralarındaki ihtilaflı sınır konularını çözme noktasında birbirlerine karşı üçüncü bir gücü kullanma durumunu da ortadan kaldırmıştır.

İlerleyen zamanda İngiltere ve Rusya'nın ısrarı ile İran'dan Osmanlı Devleti'ne yeni bir sınır komisyonu toplanması için teklif geldi. Rusya, İran'ın bu teklifini destekledi. Osmanlı Devleti de teklife olumlu cevap verdi. 6 Ekim 1908 tarihinde Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi ve sınır haritasının çıkarılması için Danyal Paşa başkanlığında bir heyet oluşturuldu. Danyal Paşa'ya Sadaret Müsteşarı Adil Bey, Erkan-ı Harp mirlivalarından Ferik Ali Nadir Paşa ve Tahir Paşa eşlik etti. Bu komisyona İran'dan da Muhteşemu's-Saltana katıldı.[248] Bu yeni kurulan komisyonda görüşmeler devletlerin karşılıklı sundukları layihalar şeklinde yapıldı. Layihalarda iki taraf önceki komisyonlardaki söylemlerinden farklı bir delil getiremedikleri için 1908 Komisyonu da netice almadan dağılmıştır.

Sonuç olarak, 1850 ile 1908 arasında Osmanlı Devleti ile İran arasında sınır hatlarını netleştirmeye yönelik kurulan komisyonlarda taraflar, aynı iddialarını yineleyerek ve karşı tarafa kulağını tıkayarak meseleyi çözmeye yönelik herhangi bir ilerleme kaydedememişlerdir. 1913 yılında taraflar İstanbul'da Rusya ve İngiltere'nin hakemliğinde 1848 II. Erzurum Antlaşması'nı esas alarak bir protokol imzalamışlardır. İstanbul

[244] BOA. HR. SYS.705/1(10 Ramazan 1326/6 Ekim 1908); Gozideyê, 1369, C. 6, 148;
[245] Efe, H., Kızıl, M., (2017). "Sınır Kavramı ve Tarihsel Süreç İçinde Türkiye-İran Sınırının Oluşumu ve Önemi", ***Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi***, Erzincan, 86.
[246] Sarıkçıoğlu, 2009, 114.
[247] Karadeniz, Y. (2017). "1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması'nın İran Siyasetine Etkisi", ***Route Educational and Social Science Journal,*** 4(2), 222-236.
[248] Sarıkçıoğlu, 2009, 114; BOA. HRT. 0453.

Protokolü'nde, sınır bölgesinde görevlilerin çizeceği sınır çizgilerine yapılacak itirazda Rus ve İngiliz görevlilerin hakem olarak devreye gireceği ve ihtilaflı yerler konusunda belirleyici olacakları kararı alınmıştır. Fakat bir yıl sonra başlayan I. Dünya Savaşı, bu protokolün uygulanmasını engellemiştir.

1.3. Osmanlı-İran Arasında Aşiretler Sorunu

Osmanlı Devleti 1514 Çaldıran Zaferi ile Doğu Anadolu'yu kendi topraklarına katmıştı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde İran'a karşı genişleme politikası sürmüş kuzeyde Kafkasya, güneyde ise Irak coğrafyası Basra körfezine kadar hâkimiyet altına alınmıştı. Osmanlılar doğudaki bu fetihlerini kalıcı hale getirmek için İmparatorluğun batı kısmında uyguladıkları yurtluk-ocaklık sistemini burada da uygulamaya koydular. Fakat Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde uyguladığı yurtluk-ocaklık sistemi batı tarafından uygulanan sistemden farklılık arz etmekteydi. Buna göre devletin İran sınırında bulunan toprakların yönetimi merkezden atanan görevlilerden ziyade o bölgede nüfuzlu *mir, bey, şeyh* ya da *ağa* ünvanlı kişilere bırakılmıştı.[249]

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine girmesi ile taşrasında *ayan* olarak isimlendirilen yarı özerk yapılanmaların numuneleri, devletin doğu yakasında da belirmişti. Osmanlı'nın doğu sınırında emirlik olarak nitelendirdiği bu yapılar, biraz da merkezden uzak olmanın verdiği cesaretle otoritelerini olabildiğince güçlendirerek sınırın karşı tarafında bulunan İran ile dirsek temasına geçmişlerdir.[250] Bölgedeki yerel güçlerin Osmanlı-İran denkleminde genellikle güçlü olandan yana bir tavır takınmaları sonucu sınır hattı da sürekli değişkenlik göstermiştir. Tarafların değişken sınır çizgisini tam anlamıyla kayıt altına alamamaları, küçük ölçekteki bazı yerleşim bölgelerinin hangi tarafa ait olduğu tespitini de güçleştirmiştir.

18. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesinde sözde merkeze bağlı güçlü emirlikler vardı. Bunlardan; Babanlar Süleymaniye'de, Soranlar Revanduz'da, Behdinanlar İmadiye'de, Hakkâriler Çölemerk'te ve Bohtanlar Cizre'de hüküm

[249] Doğan, C. (2011). "II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması", ***Turkish Studies.***6(4), 509-510; Abrahamin, 2009, 29.
[250] BOA. A.MKT. MHM. 745/37.

sürmekteydiler.[251] Sınırın daha güneyinde ise Ka'b, Beni Lam ve Müntefik isimli Arap aşiretleri Basra havalisine hâkim durumdaydılar. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Padişah II. Mahmut, yaptığı ıslahatlar çerçevesinde taşrada ortaya çıkan feodal yapılar ile mücadele etmiş ve kısmen de başarılı olmuştur. II. Mahmut'un özellikle merkezi devlet otoritesini taşrada güçlendirmeye dair reformları doğu bölgesinde de etkisini göstermiş,[252] Kürt bölgelerine gönderilen Hurşit ve Hafız Paşalar etkin ve asi mirleri ortadan kaldırarak merkezileşmenin önündeki özerk yapılara ciddi darbe indirmişlerdir.[253] Sınırın daha güneyinde Irak ve Basra bölgesinde de Tanzimat döneminde merkezileşme faaliyetlerine devam edildi. Özellikle Mithat Paşa'nın Irak valiliği döneminde aşiret isyanlarına karşı çok sert tedbirler alındı. Mithat Paşa 1858 Arazi Nizamnamesini yürürlüğe koydu. Toprak meselesini Irak bölgesindeki aşiret sorununun anahtarı olarak gören Paşa, iltizam ve vergilendirmede köklü değişiklikler yaptı. Mithat Paşa, bölgede askerlik ve bayındırlık faaliyetlerine işlerlik kazandırarak devlet otoritesini zor da olsa buradaki asi aşiretlere kabul ettirdi.[254]

Osmanlı Devleti tarafında doğu bölgesindeki feodal yapılar ile kararlı bir mücadele olurken İran tarafında bu yapılar ile çok daha farklı bir politika izlenmiştir. İran'da XIX. yüzyılda iktidarı devralan Kaçarlar, ülkeyi yönetmeye dair idare araçlarından yoksun oldukları için sosyal bölünmeleri (Şii-Sünni, Arap-Türk-Kürt-Fars, göçebe-yerleşik) sistemli olarak kullanıp iktidarlarının devamını sağlamaya çalışmışlardır.[255] Kaçar Şahları için çevredeki feodallerin halka baskı uygulamaları ya da merkezden bağımsız hareket etmeleri pek de önemli değildi. Aşiret reisleri, dini önderler merkeze kafa tutmadıkça Şah için tehlike arz etmemişlerdir. Bu yönetim şeklinin bir sonucu olarak da Kaçar iktidarının

---

[251] Sinno, A. (2011). ***Osmanlı'nın Sancılı Yıllarında Araplar-Kürtler-Arnavutlar (1877-1881).*** (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 130.

[252] Sinno, 2011, 131.

[253] Wadıe, J. (2014). ***Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*** (Çev. İ. Çekem, A. Duman). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 1961'de yayımlandı), 117-118; Doğan, 2011, 512-513.

[254] Çetinsaya, G. (2011). "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Irak Politikası", C.2, M. Hülagu, Ş. Batmaz, G. Alan. (Editörler) *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid,* Kayseri. Erciyes Üniversitesi Yayınları, 158-159.

[255] Abrahamin, 2009, 41; Celile Celil benzer bir politikanın Osmanlı Devleti tarafından da uygulandığını söyleyerek şunları ifade etmektedir: *"Kabileler arası tartışmalar Kürtlerin dağınıklığını arttırıyordu. Bu durumdan faydalanan Sultan iktidarları Kürt kabileleri arasındaki düşmanlığı körüklemişti Ancak bu yolla Osmanlı İmparatorluğu onlar üzerindeki zayıflamış iktidarını tutmayı başarıyordu."* Bkz: Celil, C. (1992)**.** ***XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler.*** (Çev. M. Demir), Ankara: Özge Yayınları, 35.

etkisi sadece başkent ve oraya yakın yerlerde hissedilmekteydi. Beri tarafta Osmanlıların sınır aşiretlerine ayar verme çabası İran tarafında bir karşılığı yoktu.[256]

1.3.1. Osmanlı-İran Sınırındaki Aşiretlerin Çıkarttıkları Olaylar

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı-İran sınır boyunda her iki tarafın merkezi otoritesini tehdit edecek güçlü emirlikler kalmamıştı. Fakat yine de bu zorlu coğrafyaya hükmedebilmek hiç de kolay olmadı.[257] Çünkü aşiretler arası sorunları bir çatışmaya dönüşmeden çözebilecek emirliklerin kaldırılması aşiretler arası kan davalarının artmasına ve merkezi dinlememelerine sebep olmuştur. Emirler gibi aşiret reisleri de yeri geldiğinde İran'ın sınır valileri ve hatta şahları ile ittifak kurmakta bir beis görmemişler ve bu tavırları ile merkezi çok da takmadıklarını göstermişlerdir.[258]

1876 yılında Osmanlı tahtına oturan II. Abdülhamid, doğu bölgesindeki Kürt ve Arap aşiretlerine karşı seleflerinden farklı bir yöntem izledi.[259] Önceki Osmanlı Padişahları, bölgedeki feodal yapıları pasifize etme gibi bir amaç edinmişlerdi. Fakat yeni sultan, doğudaki aşiretleri *Hamidiye Alayları* adı altında örgütleyip reislerini de İstanbul'a çağırıp onları rütbe ve maaşlarla taltif etti. Aslında II. Abdülhamid ilkesel olarak feodal ya da idari adem-i merkeziyete götürecek her tür teklife kapalıydı.[260] Fakat artık şartlar farklıydı ve bu *aşiretçiklerde,* yarım asır önce merkezi tehdit eden Kürt emirlerinin gücü yoktu. Bunun farkında olan II. Abdülhamid, desteklediği aşiretler ile sınırın öte tarafında olan İran ve Rusya'ya karşı da bir öncü kuvvet oluşturmaya çalışmıştır.[261] II. Abdülhamid'in doğu bölgesindeki aşiretleri İstanbul'a bağlamaya dair icraatları bununla bitmedi. O İstanbul'da

---

[256] Abrahamin, 2009, 42.
[257] Bolat, G. (2011). "II. Abdülhamid Dönemi Türk-İran İlişkileri", C.2, M. Hülagu, Ş. Batmaz, G. Alan. (Editörler) *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid,* Kayseri. Erciyes Üniversitesi Yayınları, 137.
[258] BOA. Y.PRK. ASK., 237/70; 1328 tarihli bir raporda sınırdaki Kürt aşiretlerinin tavırları şu şekilde kaydedilmiştir: *"Aşayir-i Kürdiye-i İraniye bize mütemayil gibi görünmekte iseler de hakikat-i halde karşılarında kuvvetli bir hükümet-i resmi bir nüfuz ve kudret istemezler ve bizim şekl-i idaremizden memnun kalmadıklarından küçük bir teşvik üzerine aleyhimize dönmeye müstaiddirler."* Bkz: BOA. A.MKT. MHM. 745/37.
[259] Bruinessen, M. V. (2003). ***Ağa, Şeyh, Devlet,*** İstanbul: İletişim Yayınları, 285.
[260] Çetinsaya, 2011, 162.
[261] Lazarev, M.S (2003). ***Emperyalizm ve Kürt Sorunu,*** (Çev. Mehmet Demir Özge), Ankara: Özge Yayınları, 151.

kurduğu *Aşiret Mektebi* ile de Kürt ve Arap aşiret reisi çocuklarını Devlet-i Aliyye'ye bağlamaya çalışarak İran ve Rusya'nın bölgedeki etkinliğini kırmaya çalışmıştır.[262]

II. Abdülhamid döneminde her ne kadar önceki dönemlerden farklı olarak doğu sınırını denetim altına almaya dair yukarıda bahsedilen icraatlar gerçekleşmişse de bunda tam da istenilen sonuç elde edilememiştir. Osmanlı-İran sınırında bulunan aşiretler; yağma, gasp, adam öldürme, karşı tarafa iltica, aralarında var olan Sünni-Şii çekişmesi, göçer durumda olan aşiretlerin yaylak-kışlak sorunları tarafları sık sık karşı karşıya getirmiştir. Ayrıca her iki tarafın aşiret kazanma yarışı sınır hattındaki çekişmeyi daha da karmaşık hale sokmuş ve taraflar arasında diplomatik krizleri de beraberinde getirmiştir.

1.3.1.1. Yağma, gasp ve adam öldürme olayları

Osmanlı ve İran arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında iki devletin sınır hattında en çok meydana gelen ve tarafları uğraştıran problemlerin en başında yağma, gasp ve bu durumlara bağlı olarak adam öldürme olayları vardı.[263] Osmanlı-İran sınırının oldukça dinamik bir sınır hattı olması ve buradaki göçer aşiretlerin tam da hangi tarafa mensup olduğunun bilinmemesi, söz konusu problemlerin ortaya çıkmasını kolaylaştırdığı gibi çözümünü de zorlaştırmıştı.[264] Suç olaylarına karışanlar çoğunlukla belli aşiret ve ailelerdi ki olaylar sırasında hem Osmanlı Devleti hem de İran bu aşiretlerin kendilerine ait olduklarını kabul etmiyorlardı.

Bayezid civarlarında Celali ve Heyderanlı; Süleymaniye ve Bağdat havalisinde Şikak, Piran ve Hemavend; Basra dolaylarında ise Ben-i Ka'b ve Ben-i Lam aşiretleri mezkûr suç olaylarına katılan belli başlı aşiretlerdir.[265] Bu aşiretler XIX. yüzyılın sonlarına doğru sınır hatlarının iyiden iyiye belirginleşmesine bağlı olarak bölünmüşlerdi. Celali Aşireti örneğinde olduğu gibi aşiretin bir kısmı Bayezid sancağında iken diğer bir kısmı İran'ın Makü bölgesinde kalmıştı. Yine Celaliler gibi Heyderanlı Aşireti de aynı durumdaydı. Aynı

[262] Şen, M. E. (2012). "II. Abdülhamid'in Kürt Politikası", M. C. Yıldırım.(Editör). *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler.* Bingöl Üniversitesi Yayınları, 177-178.
[263] Bolat, 2011, 137.
[264] BOA. Y.MTV. 286/71.
[265] Bolat, 2011, 137.

aşiretlere mensup kişilerin sınır hattı üzerinde farklı devlet tebaalarında bulunmaları ortaya çıkan suç olaylarının kimler tarafından yapıldığı tespitini zorlaştırmıştır.[266]

1892'de İran Celalileri, Osmanlı tarafında yaşayan Heyderanlı Aşireti'ne saldırıp içlerinde Heyderan Aşiret reisinin oğlunun da olduğu yirmiden fazla kişiyi öldürerek mallarını yağma ve gasp etmişlerdi. Heyderan Aşireti'nin de intikam almak istemesi üzerine durum Dördüncü Ordu Müşiriyeti tarafından Bâb-ı Âli'ye bildirilmiştir.[267]

1898 yılında İran tarafında bulunan Heyderanlılar sınırı geçip Osmanlı sınırları dâhilinde bulunan Perit köyüne saldırmış birçok kişiyi öldürdükleri gibi hayvanlarını da gasp etmişlerdi. Osmanlı Hariciye Nezareti olay ile ilgili Tahran elçiliği aracılığıyla İran Hükümeti'ni uyarmış ve tedbir almasını istemişti. Yine 1903'te Osmanlı tabiiyetinde bulunan Heyderanlı Aşireti'ne mensup kişiler Çaldıran dolaylarında İran sınırını geçerek gasp ve öldürme olaylarına karışmışlardı. Olaydan rahatsızlık duyan İran'ın Makü hâkimi, Osmanlı Devleti'ni İstanbul'daki İran Elçiliği aracılığıyla uyarmıştır.[268]

Şubat 1878 tarihinde Şikak Aşireti'nin ortaya çıkardığı olaylar üzerine Osmanlı Devleti rahatsızlığını İran'a bildirmiş bunun üzerine bizzat İran Şahı devreye girerek kendi tarafında bulunan aşiretler konusunda II. Abdülhamid'e teminat vermişti. Şah'ın bu tavrına karşı Osmanlı Padişahı da Şah'a teşekkürlerini bildirmiştir.[269] Fakat gerçekte hükümdarların birbirlerine karşı bu dostane tutumlarının sınır hattında pek de bir yankısı olmamış, sorunlar ve suç oranları aynı şekilde devam etmiştir. Bağdat dolaylarında İran'a tabii Sencabi Aşireti reisi Şir Han ve oğulları, Osmanlı hâkimiyetindeki köylerde yağma ve hırsızlığı kendilerine adet edinerek bölge halkını adeta bezdirmişlerdi. Bu konuda İran Hükümeti bilgilendirilmesine rağmen herhangi bir netice alınamamıştı.[270]

Osmanlı-İran sınırındaki bazı aşiretler sadece eşkıyalık ile geçinip tarafların herhangi birinin tabiiyetine geçmemişlerdir. Bu gibi aşiretlere karşı Osmanlı Devleti ve İran beraber hareket ederek meseleyi çözmeye çalışmışlardır. 1880 yılında İran tarafından gelip Osmanlı sınırında eşkıyalık yapan Hemâvend Aşireti mensupları ile Osmanlı askerleri arasında

[266] Bolat, 2011, 136.
[267] BOA. Y.PRK. ASK. 85/68.
[268] BOA. BEO. 1160/86933; BOA. BEO. 1165/87357; BOA. BEO. 2178/163317.
[269] BOA. Y.PRK. NMH. 1/8
[270] BOA. BEO.1686/126436.

çatışma olduğu, hatta Hemâvend eşkıyasıyla çarpışan İran askerine Osmanlı askerinin de yardım ettiği bilgisi, bölgedeki görevliler tarafından İstanbul'a bildirilmişti.[271]

Sınır hattındaki Osmanlı ve İran devlet memurları, aşiretler arasındaki kavgalarda etkili olup bu olaylardan çıkar sağlamaya çalışmışlardır. Nitekim Mart 1908'de İran Devleti, Osmanlı sınır komutanı olan Fazıl Paşa ve adamlarının İran aleyhine sınırı ihlal ettiklerini, bölgede aşiretler arasında Sünni-Şii söylemini yayarak aşiretleri birbirlerine karşı kışkırttıklarını ve Rumiye köylerine saldırarak yağma ve gasp yapan eşkıyayı silahlandırdığı yönünde Osmanlı Devleti'ne ihtarda bulunmuş, mezkûr paşanın uyarılmasını talep etmiştir.[272] Yine 1895 yılında Osmanlı Devleti de benzer bir şikâyetle, İran sınır memurlarından olan Aziz Han'ın Devlet-i Aliyye aleyhine sınırları ihlal ettiğini, Osmanlı tarafındaki köylere saldırıp yağma ve gasp olaylarını yapan aşiretleri desteklediğini, bölge halkının bu memur görünümlü eşkıyadan çok çektiğini Tahran elçiliği aracılığı ile İran'a bildirmiştir.[273]

Yağma, gasp ve adam öldürme olaylarına karışan sınır aşiretleri kimi zaman da İran ya da Osmanlı askeri üniformalarını giyip yaptıkları yağmalar sırasında kafa karışıklığı meydana getirmeleriydi. Bölgede diğer bir güç olan ve bölgeyi istila etmeye dair fırsat kollayan Rusya, bu yöntem ile İran ve Osmanlı aşiretlerini birbirine karşı savaştırmış ve asayişin olmadığı bahanesiyle bölgeyi istila etmeyi planlamıştır.[274] 1907'de Osmanlı kuvvetlerinin sınırdaki İran köylerine saldırdığı haberi yayılmıştı. Fakat gerçekte Rus Kazak Birliği'nden destek alan bazı aşiretlerin Osmanlı askeri üniformalarını giymeleriydi.[275] 1910'da da benzeri bir hadise Osmanlı tarafında yaşanmıştı. İran askeri giysilerini giyen bir takım eşkıya grupları Osmanlı askerlerine saldırınca Osmanlı Devleti durumu Tahran elçiliği aracılığı ile İran'a bildirmişti. İran ise saldırıyı gerçekleştirenlerin kendi birlikleri olmayıp İran eşkıyasından kişiler olduğunu ve olayın arkasında da iki İslam devletini savaştırmak isteyen Rusya olduğu cevabını vermiştir.[276]

[271] BOA. Y.PRK. ASK. 4/69; BOA. Y.PRK. TKM. 4/1.
[272] Gozideyê, 1369, C. 6, 486.
[273] BOA. Y.A.HUS. 301/85.
[274] Sarıkçıoğlu, 2009, 64.
[275] Gozideyê, 1369, C. 6, 432.
[276] Sarıkçıoğlu, 2009, 63.

1.3.1.2. Sınırdaki iltica olayları

Osmanlı-İran sınırında baskıya maruz kalıp mağdur olmuş kişilerin karşı tarafa iltica etme olayları, taraflar arasındaki diğer bir sorunlu meseleydi.[277] 1897'de İran'ın Makü eşrafından bazı kimseler ile yine İran tarafından bir aşiret olan Arusan Aşireti'nden kişiler Van aşiret reislerinden Cafer Bey tarafından himaye edilmişlerdi.[278] Bu gibi sorunlu kişilerden dolayı İran ile karşı karşıya gelmek istemeyen Osmanlı Devleti, durumu Van Vilayetine bildirerek söz konusu kişilerin İran'a iadesini istemiştir. Yine aynı yıl Osmanlı sınırları içinde birçok suça karışıp İran'a firara eden Ömer isimli bir kişinin iadesi hakkında Hariciye Nezareti tarafından İran Elçiliği bilgilendirilmiştir.[279]

1876'da Osmanlı Tahran Sefareti Memiş Aşireti'nden kişilerin Osmanlı topraklarında yağma ve gasp olaylarına karışıp İran taraflarına geçtiğine dair İran'ı bilgilendirip bu suçluların iadesini talep etmiştir. Bunun üzerine İran, olayı araştırmaya yönelik gerekli mercilere emir verileceğini ama mezkûr kişilerin İran tebaasında olduklarından dolayı iadesinin mümkün olmayacağını Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir.[280]

1894'te İran'ın Taliş kasabasında yaşayan Hanefi mezhebine mensup bin hane halkının, bölgedeki Şii halk tarafından rahatsız edilmesi üzerine göç edip Osmanlı Devleti'ne sığınma istekleri, İran'ın herhangi bir şikâyetine meydan vermeyecek şekilde Bab-ı Âli tarafından halledilmeye çalışılmıştır.[281] Yine 1906'da İran tarafından gelip Osmanlı Devleti'ne iltica etmek isteyen iki yüz hane halkına sahip Sünni Arusan Aşireti'ne mensup kişilerin nasıl yerleştirileceğine dair yazı Van Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir.[282]

1.3.1.3. Sınır aşiretlerinin Yaylak-Kışlak sorunları

Osmanlı-İran sınırında yaşayan Kürt ve Arap aşiretler genel olarak göçebe aşiretlerdi. Göçebe olmayan aşiretler dahi hayvanlarını otlatmak amacıyla kuzeyden güneye uzanan sınır hattında yaylak-kışlak yarı göçebe bir vaziyette hayatlarını devam ettirmişlerdir. XVII.

[277] BOA. Y.PRK. BŞK. 24/7.
[278] BOA. DH. MKT. 2251/123.
[279] BOA. DH. MKT2234/154.
[280] Gozideyê, 1369, C. 2, 649.
[281] BOA. İ.HUS. 22/1311.
[282] BOA. A.MKT. MHM. 529/48.

yüzyılda imzalanan ve Osmanlı-İran sınır hattını iyice belirginleştiren Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan sonra bölgede yaşayan göçer durumundaki aşiretlerin manevra alanı iyice daralmıştı. Bu aşiretlerin kendi geçimlerini idame ettirmeye yönelik dar sınır hattında bulunan yaylak-kışlak, mera ve otlakları bir şekilde kullanmaları gerekiyordu. Aşiretlerin yaylakları Osmanlı'da iken kışlakları İran topraklarında olabiliyordu. İşte bu gibi göç hareketlerinin olduğu dağlık bir coğrafyada tarafların istemediği birçok hadise de beraberinde ortaya çıkmıştır.

Göçer durumda olan ve taraflar arasında bulunan yaylak-kışlak meraları kullanan unsurların denetimine dair, Osmanlı Devleti ve İran'ın zorlu bölge coğrafyasında hareketli kolluk güçlerine ihtiyacı bulunmaktaydı. Fakat iki tarafın da böyle bir ihtiyacı gidermeye dair güçleri yoktu. Bundan dolayı Osmanlı ve İran, sadece göç zamanında ilgili vilayetlerin yöneticilerini ihtiyatlı ve tedbirli olmalarına yönelik uyarılar yapmakla yetinmişlerdir.[283]

1867 yılında Osmanlı Devleti, İran Celalilerinin sık sık Osmanlı sınırını ihlal edip Bayezid sancağına geldiklerini, burada yerli ahalinin yaylalarını işgal edip ekinlerine zarar verdiklerini, bu durumun 1847 Erzurum Antlaşması'ndaki maddelere aykırı olduğunu İran'a bildirmiştir.[284] 1887'de İran tabiiyetinde olan Sencabi Aşireti'nden birçok taife, kış mevsiminde hayvanlarını otlatmak için Osmanlı sınırlarını ihlal etmişlerdir.[285] 1888'de Sencabiler aynı vukuatlarla sınırı ihlal edince İstanbul'dan Altıncı Ordu'ya, bu aşiretin sınır dışı edilip mallarına Osmanlı Devleti adına el konulması talimatı verilmiştir.[286] Yine benzer bir şikâyetle İran, Osmanlı tabiiyetindeki aşiretlerin Urumiye havalisinin yaylak ve kışlaklarını kullandıklarını ve buradaki İran aşiretlerine zarar verdiklerini Mayıs 1907'de Osmanlı Devleti'ne şikâyet etmiştir.

Şehrizor bölgesinde meskûn olan Caf Aşireti, İran ve Osmanlı Devleti arasında kalan yaylak ve kışlaklarda hayvanlarını sürmekteydiler. Yazları Osmanlı toprağı olan Süleymaniye'de, kış aylarında ise İran'a geçmekteydiler.[287] İran, sınırdaki Osmanlı

[283] BOA. HR. MKT. 36/75.
[284] BOA. HR. SYS. 683/15.
[285] BOA. HR. SYS. 682/1.
[286] BOA. MV. 30/5.
[287] Celil, 1992, 43-44.

aşiretlerini yanına çekme amacıyla özellikle aralarında güçlü ve kalabalık olanlara kendi tarafındaki yaylaları kullanmaya dair imtiyazlar vermiştir.[288] Celile Celil'in ifadesiyle:

> "Cafların yazlıklarının bulunduğu bölgedeki İran iktidarları kendi topraklarında Osmanlı Kürtlerinin güçlenmesi ile ilgilenmişler ve bu yüzden onların yükümlülükler olmadan toprağı kullanmalarına izin vermişlerdir. Osmanlı Cafları için İran'daki avantajlar iktidarın onlardan geleneksel olarak talep ettikleri yayla parasını istemeyi kesmeleriyle de daha belirgin olmuştur. Bu tür ayrıcalıklardan Gaver Kabilesi de yararlanmıştır. İran iktidarlarının amaçlarını anlayan kabileler bu avantajlardan yararlanmışlardır. Fakat benzer avantajlar her Kürt kabilesine tanınmamıştı Osmanlı ve İran'ın hoş görünme politikası sadece politik ağırlığa sahip ve gerektiğinde o veya bu devlette hoşnutsuzluğa neden olabilecek ciddi bir askeri güce sahip kabilelere uygulanıyordu. Sınır hattındaki bu karlı durumdan yararlanan kabileler herhangi bir para ödemeden kendilerini kurtarıyorlardı. Bunun aksine, Şivezuri, Pireseni, Revanduhi, Syurçi, Hereki v.b. küçük Kürt kabileleri zor durumdaydı. Bu kabileler Osmanlı'da yaşıyor fakat yazlık otlaklar için İran'a göçüyorlardı. Bu durumda iki devlete vergi ödüyorlardı." [289]

Osmanlı Devleti sınır hattındaki göçebe ve başıbozuk unsurlarla uğraşmanın devlete büyük bir maliyetinin olduğunu anlayarak onları yerleşik düzene geçirmeye çalışmıştır. Bu taktik bazı aşiretler tarafından olumlu karşılanırken bazı aşiretler tarafından da hoş karşılanmamıştır. Nitekim Hemavend ve Anza aşiretleri devletin bizzat kendilerini yerleştirmesine dair istekte bulununca Osmanlı, Hemavendlileri Bazyan'a, Anzaları da Rezzazede'de iskân etmiştir. İran Devleti de Osmanlı'nın bu uygulamasını kendi aşiretleri üzerinde uygulamaya çalışmıştır.[290]

1883 yılında sınır aşiretlerinden kaynaklı sorunların çözümüne için Osmanlı Devleti'nin Tahran sefiri ile İran Hariciye Nazırı Mirza Hacı Hüseyin Han arasında bir mukavelename imzalanmıştır. Sekiz maddelik mukavelede şu hususlar yer almıştır:[291]

1. İran ve Osmanlı sınırları içinde ölüm, gasp vb. suçlara karışan kişi ya da aşiretler, taraflardan birine iltica etmek isterlerse katiyen kabul edilmeyecek ve malları ile beraber derdest edilerek tebaası altında olduğu devlete teslim edilecek.

[288] BOA. A.MKT. MHM. 745/37.
[289] Celil, 1992, 44.
[290] Sarıkçıoğlu, 2009, 63.
[291] BOA, Y.PRK. HR. 5/85.

2. İhtilaflı sayılan sınır meselesinin çözümüne kadar hangi devlet idaresinde ise orada bulunan ahali ve aşiretler, şimdilik o devlet tebaasından sayılacaklardır. İhtilaflı yerlere gelecek veya buralardan göç edecek aşiret ve ahali için dahi işbu hüküm geçerli olacaktır.

3. Osmanlı ve İran tebaasında bulunan yerleşik ve göçebe aşiretler göç etmek istediklerinde bu durum birinci madde hükmünden istisna tutulacaktır. Taraflar göç eden aşiretlerin adli durumlarını (herhangi bir suça karışıp karışmadıkları, borçlu olup olmadıkları) önceden birbirlerine haber vereceklerdir. Borçlu aşiretler borçlu oldukları devlete ödemeyi yapmadan ya da ödemeye dair bir taahhüt vermeden karşı taraf tarafından kabul edilmeyeceklerdir. Tarafların birinde suça karışmış kişi veya aşiretler hakkında cezai bir işlem yapılmadan karşı tarafça kabul olunmayacaktır.

4. Üçüncü maddede ifade edilen hüküm üzerine yerleşik ve göçebe aşiretlerden iki devletten birinin toprağına göç edenler olursa, bunlar sınırdan otuz saat uzaklıkta bir yere yerleştirileceklerdir. Bunlardan herhangi biri sınır üzerinde bir memuriyet ile görevlendirilmeyecektir. Daha önce göç etmiş ve yerleştirilmiş olanlar yerleştirildikleri yerde kalacak ve fakat bunlardan dahi sınır üzerinde herhangi bir memuriyet görevi verilmeyecektir. Önceden göç edip yerleştirilenler arasında suç olaylarına karışmış var ise bunlar sınırdan elli saat uzaklıkta iskân edileceklerdir.

5. Aşiretlerin sınırı ihlalleri ve sınır üzerindeki suç olaylarının önlenmesi için taraflar, tayin edecekleri memur ya da bir komisyon aracılığı ile durum tespiti yapacaklardır. Bir suç tespit edilmişse adli makamlarca bunun cezası icra edilecektir. Suçluların gasp ettikleri bir emval varsa sahibine iade edilecek. Taraflar, sınırda yaşanan sorunların önlenmesine dair yükümlülüklerini yerine getireceklerdir.

6. Asker kaçakları her nerede bulunur ise hemen tutuklanıp mensubu olduğu devlet hükümetine teslim edilecektir.

7. Sınır aşiretlerinin bir devletin toprağından diğerine yaylak-kışlak amacıyla geçmeleri veya hayvan göndermesi eskisi gibi yasak olacaktır.

8. İşbu mukavelename Osmanlı ve İran arasında daha önce imzalanan antlaşmalara zarar getirmediği gibi imzalandığı tarihten üç ay sonra icra edilmesini taraflar taahhüt eder.

Osmanlı Devleti ve İran arasında 1892'de mevcut sınır sorunların çözümüne dair bir komisyon kurulması gündeme gelmiş ve taraflar tarafından kabul görmüştür. Fakat komisyondaki görevlilerin sürekli kendi taraflarındaki aşiretlerin haklılıklarını beyan etmeleri ve suçu karşı devletteki aşirete atmaları ile bu komisyondan istenen netice alınamamıştır.[292]

1.4. Sınırındaki Ermenilerin Osmanlı-İran İlişkilerine Etkisi

XIX. yüzyılın son çeyreğine değin Osmanlı topraklarında bir Ermeni meselesi olmadığı gibi İran ve Osmanlı devleti arasında da bu meyanda bir problem oluşmamıştır. Yine tarafların sınır hattında Kürt, Arap, Yezidi, Sünni, Şii unsurları üzerinde çatışmalar yaşanırken Ermeniler bu çatışmalardan uzak durmuşlardır. Osmanlı'nın son dönemine kadar isyan hareketleri içinde yer almaktan kaçınan Ermeni azınlığına devlet de bir jest ile karşılık vererek onları *millet-i sadıka* olarak adlandırıp bir nevi onurlandırmıştır.

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin Balkan bölgesinde yaşayan azınlık gruplar Avrupalı büyük devletlerin teşvikiyle millileşme eğilimlerine girerek isyanlar çıkarmışlardır. 1840'lardan sonra Amerikan ve Fransız Protestan misyonerlerinin Anadolu'ya açılıp açtıkları kolejlerde Ermenilere milliyetçilik fikrini aşılamaları,[293] Türk-Ermeni münasebetlerinde yeni ve fakat trajik bir sayfanın açılmasına sebep olmuştur. Protestan okullarında mezun olan yeni nesil Ermeniler arasında milli bir Ermeni devletinin kurulması düşüncesi pekişti. Avrupalı devletleri kendilerine hami olarak gören Ermeniler, tebaası oldukları Osmanlı Devleti'ne artık pek de hoş olmayan bir niyet ve nazar ile bakmaya başladılar. XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Ermeniler bir takım isyan hareketleri içinde yer alarak bu niyetlerini açık ettiler.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında imzalanan Ayestefanos ve Berlin Antlaşmaları maddelerine İngiltere ve Rusya'nın desteği ile Ermenileri bir nevi ayrıcalıklı hale getiren maddeler konuldu. Ayestefanos'un on altıncı, Berlin'in ise altmış birinci maddelerinde Ermeniler ile ilgili şu maddelere yer verilmişti:

---

[292] BOA. Y.PRK. ASK. 85/68; BOA. Y.A. RES. 120/93; Çabuk, F. (2014). "Celâli Kürt Eşkıyası: Bayezid Sancağı ve Osmanlı-Rus-İran Sınır Boylarında Celâli Kürt Aşireti'nin Eşkıyalık Faaliyetleri (1857–1909)". ***History Studies Dergisi***, 6(6), 83.

[293] Karal, E.Z. (2010). ***Osmanlı Tarihi***. C. 4, İstanbul: TTK Yayınları, 128.

> "Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşmiş oldukları eyaletlerde bölge menfaatlerini gerektirdiği ıslahat ve tenkisatı vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini koruyacağını taahhüt eder. Bâb-ı Âli, bu yoldaki tedbirlerini onların tatbikine nezaret edecek büyük devletlere muayyen zamanlarda bildirecektir."[294]

Ayestefanos ve Berlin Antlaşmalarından önce Ermeni azınlığının Osmanlı'dan kendilerine yeni haklar verilmesine dair talepleri yokken, söz konusu maddeler İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde ince çıkar hesapları üzerinden maddeleştirildi. XIX. yüzyılın ortalarında Protestan misyonerlerinin teorik olarak temellerini attıkları Ermeni meselesi Ayestefanos ve Berlin'de pratiğe döküldü. Kısa süre sonra Avrupa'nın önemli şehirlerinde Ermeni komiteleri kurulmaya başlandığı gibi Anadolu'nun bazı yerlerinde ve hatta İstanbul'da Ermeni İsyanları görülmeye başlandı.[295] Ermeni komitecileri Osmanlı Devleti'nin daha çok doğu vilayetlerinde faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları için bu durum İran'ın gözünden kaçmamış ve İranlı yöneticiler Osmanlı aleyhine Ermeni komitacılar ile ilişki kurmakta gecikmemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Avrupa'ya ve Avrupai dillere aşina olan İranlı Ermeniler, bu yetenekleri sayesinde İran içinde de etkinliklerini artırmışlardır. Nasreddin Şah zamanında hatırı sayılır birçok Ermeni devlet adamı önemli makamlara getirilmişlerdi. Malik Şah Nazar, Davud Han, Mirza Malkom Han ve Hovannes Han gibi İran Ermenisi Avrupa'ya elçilik görevi ile gitmişlerdi. XIX. yüzyılda İran Ermenileri, ticari, siyasi, sosyal ve sanat alanlarında etkin bir konuma gelmişlerdi.[296]

Hoy, Selmas, Tebriz, İsfehan ve Tahran gibi şehirlerinde yoğunlaşan İran Ermenilerinin nüfusu yüz bin civarındaydı.[297] Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler gibi İran Ermenileri de milliyetçilik ideolojisinin etkisine girdiler ve Osmanlı Ermenileri ile temasa geçtiler. Bu işbirliği sonucunda özellikle Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında Ermenilerden kaynaklanan terör faaliyetlerinde, İran sınırının ve topraklarının aktif bir

---

[294] Karal, 2010, 130-132.

[295] 1895 Sason Olayları, yine aynı yıl İstanbul'daki Kumkapı Olayı, 1896'da Osmanlı Bankasına saldırmaları ve II. Abdülhamid'e suikast olayında Ermeniler vardı.

[296] Bolat, G. (2010). Ermeni Meslesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı-İran İlişkilerine Etkileri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 34.

[297] Tournebize göre 1900'da 50.000; Rus Solenoy'a göre 1909 yılında 42.000; Les reformes en Turquie d'Asie'de en yeni istatiklere göre 1913 yılında 150.000; Basmaciyan'a göre 1915'de 64.000; Kevork Aslan'a göre 1914 yılında 70.000 olarak gösterilmektedir. Bkz: Uras, E. (1976). ***Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi***, İstanbul: Belge Yayınları, 626.

şekilde kullanılmasının da yolu açılmış oldu.[298] Sınırın az ötesinde bulunan Tebriz, İran Ermenilerinin ana üssüydü. Bununla beraber Hınçak ve Taşnaksutyun Komitelerinin merkezi de buradaydı. İran'ın, Osmanlı Devleti'nin sınır komşusu olması, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusunun bu sınır hattına yakın şehirlerde ikamet etmesi, sınırdan İran'a daha çabuk geçilmesi ve buradan Rusya başta olmak üzere diğer devletlere geçişlerinin kolay olması gibi nedenler Ermeni komitacılarının İran'ı merkez edinme nedenleri arasındaydı.

1.4.1. İran'ın Ermeni İsyanlarında Tavrı

II. Abdülhamid'in Mart 1898'de İran'a özel bir görevle gönderdiği Erkan-ı Harbiye mirlivalarından Mehmet Rebi Paşa'nın İran'da yaptığı üst düzey temaslarda, Ermeni komitacılarının faaliyetlerini gündeme getirmiş, hatta görüşmelerinin ağırlık merkezini bu minvalde gerçekleşmiştir.[299]

Mehmet Rebi Paşa, İran Hariciye Nazırı olan Muhsin Han ile yaptığı mülakatta; Ermeni komitacıların İran'da faal olduklarını, İran'ın yardımı ile Osmanlı Devleti sınırlarına saldırdıkları ve hatta İran'da Ermenilere yardım için kurulan bir komisyona Muhsin Han'ın hami olduğunu iddia etmiştir.[300]

Mehmet Rebi Paşa 3 Nisan 1898'de Muzaferreddin Şah ile yaptığı görüşmede de İran'ın Ermenilere verdiği desteği gündeme getirmiştir. Şah da Ermenilerin çıkarttığı olaylardan haberdar olduğunu ve İran Devleti'nin bunları önlemeye çalıştığını söylemiştir. Şah ayrıca Ermeni eşkıyasının Rusya tarafından yardım aldığını hatta Ermenilerin elinde bulunan silahların İran ordusunda olmadığını söylemiştir. Şah konuşmasının devamında Ermeni olaylarının, Kürtlerin onlara saldırması sonucu ortaya çıktığını ifade edince Osmanlı elçisi Şah'a şu cevabı vermiştir:

---

[298] Attar, A. (2006). ***İran'ın Etnik Yapısı***, Ankara: Divan Yayıncılık, 209.

[299]Göyünç, 1971, 143; Mehmet Rebi Paşa, II. Abdülhamid tarafından Muzaferüddin Şah'a "murassa imtiyaz nişanı" verilmek üzere İran'a *Fevkalâde Elçi sıfatıyla* gönderilmiştir. Paşa bu ziyareti sırasında Şah ve İran Hariciye Nazırı Muhsin Han ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Yapılan görüşmelerde taraflar arasında sorun teşkil eden birçok mesele konuşulmuştur.

[300] BOA. Y.PRK. EŞA. 28/60; Göyünç, 1971, 143. Muhsin Han, kendisinin Ermeni komitacılarına yardım ettiği şayiasının kendisini sevmeyen İran'ın İstanbul'daki sefirinin yaydığını söylemiştir.

> "Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermeniler, yalnız Kürtlerin oldukları yerlerde değil, Osmanlı Devleti'nin her bir yerinde ve hatta başkent İstanbul'da dahi her türlü cürmü işlemeye yeltenmişlerdir. Bunlar, Kürtlerin saldırılarından değil (Şah da bilir ki) Hıristiyan hükümetlerin maddi ve manevi desteklerinden ileri gelmektedir."[301]

Aşiretler meselesinde olduğu gibi Ermeni meselesinde de devlet adamlarının birbirlerine verdikleri sözlerin bölgede pek de bir yankısı olmadı. Ermeniler İran içlerinde örgütlenmelerini devam ettirdiler. Bunun yanı sıra İran hükümetinden pasaport, silah temini, sınır geçişleri konularında yardımlar aldılar. Örneğin 1891 yılında Karabağ ve Nahcivan Ermenilerinin tertiplediği Bayezid sancağına yapılan saldırıda İranlı sınır görevlileri bizzat yardım etmişlerdir.[302] Yine 1896 yılında Ermeniler tarafından tertiplenen Osmanlı Bankası Baskını olayında yer alan ve baskın sırasında yaralanan Sivaslı Ermeni Nalbantyan'a İran'ın Marsilya konsolosluğu tarafından pasaport temin edildiği ortaya çıkmıştır.[303] Osmanlı sınırı yakınlarında bulunan İran köylerinde bizzat Ermenilere ait silah üretim atölyeleri bulunmaktaydı.[304] Hatta öyle ki bu atölyelerde üretilen silahları Ermeni komitacılar, sınır üzerinde yer alan eşkıya gruplarına satarak bu işi aynı zamanda ticari bir ranta dönüştürmüşlerdi.[305] Şubat 21 Ocak 1892 tarihli Osmanlı Devleti'nin Rusya Sefareti'nden Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafnamede Ermeni komitacılarının faaliyet merkezi olarak Rusya'dan ziyade İran'ı tercih ettiklerini ve bu durumun ortaya çıkmasında *Şah Hazretleri canibinden dahi muavenet-i müessireye mazhar* olmalarından kaynaklandığı bildirilmiştir.[306] Keza Haziran 1896'da gerçekleşen Van İsyanı sırasında silahların büyük bir kısmı İran'dan temin edilmiştir.[307]

İngiltere'nin Van Konsolosluğu'ndaki bir yetkilinin Temmuz 1897 tarihli İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na (Foreign and Commonwealth Office) gönderdiği raporunda, İran ve Ermeni komitacıları arasındaki ilişkiyi gösteren şu ifadelere yer vermiştir:

---

[301] Göyünç, 1971, 145.
[302] BOA. HR. SYS. 2769/11.
[303] BOA. HR. SYS. 2866/20.
[304] BOA. Y.PRK. UM. 34/67.
[305] Gozideyê, 1369, C.4. 463.
[306] BOA. HR. SYS. 2823/62-1-3; BOA. Y.PRK. A 7/38-1-3.
[307] BOA. Y.PRK. ASK. 69/43

> "İran sınırı komiteciler için bir sığınak olduğu müddetçe burada güven ve sükûnetin yeniden sağlanmasını beklemek imkânsızdır. Şu anki durumun etkileri zaten yerli tüccarlar üzerinde ciddi bir şekilde hissedilmektedir. Tüm hürmetimle sizden İran Hükümeti üzerinde baskı kurarak, İranlıların buraları kontrol altına almalarını sağlamanızı öneririm"[308]

Yine 1898'de Müşir Mehmet Zeki imzalı telgrafname, İran'ın Ermenilere karşı olan niyetini açık-beyan ifade etmektedir:

> "İran cihetinde Osmanlı sınırında bulunan askeri kaynaklardan alınan jurnallerde, İran'ın Ermeni köylerine silah dağıttığı bilgisi alınmıştır. İran Devleti, Osmanlı Devleti'ne karşı hüsn-ü niyet taşıyor görünse de Ermeni komitacılarına verdiği destek göstermektedir ki hakikatte bu hüsn-ü niyetin bir karşılığı yoktur."[309]

İran Devleti ve Şah'ın sınır hattındaki Ermeni unsurlarını Osmanlı Devleti'ne karşı desteklemelerinde kendilerince gerekçeleri vardı. Şunu belirtmek gerekir ki, diplomasi salonlarında birbirlerini öven iltifatlara rağmen taraflar, XIX. yüzyıl boyunca birbirlerini düşman olarak görmüşlerdir. II. Abdülhamid'in, Irak'taki Şii çocukları Sünnileştirme amacıyla İstanbul'da bir okul açması, Atebat'taki Şii müçtehitler ile dirsek temasına geçmesi ve İstanbul'un İran rejim muhaliflerinin karargâhı haline gelmesi, İran Şahı'nın pek hoşuna gitmemişti. Bu gibi nedenleri kendisine gerekçe yapan Şah, Ermeni kartını kullanmaya devam etti.[310]

Sonuçta XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Ermeni olaylarında, Avrupalı büyük devletlerin desteğine ilave olarak İran'ın dahlinin olduğunu görülmektedir. Bu destek her ne kadar Avrupalı devletlerin desteği kadar olmasa da Osmanlı Devleti'ni rahatsız edecek boyuttaydı. İran'ın Ermeni olaylardaki rolü; Osmanlı Devleti ve İran arasında asırlardır süregelen çatışma, kimi İranlı devlet ve din görevlilerinin gizli-açık verdiği destekler, İran'ın askeri, ekonomik ve politik açıdan krizde olması ve bunun sonucunda özellikle güney Kafkasya'da otoritesini tam olarak sağlayamaması, İran'ın Osmanlı cihetindeki sınır topraklarının Ermeni komitacılar için önemli bir üs, harekât, sevkiyat ve geçiş bölgesi haline gelmesine neden olmuştur.[311]

---

[308] Bolat, 2010, 108.
[309] BOA. Y.PRK. ASK. 131/2.
[310] Çetinsaya, 2011, 171.
[311] Bolat, 2010, 108.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI-İRAN ARASINDA IRAK-I ARAP SORUNU ÇERÇEVESİNDE SÜNNİ-Şİİ MÜCADELESİ

2.1. Irak-ı Arap Coğrafyası ve Şii Kutsal Beldeler (Atebat)

Irak-ı Arap olarak adlandırılan coğrafya, merkezinde Bağdat'ın yer aldığı Güney Mezopotamya bölgesidir. Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan bu bölge, kuzeyde İranlıların Cibal olarak adlandırdıkları Irak-ı Acem, güneyde ise Basra Körfezi ile çevrilidir.[312] XV. yüzyıl tarihçilerinden Hamdullah Müstevfi, Nüzhetül Kulub isimli eserinde Irak-ı Arap bölgesinin Fars Körfezi ve Huzistan ile çevrili olduğunu aktarmıştır. Müstevfi aynı eserinde bölgenin kuzeyde Tikrit'ten başlayıp güneyde Abadan hatta Necid çölüne kadar uzandığını, doğu-batı yönlü ise Kadisiye-Hûlvan arasında kaldığını ifade etmiştir.[313] İran kaynaklarında Irak-ı Arap, gayrimüslimlerin ikamet ettiği yer ile sınır anlamını taşıyan *sugur* ve *serhad* bölgesi olarak nakledilmiştir.[314] Irak-ı Arap coğrafi olarak geniş bir bölgeyi ifade etmekle beraber, Şiiler nazarında kutsal kabul edilen ve *Atebat/Atebat-ı Aliyye* (yüksek eşikler) olarak adlandırılan Kazımiye, Kerbela, Necef ve Samerra şehirleri olarak daha dar bir alan olarak algılanmıştır.

Irak-ı Arap coğrafyası esasen Osmanlı-İran arasında dini temelli bir mücadelenin çekişme alanı olmasının yanı sıra stratejik ve ticari yönlerden de öneme haiz bir bölge olarak da karşımıza çıkmaktadır. Coğrafyanın merkezi olan Bağdat'ın VIII. ve XIII. yüzyıllar arasında Sünni Abbasi Hilafeti'nin merkezi olması ile birlikte, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin başta olmak üzere Şii imam ve müçtehitlerin mezarlarının burada olması, Osmanlı Devleti ve İran arasında bu bölge üzerinde Safevilerin kuruluşundan Kaçar iktidarının sükûtuna kadar bitmek bilmeyen bir dini-siyasi mücadeleyi ortaya çıkarmıştır.[315] Osmanlı ile çağdaş İran'daki tüm iktidarlar, Şiiler nazarında Hicaz'dan farklı olmayan Atebat bölgesine siyasi

---

[312] Irak-ı Arab'ın Safeviler için taşıdığı Dini-siyasi önem için bkz: Matthee, R. (2017). "Safevi-Osmanlı Sınır Bölgesi: Safevilerin Gözü ile Irak-ı Arab" (Çev: E. Erdoğan). ***Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi: Humanitas***, 5(10), 449-465.

[313] Müstevfi, H. (1983). ***Nüzhetül Kulub*** (Haz: G. Lastrange). Tahran: 28; Marufoğlu, S. (1998). Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914). İstanbul: Eren Yayınları, 27.

[314] Matthee, 2017, 449-465.

[315] Deringil, S. (2007). ***Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet***. İstanbul: İletişim Yayınları, 80.

hâkimiyeti önemli bir prestij meselesi olarak görmüşlerdir.[316] Buna karşılık olarak da Osmanlı Devleti, Irak-ı Arap'ı Suriye ve Mısır topraklarının güvenliği için gerekli görürken aynı zamanda Hint mıntıkasına inmeye dair de bir geçiş güzergâhı olarak değerlendirmekteydi.[317] Yine kuzeyde Irak-ı Acem'in (Tebriz) fethine güneyde Irak-ı Arap'ın (Bağdat) fethi, Osmanlılar için İran seferlerinde ciddi bir stratejik/lojistik avantaj sağlayacak, Diyarbakır gibi Bağdat'ı da bu iş için müstahkem bir mevki haline getirecekti.

2.1.1. Kerbela

Bağdat'ın yüz kilometre güney batısına düşen Kerbela'nın İslam tarihindeki önemi, Hz. Muhammed'in (sav) torunu Hz. Hüseyin'in Emevi Halifesi Yezid'in emri ile burada öldürülmesi sonucu Müslümanlar arasında ortaya çıkan büyük siyasi-dini trajik ayrılıkların tarihsel ve mekânsal merkezi olmasıdır.[318] Hicri 10 Muharrem 61'de gerçekleşen bu elim hadise sonucunda yine Âli Beyt'ten yetmişin üzerinde kişi hayatını kaybetmiş ve akabinde buraya defnedilmeleri ile burası Necef'ten sonra Şiiler için ikinci atebe durumuna gelmiştir.[319] Vakıa Kerbela ikinci atabe olmasına rağmen Necef'ten daha fazla ilgi görmüştür. P. Hitti'nin ifadesi ile: *"Kerbela'da Hüseyin'den dökülen kan, Şia zümresini filizlendiren tohumların ekilmesinde babası Ali'ninkinden daha fazla tesirli olmuştur."*[320] Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden kısa süre sonra taraftar kitlesinin bulunduğu Irak ahalisi Kerbela'ya ziyaretler düzenlemişler ve burayı bir hac merkezine dönüştürmüşlerdir.[321] Özellikle hadisenin yaşandığı 10 Muharremin yıl dönümünde burada yapılan ayinler Kerbela'yı Şiiler nazarında ikinci bir Hicaz durumuna getirmiştir.[322] Şiiler için Kerbela'yı

---

[316] Matthee, 2017, 449-465.

[317] Küpeli, Ö. (2010). "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)". ***History Studies Dergisi Ortadoğu Özel Sayısı,*** C. 2, sayı: özel sayı, 227-244.

[318] Öz, M. (2002). "Kerbela", **TDV İA**, Ankara, C. 25, 271-272.

[319] Kerbela Olayının Şiilik akidesinin teşekkülüne etkisi ile ilgili bkz: Fığlalı, E. R. (1983). "İlk Şii Olaylar", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XVI, Ankara. 335; Muhammed Ebu Zehra. (2014)**.** ***İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi,*** (Çev: A. Şener), İstanbul: Hisar Yayınları, 30; Onat, H. (1997). "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", ***Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, C. XXXVI, Ankara, 81; Çağatay, N., Çubukçu, İ. G., (1985). ***İslam Mezhepleri Tarihi***, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 52.

[320] Hitti, P. K. (1980). ***İslam Tarihi: Siyasi ve Kültürel II*** (Çev: Salih Tuğ). İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 304; Kaya, D. (2004). XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kerbela Sancağı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 42.

[321] Yahya Devletabadi Şiilerin Kerbela'ya olan muhabbetlerini şu şekilde ifade etmiştir: *"Şia'nın kutsal yerlere saygı duymasını ve Mekke, Medine ve Necef'i sırayla Kerbela'ya daha üstün tutması gerekmesine rağmen, Kerbela'ya duyulan sevgi daha yürekten ve içtendir. ...Bu yüzden Kerbela'ya gitmek en büyük saadetlerden sayılıyor ve işte bu yüzden de Kerbela bir Arap şehrinden çok bir İran şehrine benzemekteydi."* Bkz: Devletabadi, Y. (1992). ***Hayat-ı Yahya-I.*** Tahran: 77-78.

[322] Baş, E. (2004). Âşûre Günü: "Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dinî Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", ***Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,*** XLV/I, 176; Poş, A. (2011). "Irak'taki Şiî Nüfuz ve Caferî

ziyaret etmeden Kâbe'ye hac ziyareti mümkün değildir ve bir defa hacca gitmiş olanlar dahi iki senede bir Kerbela'yı ziyaret ederek en mukaddes dinî vazifeyi yerine getirmiş olmaktadırlar.[323] Ayrıca Cafer Sadık, Muhammed Bakır ve Zeynelabidin gibi Şii akide imamlarının Kerbelay'ı ziyarete dair teşvik edici sözleri buraya olan ilgiyi arttırmıştır.[324] Öyle ki Şiiler evlerini inşa ederken Kerbela'dan getirdikleri toprakları kullanmaya başlamışlar ve namazda secde yerlerine yine Kerbela toprağından imal ettikleri *mühre* adı verilen taşı koymayı namazın bir rüknü olarak kabul etmişlerdir.[325]

Yezid ve sonrası Emevi halifeleri kendi iktidarlarına karşı Kerbela'nın bir muhalefet merkezi olmaması adına tedbirler alarak burada yapılan türbeleri yıktırmışlar ve yapılan ziyaretleri yasaklamışlardır. Hz. Hüseyin ve ailesine yapılanları propaganda ederek Emevi iktidarı üzerine kurulan Abbasiler döneminde de Kerbela'daki Şii ahaliye olan baskılar devam etmiş, özellikle Halife Mütevekkil'in icraatları Yezid'in yaptıklarından geri kalmamıştır. Fakat tüm bu baskılara rağmen yine de buraya olan Şii teveccühü azalmamıştır. X. Yüzyılda Şii Büveyhioğullarının bölgede etkin olması ile Kerbela'daki mabetler yeniden inşa edilmiştir.[326] XIII. ve XIV. yüzyıllarda Moğol istilasından da nasibini alan Kerbela, XVI. yüzyıla kadar Timurlular, Celayirliler ve Akkoyunlular arasında el değiştirmiştir.[327] Şah İsmail 1508'de burayı aldığında burası gulat-ı Şia'dan Muşa'şailerin elindeydi.[328] 1534 Kanuni Sultan Süleyman'ın Safevilere karşı yaptığı Irakeyn Savaşı sonucunda Kerbela Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmiştir.[329]

Toplumunu Tahrik Faaliyetleri" ***Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi,*** 8 (3), 47-76; Yıldız, A. (Editör). (2010). ***Çeşitli Yönleriyle Kerbela- I.*** Sivas: Asitan Yayıncılık, 329-330.

[323] Şiilerin Kerbelaya olan dini tutkularını anlatan bir arşiv belgesindeki şu ifadeler dikkat çekicidir: *"Malumdur ki sekiz milyon nüfusu havi bulunan umum İran halkının yedi-yedi buçuk milyonu Şii mezhebinde olup bunlar için Kerbela'da Meşhed Hüseyin (r.a)'ın ziyaretinden mukaddem Kabe-i Mükerremeye hac kabul olmadığı gibi ömründe bir defa hac etmiş olanların bile her iki senede bir Kerbela mevkiini ziyaret vazife-i diniyenin en mukaddesinden addolunur."* Bkz: Y. PRK. TNF. 3/75.

[324] Kâtip, A. (2009). ***Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık Sünnilik-Şiilik.*** (Çev: Ahmet Sönmez). İstanbul: Mana Yayınları, 27-29.

[325] Rasool, 2012, 16.

[326] Kaya, 2004, 2.

[327] Guderzî, M. (1383). ***Tehüvülât-ı Ferhenge-yi Câm'ıe İran,*** Tahran: İnteşarât-e Netâyech, 84-88; Ateş, T. (2018). "Kaçarlar Döneminde İran'dan Atabat-ı Aliyat'a Yapılan Şii Ulema Göçü". ***Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi***, 1 (1) , 32-41.

[328] Muşa'şailer, Basra Bölgesinde yer alan Huzistan-Hüveyza'da Muhammed b. Felah (ö.866-1462) tarafından kurulmuş Şii Arap hanedanıdır. Kurucu Muhammed b. Felah, yedinci imam Musa Kâzım'ın torunlarındandır. Önceleri tasavvufi bir akımken sonradan Hz. Ali'yi tanrı görme şeklinde aşırı (gulat) düşünceleri ön plana çıkaran bir yapıya dönüşmüşlerdir. Muşa'şailerin yetmiş yıllık hâkimiyetleri Şah İsmail'in Bağdat'ı ele geçirmesi ile (1508) son bulmuştur. Bkz. Kaplan, 2008, 4.

[329] Gökbilgin, M. T. (1957). "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatı", ***Belleten Dergisi,*** C. XXI, Sayı: 83, 449-481; Küpeli, 2010, 227-244.

2.1.2. Necef

Necef-i Eşref ya da Meşhed-i Ali olarak da adlandırılan Necef, Kûfe'nin 10 km batısında, içinde kabirlerin bulunduğu Şiiler tarafından kutsal kabul edilen önemli bir dini ziyaret merkezidir.[330] Burayı İslam tarihinde ve özellikle Şiilerce önemli hale getiren mesele Hz. Ali'nin kabrinin burada olduğu iddiasıdır. Emeviler döneminde Hz. Ali'nin defnedildiği yer gizli tutulduğundan daha sonra Abbasiler zamanında Necef'te üstüne türbe yapılan yer konusunda araştırmacılar ihtiyatlı yaklaşmışlardır. Rivayete göre Abbasi halifesi Mansur tarafından Kûfe'ye çağrılan on iki imamdan Cafer Sadık, Necef'e varınca devesinden inip dedesi Hz. Ali'nin şehadet mahalline gelerek burada ağlamıştır. Yanındakilerin bu durumu Kûfe halkına anlatmasıyla Necef, kısa bir süre sonra ziyaretçi akınına uğramış ve bir yerleşim yeri olarak ortaya çıkmıştır.[331] Necef'in zamanla kutsal bir Şii mekân olarak belirmesi Kerbela'nın tarihsel gelişimi ile hemen hemen aynıdır. Abbasi halifesi Harun Reşit tarafından burada ilk mezar yaptırılmış,[332] daha sonra Hamdanilerin Musul valisi Ebul Heyca (905-929) tarafından burada görkemli bir türbe ve kubbe inşa edilmiştir. Şii Büveyhi Devleti hükümdarları Necef'e özel bir ilgi göstermişler, Halife Adudüddevle (949-983) zamanında buradaki birçok yapı genişletilmiş ve tamir edilmiştir.[333] XI. yüzyılda önemli bir Şii âlim olan Şeyh Muhammed Hasan Tûsi'nin (Ö.1067) Necef'e yerleşmesi ile buraya olan Şii ilgi artmış, beraberinde birçok öğrenci ve din âliminin buraya gelmesi ile Necef, medrese ve kütüphanelerin olduğu önemli bir şehir haline gelmiştir.[334] XIV. yüzyılda Necef'e uğrayan ünlü Arap seyyah İbn-i Batuta, burayı Irak havalisinin en güzel ve en kalabalık şehirlerinden biri olarak anlatmıştır.[335] X. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Büyük Selçuklular, İlhanlılar, Celayirliler, Timurlular, Akkoyunlular ve Safeviler arasında el değiştiren Necef, yine Kerbela gibi Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi sonucunda Osmanlı Devleti egemenliğine girmiştir.[336]

---

[330] Rasool, 2012, 10-11.
[331] Öz, M. (2006). "Necef", **TDV İA**, Ankara, C. 32, 486-487.
[332] Lestrange, G.(1958). ***Coğrafiya-i Tarihi-i Serzeminha-ı Hilafet-ı Şarki***, (Farsça Çev: Mahmut İrfan), Bongah Tercume ve Neşr-i Kitab, Tahran, 85-86.
[333] Poş, 2011, 53; Öz, 2006, 486-487.
[334] Necef, Şia için bir hac merkezi olmakla birlikte yine Şiiliğe mensup ulemanın yerleştiği önemli bir ilim merkezi olarak da tanınmıştır. Bkz: İlhan, A. (1991). "Atebât" **DİA**, İstanbul, C. 4, 50.
[335] Rasool, 2012, 12.
[336] Gökbilgin, 1957, 449-481.

2.1.3. Kâzımiye

Günümüzde Bağdat şehir merkezi içinde bir semt olan Kazımiye'yi ilk mesken tutanlar Abbasiler olmuştur. Önceleri Abbasi hanedan ailesinden, daha sonra Âli Beyt'ten birçok kişinin buraya defnedilmesi ile burası *Makberatükureyş* (Mekabir-u Kureyş/Kureyş Aile Mezarlığı) adını almıştır. Fakat Kazımiye'nin asıl ünü buraya on iki imam'dan Musa el-Kâzım'ın (ö. 183/799) defnedilmesinden sonra olmuştur. Musa el-Kâzım, Abbasi Halifesi Harun Reşit tarafından kendisine rakip olarak gördüğü için zehirlenip öldürülmüş ve Mekabir-u Kureyş'e defnedilmiştir.[337] Musa el-Kâzım'ın türbesinin burada olması burayı Kerbela ve Necef'ten sonra üçüncü önemli atebe durumuna getirmiştir. Abbasi halifesi Mutasım da Musa el-Kâzım'ın torunu ve On İki İmam'ın dokuzuncusu olan Muhammed et-Taki'yi öldürtüp yine bu aile kabristanına defnettiği için ikisinin adına atfen buraya daha sonra *Kâzımin* adı verilmiştir.[338] Şiiler İmam Musa el-Kâzım'a ayrı bir önem vererek onun aslında ölmediğini Hz. Musa gibi ahir zamanda zuhur edeceği inancını taşımaktadırlar.[339] İşte on iki imamdan olan Musa el-Kâzım'a duyulan bu teveccüh, onun kabrinin bulunduğu Kâzımiye'yi Şiiler için önemli bir ziyaretgâh haline getirmiştir. Kerbela ve Necef'ten sonra üçüncü atebe olmasına rağmen Kâzımiye, buralardan daha fazla ziyaretçi akınına uğramıştır. Bunun sebebi buranın coğrafi olarak Necef, Kerbela ve Semerra'nın ortasında olması ile buraları ziyaret edenlerin ikici kez buradan geçmeleridir.

Şii Büveyhi Devleti Hükümdarları Necef ve Kerbela'da yaptıkları imar çalışmalarının aynısını Kâzımiye'de de devam ettirerek burada ihtişamlı türbeler inşa ettiler. 1258'de Moğol Hanı Hülagu Bağdat'ı yıkınca Kazımiye'deki yapılar da bundan nasibini almışlardır.[340] Ama kısa bir süre sonra Bağdat hâkimi Alaeddin Cüveyni, ardından da İlhanlılarından Bahadır Sultan Ebu Sait yıkılan türbeleri yeniden inşa etmişlerdir.[341] En

[337] Öz, M. (2006). "Necef", **TDV İA**, Ankara, C. 31, 219-221.
[338] Poş, 2011, 53.
[339] Öz, 2006, 219-221.
[340] Rasool, 2012, 20.
[341] Esasen Abbasi Hanedanı'nın son bulması ve Moğolların Irak bölgesine hâkim olmaları Şiiler için müspet sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Emevi ve Abbasi dönemindeki yasak Şia törenlerinin serbest bırakılması ve Moğolların tarafsız dini tavırları sayesinde Şiiler kendilerini göstermek için fırsat buldular. Hülagu Han Bağdat'a varmadan önce bölgede etkin bir Şii mutasavvıf olan Nasreddin Tusi (1201-1274) Hülagu ile bağlantı kurup ona tesir etmişti. Bu yüzden Hülagu Han, Budist olmasına rağmen bazı Şii kaynaklar onun Müslüman olduğunu dahi yazmışlardır. Tusi sırtını Moğol hanlarına dayayarak Şiiliği bölgede yaymaya çalıştı. Özellikle Moğol İlhanlı Hükümdarı Olcayto Han'ın buraya gelip Şiiliği kabul etmesi sonucunda Şiilik bölgede resmi mezhep haline gelmiş ve Sünniler, Şiilere olan üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Bkz: Aka, İ. (1993, 13-15 Şubat). *X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik.* Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumunda sunuldu, İstanbul; İlhanlıların Bağdat'ı almadan önce ve aldıktan sonra bölgedeki Şii unsurlar ve Nasreddin

önemli inşa faaliyeti ise Safeviler döneminde Şah İsmail'in yaptığı imarlar olmuştur.[342] Bağdat'ın 1534 yılında Irakeyn Savaşı ile Osmanlı egemenliğine alınmasıyla Kazımiye de Osmanlı toprağı haline gelmiştir.[343]

2.1.4. Samerra

İlk kez Abbasi Halifesi Mutasım Billah tarafından Türk asker ve komutanların ikameti için kurulan Samerra, IX. yüzyılda (836-892) bir ara başkent olarak kullanılmıştır.[344] Samerra'nın başşehir olarak kullanılması ile burası Ortaçağda önemli bir yerleşim merkezi haline gelmiş ve birçok yapı inşa edilmiştir. Samerra bir avasım (ordugâh) şehri niteliğinde inşa edildiğinden *Asakirül Mutasım* ya da *Askerisamerra* diye de isimlendirilmiştir.[345] Fakat sonraki Abbasi halifelerinin Türk asıllı komutanların devlet üzerindeki etkisini bitirmek amacıyla başkenti tekrardan Bağdat'a taşımaları üzerine burası eski canlılığını kaybederek X. yüzyıldan sonra harabe bir köye dönüşmüştür. Samerra'yı Şiiler için atabe durumuna getiren mesele ise On İki İmam'ın onuncusu Ali el-Hadi ile on birinci İmam Hasan el-Askeri'nin kabirlerinin burada olmasıdır.[346] Ayrıca Şia'nın kayıp imam (gaybet) olarak adlandırdığı Mehdi el-Muntazar'ın (Muhammed ibn-i Hasan) burada kaybolduğu ve ahir zamanda mehdi olarak tekrardan burada (serdab) ortaya çıkacağı inancı Samerra'yı dini bir merkez olarak önemini arttırmıştır.[347]

2.2. XVI. ve XIX. Yüzyıl Arasında Osmanlı-İran Arasında Irak-ı Arap'ta Siyasi/Askeri Rekabet

Safevi Devleti kurucusu Şah İsmail'in 1501 yılında Tebriz'de tahta oturması Irak-ı Arap'ın da kaderini etkilemiştir. On İki İmam Şii akidesini her fırsatta vurgulayan İsmail'in kendi otoritesini pekiştirmeye dair onların kabirlerinin bulunduğu Irak-ı Arap'a kayıtsız kalması beklenemezdi. Nitekim Şah İsmail 1508 yılında Irak-ı Arap'a indiğinde burada Akkoyunluların bir bakiyesi yerel bir güç olan Muşa'şalar vardı. İsmail, Muşa'şalara son vererek burayı Safevi hâkimiyetine aldı. Atebat'taki Şii imamların türbelerine özel bir ilgi

Tusi ile ilişkilerine dair Bkz: Şahin, H. (2008). *İlhanlılar Döneminde Şiilik.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 45-55.

[342] Rasool, 2012, 20.
[343] Gökbilgin, 1957, 449-481.
[344] Demirci, M. (2009). "Samerra", **TDV İA**, İstanbul, C. 36, 70-71.
[345] Demirci, M. (2009). "Samerra", **TDV İA**, İstanbul, C. 36, 70-71.
[346] Poş, 2011, 57.
[347] Rasool, 2012, 23.

gösteren Şah İsmail, Bağdat'ta medfun bulunan Sünni/Hanefi akidenin imamı Ebu Hanife'nin de kabrini yıktırması Osmanlı Devleti ile bu bölge üzerinde başlayacak olan mücadelenin fitilini ateşlemiştir. 1514 yılında Çaldıran Savaşı'nın Osmanlı lehine sonuçlanmasına rağmen güneydeki Memluk tehlikesinden dolayı Osmanlılar Irak-ı Arap'a hemen uzanamadılar. Osmanlı Padişahı II. Selim'in Memlükleri ortadan kaldırması ile kendisinden sonra gelen oğlu I. Süleyman'a İran'a karşı daha rahat hareket etme imkânını vermiştir.

1529 yılında Safeviler ile bir anlaşmazlığa giren Bağdat Hâkimi Zülfikar, şehrin anahtarını İstanbul'a göndererek Osmanlı Devleti'ne itaatini bildirmiştir. Bu durum üzerine Bağdat'a gelen Şah Tahmasb Zülfikar'ı öldürünce Osmanlı Devleti İran'a savaş ilan etti.[348] Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa'nın komuta ettiği Osmanlı ordusu Kasım 1534 yılında herhangi bir direnişle karşılaşmadan Bağdat'a girmiş[349] akabinde Aralık 1534'de de Kanuni şehre teşrif etmiştir. Yaklaşık dört ay Bağdat'ta kalan Kanuni, başta Şah İsmail'in yıktırdığı Ebu Hanife'nin türbesi olmak üzere diğer On İki İmamın da türbelerini tamir ettirmiştir.[350] Bağdat'ın ve beraberinde diğer atebelerin Sünni Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmesi On İki İmam Şiiliği ekseninde bir söylem ile iktidar olan Safevi Şahlarının iktidarlarına ciddi darbe indirmişti. Fakat ister Tahmasb ister sonraki Safevi Şahları Osmanlı'nın gücü karşısında pek bir şey yapamayıp 1555 Amasya Antlaşması ile Irak-ı Arap bölgesindeki yeni statüyü kabullendiler.

XVII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin batıda Avusturya ile girdiği yorucu savaşları ve Anadolu'da baş gösteren Celali isyanlarını fırsata dönüştürmek isteyen Safeviler, Irak-ı Arap'ı tekrardan tehdit etmeye başladılar. 1624 yılında Şah Abbas Bağdat'ı ele geçirdi. Osmanlı Devleti'nin içerde taht değişiklikleri ile meşgul olması sonucu Irak-ı Arap uzun bir müddet İran'ın elinde kalmış ama IV. Murad'ın 1638 Bağdat zaferi ve 1639 Kasr-ı Şirin (Zuhab) Antlaşması'yla kesin olarak Osmanlı egemenliğine alınmıştır. Birinci bölümde de işaret edildiği gibi 1639 yılında yapılan Kasr-ı Şirin (Zuhab) Antlaşması, Nadir Şah dönemine dek ve hatta Nasreddin Şah zamanında imzalanan 1847 Erzurum Antlaşması'na kadar olan tüm Osmanlı-İran antlaşmalarına temel oluşturmuştu. Bu anlaşma

[348] Kılıç, 2001, 23.
[349] Kılıç, 2001, 29.
[350] Kılıç, 2001, 29.

ile Bağdat, daimi bir şekilde İran'ın elinden çıkmıştır.[351] Antlaşma hükümlerinin çoğu Osmanlı Devleti lehinde olup siyasi ve ekonomik sonuçları açısından İran için zararlı olmuştur. Osmanlı Devleti, Bağdat'ı almakla yalnızca Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölgeleri hâkimiyeti altına almakla kalmamış, ticaret yollar için önemli bir güzergâh olan Basra'ya kadar uzanmıştır. Şiiler için kutsal sayılan Necef, Kazımiye, Kerbela ve Bağdat gibi şehirler İran'dan alındığı için İranlı tüccar ve ziyaretçiler sıkıntı çekmeye başlamıştır.[352] Vakıa Safeviler, 220 senelik iktidarları süresince yalnızca 42 yıl gibi kısa bir süre Irak-ı Arap'ı kontrollerinde tutmuşlardır. Fakat buna rağmen İran merkezli kurulan Safevi ve sonrası tüm Şii devletler Irak'a karşı söylem ve eylemlerinden vazgeçmemişlerdi.[353] Avşarlı Nadir Şah Bağdat ve havalisine yönelik bazı ciddi saldırılar yapmışsa da başarılı olmamış ama yine de 1733'te Osmanlı ile yaptığı bir barış antlaşmasıyla Irak- Arap'a Şii ziyaretçilerin daha rahat gidip gelmelerine dair özel avantajlar elde etmeyi başarmıştı.[354] Nadir'den sonraki Zend Hanedanı döneminde İran'ın içinde bulunduğu siyasi-trajik vaziyet Irak-ı Arap konusunda iki devlet arasında olası bir krizi engellemiştir.

XIX. yüzyıla başında Osmanlı Devleti ve İran'ı, Irak-ı Arap üzerinde karşı karşıya getiren son olay, 1802 yılında Vehhabilerin Kerbela ve Necef'e saldırıp burada büyük bir yağma ve katliam gerçekleştirmeleriydi.[355] Hz. Hüseyin Türbesi'nin de ciddi zarar gördüğü bu olay İran içlerinde hem Vehhabilere ve hem de buradaki Osmanlı yönetimine karşı ciddi bir tepki ortaya çıkarmıştı.[356] Kaçar Hanı Feth Ali Şah içerdeki tepkiyi azaltmak için yas ilan etti. Bir süre sonra Bağdat civarına sefer düzenlemeye karar verdiyse de[357] Osmanlı valisi

---

[351] Abedini, A. (1388). "Karardadha-yı Sulh-ı İran ve Osmani Kaheş-i Teneşha-yı Mezhebi Do Kişver der Asr-ı Safevi ve Afşar" ***Tarih-i İran***, Tehran: 60 (5), 29; Karadeniz, 2016, 69; Hakyemez, 2014, 128; Kılıç, 2008, 109.

[352] Abedini, 1388, 105.

[353] Kalantari, Y. (1976). ***Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri.*** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 202; Hakyemez, 2014, 128; XVII. yüzyıl Safevi tarihçileri yazdıkları eserlerde Irak-ı Araba dair iddialı söylemleri yinelemişlerdir. Şah Abbas Dönemi tarihçilerinden İskender Münşi Irak- Arab her daim İran Şahlarının hakimyeti altındaydı derken diğer bir Safevi tarihçi ve coğrafyacısı Muhammed Mufid Mustevfi, İran sınırlarını çizdiği Muhtasar-ı Müfid adlı eserinde Bağdat merkezli Irak- Arap'ı İran topraklarının bir parçası olarak göstermektedir. Bkz: Matthee, 2017, 449-465.

[354] Arimi, M. E. (2006). ***Tarih-i Tahavvulat-ı Siyasi, İctimai, İktisadi ve Ferhengi-i İran der devre-i Afşariyan ve Zendiyan*.** Tahran: 51.

[355] Karadeniz, Y. (2004). *Kaçar Hanedanı (1795-1925).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 122; Bu saldırının altında yatan neden Necef'te ikamet eden Şii Hazail aşiretinin 1799 yılında ticaret için bölgeye gelmiş olan bir Vehhabi kervanına saldırıp üç yüz kişiyi öldürmesidir. Necef Hadisesi olarak bilinen bu olaydan sonra o sırada Vehhabilerin lideri olan Abdülaziz b.Muhammed b. Suud ölen kişilerin kan bedellerinin ödenmesini Bağdat Valisi Süleyman Paşa'dan talep etmiş aksi takdirde intikam alacağını bildirmiştir. Süleyman Paşa'nın iki tarafı barıştırmaya yönelik girişimleri başarısız olunca Kerbela ve Necef'e yapılan Vehhabi saldırısı gerçekleşmiştir. Bkz: Uluerler, 2009, 99-100.

[356] BOA. C. HR. 88/4355.

[357] BOA. HAT. 93/3797.

Süleyman Paşa'nın meseleyi alttan alması[358] ve olaylara zamanında müdahale etmediği gerekçesiyle bölgedeki Şii halkın tepki gösterdiği Kerbela hâkimi Ömer Ağa'yı idam ettirmesi olası bir savaşı önlemiştir.[359] Muhammed bin Abdülvehhab'ın doktrinlerine dayanan Vehhabi hareketinin atabattaki kutsal Şii mekânlara yönelik menfi tavrı, temelde kabir/türbe retoriği üzerinde şekillenen Şiiliğe ciddi bir tehdit oluşturmakla beraber Irak-ı Arap'ta var olan Şii-Sünni gerginliğine bir de Şii-Vehhabi çatışmasını da ekleyerek Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesini sarsmıştır.[360]

2.3. II. Abdülhamid Döneminde Irak-ı Arap'ta Osmanlı-İran İlişkileri

XIX. yüzyıla kadar hem Osmanlı Devleti'nin ve hem de İran devlet ricalinin Irak-ı Arap bölgesine ilişkin zihin dünyaları, asırlık devlet politikalarının ürettiği genel hatlar ile çevriliydi.[361] XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine girildiğinde İran'da Kaçar Hanedanı iktidarını sağlamlaştırırken bu dönemin hemen hemen tamamında İran tahtında bulunan Nasreddin Şah'ın dış politikasında sorunsuz bir diplomasiyi tercih etmesi Osmanlı-İran arasında özellikle Irak-ı Arap üzerinde süregelen krizleri de bir nebze azaltmıştır. Benzer bir politika Nasreddin ile çağdaş Osmanlı sultanı II. Abdülhamid'in de tercihiydi ve Tahsin Paşa'nın ifadesiyle *"...Rusya'yı idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanya'ya istinat etmek, Balkanları birbirine karıştırıp ittilâf oluşturmak, diğer devletlerle de mümkün mertebe hoş geçinmek..."*[362] iktidarı boyunca sultanın temel prensipleri olmuştu. Padişah'ın

---

[358] BOA. HAT. 1315/51272.

[359] BOA. HAT. 811/37235; Rasool, 2012, 53.

[360] 1869-1872 yılları arasında Bağdat Valiliği yapan Mithat Paşa'nın bölgeye geniş çaplı bir ayar verme çabası dikkat çekicidir. Paşa'nın Arazi ve Vilayet Nizamnamelerinin uygulanması, ordu ve eğitimde reform ile bayındırlık işleri gibi birkaç başlıkta toplanabilecek Tanzimat reformlarını bölgeye sokması İstanbul'un varlığını kısa bir süre de olsa bölgede hissettirmiştir. Fakat bu yetenekli devlet görevlisinin buradan ayrılmasıyla başlattığı reform çabaları kalıcı olmamıştır. Bkz: Çetinsaya, 2011, 158-159; Y. Nakash, Irak-ı Arap'ta Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesine neden olarak Fırat nehri su akıntılarının değişmesi, Hindiye kanalının yapılması, 1869 Arazi Kanunu ile 1831 yılından itibaren Bâb-ı Âli'nin bölgedeki kabileleri iskân etme politikası olarak gösterir. Nakash ayrıca Osmanlı Devleti'nin bu merkezileşme politikasının bir sonucu olarak Sünni göçebe aşiretleri arasında hiyerarşik bir itibara sahip Sünni şeyhlerin pasifize olduğu, onların yerine Atabat bölgesinde ikamet eden Şii müçtehitlerin rol aldığını ve bu suretle Şiiliğin ve dolayısıyla İran Hükümetinin bölgede Osmanlı Devleti aleyhinde itibar elde ettiğini belirtmiştir. Bkz: Nakash, Y. (2002). "Sünni Irak Kabilelerinin Şiiliğe Dönüşümü", (Çev. Z. Tekin), ***İslami Araştırmalar Dergisi***, C. 15, Sayı 3, 387-397.

[361] Yaslıçimen, F, (2013). "Osmanlı Devleti'nin İran Eksenli Irak Siyaseti ve 19. Yüzyılda Bürokratik Bilgi Üretimi"., M. Hüseyin Mercan (Editör), *Gelenek ve Modern Arasında Bilgi ve Toplum,* İstanbul, Yedirenk Yayınları, 301-338.

[362] Tahsin Paşa. (1931). ***Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları.*** İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 62; Tahsin Paşa *idare-i maslahat* olarak tanımladığı Sultanın dış politikası ile ilgili ayrıca şu ifadelere yer verir: *"Sultan Hamid'in siyasetinde sızıltı çıkarmamak ve çıbanbaşı koparmamak tedbirleri hâkim idi ileriye doğru hamlelerinden ve statükoya halel getirecek yeniliklerden hilkaten müctenib olan Sultan Hamid, herhangi bir meselenin gaile şeklini almadan halline taraftar idi."* Bkz: Tahsin Paşa, 1990, 207.

İngiltere ve Rusya'dan bu denli ürkmesinin sebebi gayet açıktı. İmparatorluk sınırları içindeki herhangi bir bölgede en ufak bir dini-milli ayrışmayı sezen bu devletler olaylara müdahil olmaktan geri durmayarak var olan problemleri çözme adına o bölgelerde nüfuz alanlarını genişletmeye çalışmışlardır.[363] İran'ın Irak'ta etkin olmaya dair Rusya kozuna karşı Osmanlı Devleti de İngiltere ve sonrada II. Abdülhamid ile beraber Almanya'yı siyasi bir müttefik olarak görüyordu.[364] Öyle ki bu iki İslam devleti XIX. yüzyıl boyunca kendi amaçları için değil İngiltere ve Rusya arasındaki çekişmenin aracı olarak ilişkilerini devam ettiriyorlardı.[365] Hatta Rus-İngiliz çekişmesi sertleştiğinde bu durum Osmanlı-İran arasındaki ilişkilere de etki edip krizler ortaya çıkarabilmekteydi. Bu politikaların en dikkat çekici örnekleri, Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Nasreddin Şah'ın Osmanlı aleyhine Rusya ile yapmış olduğu antlaşmaya karşı[366] Osmanlı Devleti'nin 1857'de Herat meselesine dair ortaya çıkan İran-İngiliz gerginliğinde İngiltere tarafından bir tavır takınmasıydı. Osmanlı Devleti olası bir Osmanlı-Rus savaşında Rusya'ya meyilli İran'ın Irak-ı Arap'taki Şii nüfuzunu kullanıp bölgede isyanlar çıkarmasından çekiniyordu.[367] Buna çerçevede Irak-ı Arap'ta ister mezhep ihtilafları üzerinde isterse büyük devletlerin müdahaleleri sonucu ortaya çıkan huzursuzluklar bitmediği için bu durum II. Abdülhamid'in yoğun mesai sarf ettiği bir bölge olmuştur.

2.3.1. Irak-ı Arap'ta İran'ın Nüfuzunu Yayma Çabası

2.3.1.1. Şii ulema (Müçtehit ve Ahondlar)

Dört asır Osmanlı-İran arasında mücadele sahası olan Irak-ı Arap neticede Osmanlı Devleti hâkimiyetinde kalmışsa da bu hâkimiyet gerçekte itibari düzeyde kalmıştır. Osmanlı Devleti bölgede idari-askeri planda varlığını hissettirmesine karşın reaya üzerinde nüfuzu

[363] Çiçek, R. (2019). *II. Abdülhamid Döneminde Şiilik.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu, 71-72; Şahin, D. (2010). *Tahran Sefiri Ali Galib Bey'in Merkezle Muhaberat Evrakının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1893-1895).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 12; Çetinsaya, 2011, 163-164.
[364] 1830 yılından itibaren İngiltere'nin Hindistan üzerinden Basra Bölgesine ve dolayısıyla Irak-ı Arap'a olan ilgisinin Bâb-ı Âli'yi kaygılandırdığı, II. Abdülhamid'in bölgeyi İngiliz etkisinden çıkarmaya dair faaliyetleri ile ilgili bkz: Çetinsaya, 2011, 172- 174; İngilizlerin Bağdat ve güneydeki Basra bölgesindeki Şii-Sünni aşiret şeyhlerine dair faaliyetleri ile ilgili arşiv belgesi için bkz: BOA. Y. PRK. SRN. 3/22.
[365]Kalantari, 1976, 224; Hakyemez, 2014, 127.
[366] Ruslar'ın, İran'ı Osmanlı Devleti'ne karşı yanlarına çekmelerinde Irak-ı Arab'ı Osmanlı'dan koparıp İran'a verme taahhütleri ile ilgili bkz: Watson, R. G. (1866). ***A History of İran, From to Beginning to the 19th. Century.*** London: 412-418; Eraslan, 1991, 222.
[367] Kaya, 2004, 64-65; Çetinsaya, 2011, 169-170.

olan Şii ulemaydı.[368] Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Han iktidarını sağlamlaştırmak için Irak-ı Arap'taki ulema ile sıkı ilişkiler geliştirerek onları finansal açıdan desteklemişti.[369] Feth Ali Şah döneminde de benzeri destekler devam etmekle beraber Atebat'ta müçtehittik derecesi ve icazeti alan ulemaya İran bürokrasisinde öncelik tanınma gibi ayrıcalıklar verildi.[370] Feth Ali Şah ayrıca Irak'a ve özellikle Atebat bölgelerine yönelik Vehhabi saldırılarını önlemeye yönelik ciddi bir tavır alıp bölgenin güvenliğinin sağlanması konusunda Osmanlı Devleti ile gergin bir diplomasi yürütmüştür.[371]

Ulema ile pek arası iyi olmayan Nasreddin Şah'ın dahi Irak-ı Arap'a özel bir ilgisi vardı.[372] 1870 yılında İran genelinde etkili olan veba salgınına yakalanan Şah, bu hastalıktan kurtulduğunda Kerbela, Kazımiye ve Necef şehirlerini ziyaret edeceğine dair adakta bulunmuştu. Hastalıktan kurtulunca da hemen İstanbul'daki İran elçisi aracılığı ile bu ziyaretini gerçekleştirme arzusunda olduğunu bildirmiştir. Ama Osmanlı Devleti, Şah'ın Şiilerce kutsal sayılan bu yerleri ziyaretinin sakıncalarını bildiğinden söz konusu isteğe pek sıcak bakmadı.[373] Fakat Nasreddin Şah'ın ısrarlı tavrı sonucunda İstanbul'dan izin çıkmıştır. 1870 yılının yaz ve sonbahar mevsimine denk gelen bu ziyarete Tahran'ın dini-siyasi eşrafı da katılmış ve yaklaşık üç ay sürmüştür.[374] Nasreddin Şah bu ziyaret sırasında Kutsal beldelerdeki türbelere yardımda bulunmuş ve bir kısım yapıların onarımını üstlenmişti. İranlı

---

[368] Y. Nakash 19. Yüzyılda Bağdat bölgesinde göçebe Sünni aşiretlerle Şii Seyyitlerin temasa geçtiklerini bunun sonucunda ise mezkûr aşiretler arasında bu seyyitlerin prestiji ile beraber Şiiliğin de yayıldığını şu tespitlerle verir: *"...Seyyitlerin kabile içi anlaşmazlıklar ve soğukluklar arasında arabulucu olarak fonksiyonları ve şeyhlerin sırdaşı olarak pozisyonları ile kabile üyeleri arasındaki etkileri arttı. Seyyitlerin statüleri özellikle Amara Bataklıklarında ikamet edenler arasında kutsal insanlar olarak ünlendikleri ve aziz olarak fonksiyon icra ettiklerinden beri daha fazla arttı. Seyyitler felakete sebep olabilecek dertleri tedavi, nimet getiren ve farklı uygulanan diğer sihirli ayinler için doğaüstü güçlere sahip olduklarını iddia ettiler. Onlar kendi simlerini kullanarak yemin ve lanet eden kabile üyelerinin hürmet ve saygılarından dolayı para elde ettiler. Bir Seyyidin kan bedelinin sıradan bir insanın kan bedelinden iki katı olduğu gerçeği onların yüksek statülerinin delili idi. Seyyitler evlilik, sünnet, defin ve diğer törenleri tasdik ettiler. Kıtlık, hastalık veya herhangi bir kriz zamanında onların duaları kabile üyelerinin toplu dualarının üzerinde gibi görüldü. Genellikle birçok gruptaki yegâne okur-yazar insanlar olarak seyyitler, doktor ve kâtip olarak da hizmet ettiler ve dış dünya ile ilişki kurdular. Kabileler arasına Şii İslam'ı propaganda etmek için gelen hükümet ajanları için çok değerli olan ve dönüşümü başlatan Seyyitlere kabile üyeleri üzerindeki etkileri iade edildi."* Nakash, 2002, 396.

[369] Ateş, 2018, 32-41.

[370] Ensari, M. (1360). ***Nekş-ê Rohaniyet der Tarhe-ê Muasır İran***. Neşriyat-ê Nevbahar, Tahran: 107-108; Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samerra gibi Atabat merkezlerinde icazet alanlar İran'a döndüklerinde Kaçar şahları tarafından resmen tanınacak ve diğer İran şehirlerindeki eğitim kurumlarında görev almalarına dair herhangi bir engel çıkarılmayacaktı. Ayrıca Şeyhülislamlık ve Sadır Uzma makamlarına atanmaları için daha çok şansları olacaktı. Atabat şehirlerinde icazet almanın ortaya çıkardığı fırsatlar kısa bir süre sonra eğitim almak isteyen İranlı Şii öğrencilerin buraya akın etmesine neden olmuştur. Bkz: Semi, M. (1397). ***Neberd Kudret der İran (Çıra ve Çı Gune Rohaniyet Brende Şod).*** Tahran: Neşriyatê Neyy, 183-190.

[371] BOA. HAT. 93/3797; HAT. 1315/51272.

[372] BOA. MV. 9/96; MV. 10/89; İ. DH. 1216/95208.

[373] BOA. HR. MKT. 687/29; HR. MKT. 692/56.

[374] Nasıri, 1977, 153-154.

yetkililer her ne kadar Atabat'a yapılan bu yardımların siyasi bir amacının olmadığını ve sadece Osmanlı hâkimiyetindeki beldelerin imarına katkı sağlayacağını ifade etmişlerse de[375] bu tamir ve hediyelerin bölgedeki Osmanlı tebaası Şiilerin teveccühünü İran'a kaydıracağı açıktı.[376] Görünürde Osmanlı-İran arasında iyi niyet ilişkileri çerçevesinde gerçekleşen bu ziyaretin hakikatte çok daha farklı bir anlamı vardı. Yurt dışına ilk çıkan bir İran Şahı'nın ilk durağının Atebat olmasının elbette kendi Şii tebaasına yönelik ve Osmanlı Devleti için de pek muteber olmayan politik mesajları olacaktı. Zaten Bâb-ı Âli bunu bildiğinden ilk önce ziyarete pek sıcak bakmamıştı.[377]

İran cenahından Irak'a dair bu ilgi sürerken Osmanlı Devleti bölgede merkezileşmeye dair bir program başlatmıştı. II. Mahmut ile başlayıp Tanzimat döneminde yoğunlaşan bu programa bölgedeki hem Şii hem de Sünni aşiretler tepki verdiği için Osmanlı yönetimine karşı bir hoşnutsuzluk ortaya çıkmıştı.[378] Bu sırada bölge halkı ve Osmanlı yöneticileri arasında çıkan anlaşmazlıkların halli için Şii müçtehitler inisiyatif alarak aracı olmuşlar, bu da İran Şahlarının desteklediği Şii din adamlarının bölgedeki prestijini arttırmıştır.[379]

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şii ulema için Irak-ı Arap bölgesi her yönden cazip bir merkez konumundaydı. Kaçar şahları, eğitim almak isteyen İran ilmiyesini özel teşvikler ile Atebat'a yönlendirdiler. İran'ın Şii halkı üzerinde etkili Muhammed Bakır Behbehani, Muhammed Caferabadi, Nurullah Esterabadi, Cafer Necmi Kazvini, Muhammed Mücahit Tebatebayi, Muhammed Taki Bergani ve Azizullah Telaşi gibi müçtehitler Atebat'a gönderilerek buradaki Şii nüfuzun güçlenmesine zemin hazırlanmıştı.[380] Bu yönlendirme esasen Kaçar iktidarının iç ve dış siyasetine de uygun bir durumdu. Onlar Tahran'a yakın yerlerde halk üzerinde ulema gibi etkili kişilerin varlığını kendi iktidarlarına bir tehdit olarak görüyorlardı.[381] Bununla beraber bu tehdit unsurunun

---

[375] Arabkhani, 2012, 79.

[376] Osmanlı Devleti'nin bu kaygıların yersiz olmadığına dair arşiv belgeleri arasında yeterince somut delil bulunmaktadır. 1892 tarihli bir vesikada Bağdat'taki İmam Musa Kazım Türbesinin kapısı üzerindeki kitabede Osmanlı Sultanının ismi silinerek Nasreddin Şah'ın ismi yazılmıştı. Bkz: BOA. Y. MTV. 65/92; Ayrıca Atabat Türbelerinde görevli Şii memurların buralardaki değerli eşyaları İran şahlarına gönderdiklerine dair bkz: BOA. A. MKT. UM. 49/25.

[377] II. Abdülhamid hatıratında *"Bir gün Âli Paşa Sultan Aziz'e gelerek, Bağdat vilayetinin fevkalade kesb-i ehemmiyet arz ettiğini ve Şiiliğin müteveliyyen tezayüd ettiğini, Acem Şahı'nın Atebât'ı ziyaret vesilesiyle oralara seyahat edeceğini…"* kaydetmektedir. Bkz: Çiçek, 2019, 47.

[378] Poş, 2011, 63.

[379] Kiren, 2017,113.

[380] Ateş, 2018, 32-41.

[381] İran'da XIX. yüzyılda iktidarı devralan Kaçarlar, ülkeyi yönetmeye dair idare araçlarından yoksun oldukları için sosyal bölünmeleri (Şii-Sünni, Arap-Türk-Kürt-Fars, göçebe-yerleşik) sistemli olarak kullanıp iktidarlarının devamını sağlamaya çalışmışlardır. Aşiret reisleri, dini önderler merkeze kafa tutmadıkça Şah

Irak-ı Arap gibi Osmanlı toprağına yığılması muhtemel bir Osmanlı-İran krizinde İran Hükümetinin elinde bir koz olacaktı. İran'ın bir taşla iki kuş vurma hesabını yaptığı bu hamlesinin XIX. yüzyılın sonlarına doğru karşılığını bulduğu görülmüştür. 1880 yılından itibaren Şii propaganda ile beraber Şii nüfus Atebat bölgesinde dramatik bir şekilde artmaya başladı. Bu yayılımın esas aktörleri Tahran ve Tebriz saraylarındaki Kaçar şahları değil, Irak- Arap'ta adeta birer ruhani hükümdar gibi görülen ve İran şahlarından daha etkili oldukları muhakkak olan Şii müçtehit ve ahondlardı.[382]

II. Abdülhamid, tahta oturduğu 1876 yılından 1886 yılına dek İran ile daimi bir iyi niyet içinde olduğunu ifade eden Cezmi Eraslan, Nasreddin Şah'ın Osmanlı Padişahı'nın bu iyi niyetini suiistimal edip Irak-ı Arap'ta hızlı bir şekilde nüfuzunu arttırma faaliyetlerine giriştiğini ifade etmiştir.[383] Nitekim bu nüfuz alanının genişlemesine dair Bağdat Valiliği ile İstanbul arasında önemli oranda muhaberat gerçekleşmiştir. 26 Ağustos 1890 tarihinde Bağdat'tan İstanbul'a gönderilen bir arizadaki; *"...Bugün Bağdat Vilayeti sekenesi içinde mezheb-i pak-i Ehl-i Sünnete salik olanlar sur-ı esvedde nokta-i beyza mesabesinde kalmışdır"*[384] ifadeleri bölgede Şiiliğin ne derece faal olduğunu ihbar etmektedir. Aynı belge devamla; *"...Şii ahundlar İran'dan geldiler. Halkın damarlarına hulul edip yüzbinlerce para harcayıp medreseler kurarak halkın kalbini çaldılar ve fasit inançlarını yaydılar"*[385] ifadelerine yer vermiştir. Yine 8 Ocak 1906'da Bağdat Valisi tarafından İstanbul'a gönderilen uzunca bir tahriratta Atebat'ta Sünni din adamlarının giderek azaldığı buna karşın bölgede İranlı müçtehit ve bir kısım din adamlarının etkisi ile Şiiliğin arttığı rapor edilmiştir.[386]

II. Abdülhamid döneminde Atebat'taki Şii ulemanın faaliyetleri ile ilgili Yıldız'a hatırı sayılır miktarda jurnal ve layiha gönderilmekteydi. Bu jurnal ve layihalarda Şii müçtehid ve ahondların bölgede ne derece etkili olduklarını anlatmakla beraber mezkûr ulemanın Osmanlı Devleti ve İran Hükümeti'ni de ne şekilde algıladıklarına dair ifadelere de yer verilmiştir.[387] Buna göre Şii ulema İran Şah'ını sevmemekle beraber Şah'ın Atebat'a olan

için tehlike arz etmemişlerdir. Bu yönetim şeklinin bir sonucu olarak da Kaçar iktidarının etkisi sadece başkent ve oraya yakın yerlerde hissedilmekteydi. bkz: Abrahamin, 2009, 41-42; Celil, 1992, 35.

[382] BOA. Y. PRK. BŞK. 57/16.

[383] Eraslan, 1991, 387.

[384] BOA. Y. MTV. 45/24.

[385] BOA. Y. MTV. 45/24.

[386] BOA. Y. PRK. UM. 79/36.

[387] II. Abdülhamid döneminde Şii din adamlarının Irak-ı Arap'ta ne denli faal olduklarına dair en dikkat çekici belge Bağdat Defterdarı Rıfat Efendi'nin 1892 tarihli layihasıdır. Ahond ve müçtehitlerin Bağdat ordusu

yardımlarından dolayı ona göstermelik bir saygı ve hürmet içerisindeydiler.[388] Osmanlı Devleti'nin asıl korkusu bölgede Şiiliğin akidevi olarak yayılması değil, İran nüfuzunun yayılması korkusu idi. Bağdat bölgesindeki yetkililer tarafından İstanbul'a gönderilen raporlarda İran Hükümeti'nin Şii müçtehitler vasıtasıyla Atebat ile yakından ilgili olduğu ve *teşebbüsat-ı mütemadiyeden* geri durmadığı bildirilmiştir.[389] Bâb-ı Âli, Şiiliğin bölgede yayılmasını Şiileri İran tebaası olmuşçasına İran'a bağlayan bir *mazarrat-ı azime-i siyasiyeyi mucib*[390] olarak değerlendirmekteydi. Nitekim 1875 yılında Samerra'da ikamet etmeye başlayan ve Şii halk üzerinde ciddi tesirleri olan Mirza Hasan Şirazi'nin[391] faaliyetleri bu

içerisine sızarak askere Sünnileri öldürmenin vacip Şiilere karşı savaşmanın da haram olduğu türünden telkinatlar yapıldığı ifadelerine yer verilen layihada hem İran Hükümeti'nin hem de bölgedeki Şii ulemanın ne denli organize çalıştıklarını açıklamaktadır: *"...Binaenaleyh hükümet-i İraniye Şiiyetin buralarca tamimine çalışarak bir takım ahondlar, müçtehitler şerayin-i memlekete istila ile hun-i safi-i ehl-i sünneti kısmen ifsada muvaffak olmuş ve bugünkü günde ahalinin nısfından ziyadesi teşeyyu etmiştir. Bu müteşeyyilere ise ehl-i sünneti haşa eimme-i isna aşere hazeratına sebb-ü şetm ile bilasim meskud-üd diyane göstermek ve binaenaleyh Sünnilerin katlini feraizden ve Şiilere silah çekmeyi mucib-i küfr ahvalden addettirecek suretle telkinatta bulunmak ve ahond ve müçtehitlerin en birinci vazifeleri olduğundan ve Altıncı Ordu-yu Hümayunu teşkil eden efraddan bir kısm-ı azamı müteşeyyi olup geçenlerde silah altına alınan efrad-ı redifiyeye bu yolda vaz ü nasihatler verildiği ise mütevatiren söylenmekte bulunduğundan iş bu Şiiyyet meselesi memleket için büyük bir mehaliki olabilecek istidat kesp eylemiştir. Kerbela ve Necef ile Kazımiye ve Samerra'da yalnız ağniya-i Şia değil Hükümet-i Şiiyye dahi pek çok masraf etmekte ve Atabat-ı Mübarekeye hizmet namıyla bir takım tertibat icra edilerek cühelay-ı avamın gözleri boyanmakta bulunduğundan ve her sene yetmiş, seksen bin züvvar-ı İraniye mezkûr kasabakara gelerek her biri birçok paralar bırakmakta ve şuriş-i iğtişaşdan tevakki için memurin-i hükümet-i seniyece de buralara müsaadekarane muamele icra edilmekte olduğundan kasabat-ı erbaa-i mezkure adeta İran ülkesinden madud olacak bir hale gelmiş ve buralarda ayin-i Şia pek serbest olarak icra olunmakta olup cühela-i nadani ise bir takım sadakat ile hal-i tabiiden de aşağı ettirilmiş olmakla uyun-ı cühela alayişi acemaneden haberdar olarak fikr-i teşeyyü tevessü ettikçe etmekte bulunmuştur. ...mezheb-i Şii ulemasınca tamim-i cehl matlub-i aksa olup çünkü bunların ahaliyi taht-ı hükm-ü nüfuzlarına alarak alıştıkları gibi soymak mutad-ı kadimleri olduğundan ve ebab-ı ilim-ü irfana göre ise hükümet-i meşruadan başka hiçbir kimseye itaat etmek kabil olmadığından buraya gelen ahond ve müçtehitler dahi cehalet-i umumiyenin muhafaza ve terakkisine çalışmağı feraiz-i diniyeye fail bilerek an-cemaat idareleri mükteziyat-ı nizamiyeden bulunan mekatib-i iptidaiye talim-i cehl-ü hurafat edecek hali-i hiçiye getirilmiş ve mezhepten talim-i ilm-ü irfana memeur olan muallim-i ehl-i sünnet mekteplere uğratılmamakta bulunmuştur. Bir de efrad-ı zabtiye ekseriyet üzere müteşeyyi olup binaenaleyh ahond ve müçtehitlerin telkinat-ı eblehfiribaneleri bunların zaten mutadları olan itisaf ve taaddinin lezayüdünü icab etmekle ahal-i hükümeti Osmaniye ve mezheb-i ehl-i sünnetten bu vasıta ile de teneffüre sevk edilmiş ve tarik-i müstakim-i sünnet de pabercay-ı sebat olan bazı aşayir-i kabail efradı merkumenin mezalim-ü taaddiyat-ı altında bırakılmıştır."* Bkz: BOA. İ. MMS 129/5537; Rıfat Efendi'nin layihası, Irak bölgesinde İran Hükümetinin ve Şii müçtehitlerin yaptıkları faaliyetleri ayrıntılı olarak aktardıktan sonra bu faaliyetlerin ne şekilde engelleneceğine dair de altı maddelik bir çözüm önerisini de Bâb-ı Âli'ye rapor etmiştir. Layihada Atabat bölgesini İran Hükümeti haricinde finanse edip destekleyen *ağniya-ı Şia,* ifadesi Şii zengin aileleri kastetmekteydi. Bu çerçevede ister İranlı olsun ister İran dışında başka bir ülkede olsun zengin Şii aileler Atabat bölgesindeki Şii din adamları ve medreselerini desteklemekteydiler.

[388] BOA. Y. PRK. AZJ. 3/37.

[389] BOA. Y. PRK. MŞ. 6/18.

[390] BOA. MF. MKT. 1050/7

[391] Kendi döneminde Atabat'ın en önemli müçtehidi olan Şirazi, hem Osmanlı Devleti'nin ve hem de İran Hükümetinin çekindiği bir kişiydi. 1870 yılında Nasreddin Şah Irak-ı Arap'ı ziyaret ettiğinde karşılama merasiminde olmayan tek müçtehit Şirazi idi. Baskılara ve Şah'ın çağırmasına rağmen gitmemişti. Siyasetten uzak olmasına rağmen tamamen ilgisiz de değildi. Nasreddin Şah'ın İran'daki tütün imtiyazını İngilizlere vermesi üzerine tütün içmenin haram olduğuna dair bir fetva yayınlayarak imtiyazı boykot etti. Fetva üzerine İran halkı tütün boykotuna başlayınca Şah, İngiltere'ye vermiş olduğu imtiyazı iptal etmek zorunda kalmıştı. Bkz: Kaya, 2004, 162-163.

bağlamda dikkat çekicidir. 15 Mayıs 1895 tarihinde Bağdat'ta Said Efendi'nin tespitlerinin yer aldığı bir müzekkirede söz konusu müçtehidin faaliyetlerine dair şu ifadeler yer almıştır:

> "Bağdat'a tabi Samerra nam mahal ki Irak havalisinde hudud-u İraniyenin en mühim noktasını teşkil eder. Ve kürre-i arzın üzerinde mevcut umum Şiilerin âdete bir hükümdar-ı ruhani mesabesinde tanıdıkları müçtehitlerin karargâhıdır. Hıtta-i Irakiye'nin her tarafına saçılan tohum-u fesadın menba-ı yegânesi bulunan o mahalde müçtehit Mirza Hasan Şirazi tarafından altı ay kadar mukaddem hemen 100 bin haneyi mütecaviz Sünniler ile Şiiler arasına atılan şerare-i fesadın nekabil-i itfa bir azimet peyda etmiş olduğundan vali-i vilayet vasıtasıyla telakki ettiğim seniye imam-ül Müslimine bila imtisal irşad ve tashih-i efkâr suretiyle ıslah-bine memuren Samerra'ya gitmiş idim.
>
> …Kerbela ve Necef gibi makamat-ı mühimmeye karib bir mahalde tafsilat ile izahat-ı amikaya muhtaç hükümete mebni olarak bulundurulan müçtehitler aktar-ı cihanın her noktasında mevcut Şiiler tarafından külli paralar toplanıyor. Müçtehit ise her vakit için orada 10 binden mütecaviz besleyip yetiştirdiği mollaları vasi maaşlarla peyderpey akvam ve eşayirden ibaret bulunan aşayir ve kabail-i urban arasına sevk ediyor. Bu güruh o akvam-ı cühelanın cehalet-i diniyelerinden bila istifade enva-ı cümle desayiskarane ile bir taraftan şii mezhebini kabul ile bir taraftan dahi efkârı umumiyelerinde hükümet-i seniye aleyhinde bazı adavet ve şekavetkarane tedarik ettirip bu sebeple hazine-i celileyi büyük hasaret ile ızdırar ve hem de iki de bir ihtilale kalkışarak devleti işgal ediyorlar. …Gerçi Mirza Hasan Şirazi şu aralık fevt olduğundan bir müddet muvakkaten tarafında intişar-ı müfsidin evvelki kadar meydan almasa da kavaid-i mezhebiyeleri iktizasınca yerine andan daha mahir müçtehitlerin intihap ve tayin olunacağı muhakkak bulunduğundan…[392]

Osmanlı arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla Şii müçtehit ve ahondlar bölgedeki aşiretler arasında dolaşıp Şiilik ve İran propagandası yapmaktaydılar. Ya da söz konusu aşiret mensupları Kerbela, Necef, Kazımiye ve Samerra gibi yerlere ziyaret için geldiklerinde buradaki etkin Şii ulema ile karşılaşıp onların tesirinde kalıyorlardı.[393] 1892 yılında Bağdat Valisi'nin *cerad-ı münteşire*[394] (çekirge sürüsü) olarak nitelendirdiği müçtehitlerin etkisi sadece bölgedeki reaya üzerinde sınırlı kalmamıştı. 1891 tarihli bir raporda Irak-ı Arap'taki üst düzey devlet memurundan alt düzeyine kadar birçok kişinin müçtehitler önünde *el pençe divan durduğu* kaydedilmiştir.[395] 1899 yılında Ali bin Hüseyin el-Fetih'in İstanbul'a gönderdiği bir raporda, Şiiliğin Bağdat ve çevresinde 25 yıl öncesine göre çok fazla yayıldığına dair nüfus istatistikleri vermekle beraber Şii din adamlarının *seyyale-i elektirik misüllü* bölgede faal olduklarını belirtmiştir.[396] Bölgedeki bir Osmanlı

[392] BOA. Y. PRK. AZJ. 31/8.
[393] XIX. yüzyılda Irak bölgesinde Şiiliği kabul eden aşiretler için bkz: Nakash, 2002, 387-397.
[394] BOA. Y. MYV. 59/41.
[395] BOA. Y. PRK. ASK. 72/80.
[396] BOA. Y. PRK. MYD. 23/18.

subayı olan Ferik İsmet Bey'in de kanaati aynı yönedir. İsmet Bey Şii ulemanın hassaten Hindistan cenahından gelen muazzam finansal yardımlarla her yere sirayet ettiğini söylerken,[397] Bağdat Valisi Sünni ulemanın maişet temini için iş aradığını İstanbul'a bildirmiştir.[398] Yine 1883 yılı Bağdat Vilayet Salnamesinde, İran Devleti destekli Şii ulemanın Bağdat ve civarında ne şekilde yayıldıklarına dikkat çekilmiş ve şu ifadelere yer verilmiştir:

> "Bundan elli-altmış sene mukaddem hıtta-i Irakiye'de mezhep teşyii pek az olduğu halde, İranlıların Atebat-ı Âliyye'ye olan tereddütleri ve ulema-i İraniye'nin kesret üzere Irak'a gelmeleri ve memurin-i hükümetin maarifçe ki ehemniyetsizliğini derk etmeleri üzerine ahond dedikleri âlimlerini aşayir ve kabayile dağıtarak elyevm ahalinin Sünni kısmı rub' derecesinde kalmıştır."[399]

Osmanlı devlet görevlilerinin kaleme alıp İstanbul'a gönderdikleri jurnal ve layihalarda kimi zaman duygusal kimi zaman da abartılı bir dil kullanıldığı açıktır. II. Abdülhamid döneminin kendine has üslubunu içinde barındıran bu şüpheci bürokratik dilin Irak-ı Arap'taki olgularla gerçek anlamda bir ilgisi var mıydı? F. Yaslıçimen'e göre;

> "…Şiiliğin kısmen de olsa yayıldığı doğrudur. Fakat bu, Osmanlı bürokratlarının tasvir ettiği şekilde olmamıştır. Onların abartılı tasvirleri merkezi idarenin korkularını beslemekte, belki de bu korkulardan beslenmektedir. 19. yüzyıl Irak'ında Şii Müslümanların sayısında kısmi bir artış olmalı. Lakin kayda değer asıl gelişme, Şiilerin siyasi etkinliğinin ve organizasyonel yapılarının kuvvetlenmesi, başka bir deyişle Irak'ta mevcut Şiilerin siyasi ağırlıklarının artmasıdır. Bu ise bütün Müslümanları Osmanlı sancağı altında birleştirmeye çalışan hilafet merkezinde ciddi bir muhalefet imkânı olarak görülmüş ve endişeye neden olmuştur."[400]

---

[397] Bu konuda özellikle Hint kökenli Şiilerin yardımları dikkat çekicidir. Meir Litvak söz konusu Hindistan menşeli yardımlar konusunda detaylı istatistikler vermektedir. Litvak, Hindistan'dan Qudh Bequest isimli bir fon aracılığı ile 1850-1903 yılları arasında Necef, Kazımiye, Kerbela ve Samarra'ya milyonlarca rupinin aktarıldığını belirtmiştir. Bkz: Litvak, M. (2000). "A Failed Manipulation: The British the Qudh Bequest and The Shii Ulama of Najad and Karbala", ***British Journal of Middle Eastern Studies,*** 27 (1), 69-89; Bu fonun oluşturulduğu Qudh şehrinin hâkimi Gazi Haydar Han, İngilizlere ikraz ettiği 50 milyon rupinin yıllık faizi olan 500 bin rupiyi her yıl Necef ve Kerbela'ya gönderip buradaki müçtehit ve ihtiyaç sahibi fukaraya dağıttığı Osmanlı arşiv belgelerine yansımıştır. Arşiv belgeleri için bkz: BOA. Y. MTV. 43/114; BOA. BEO. 3986/298936; BOA. BEO. 3974/297992; BOA. BEO. 3989/299164.

[398] BOA. Y. MTV. 45/24.

[399] Bağdat Vilayet Salnamesi, 1300/1883, 78.

[400] Yaslıçimen, 2013, 301-338; Çağdaş İranlı araştırmacılar Kaçar Şahlarının Atabat bölgesine olan ilgilerinin Safevi iktidarı döneminden farklı olarak politik bir amaç taşımadığı görüşündedirler. İki hanedanın Irak'a yönelik bakış açılarını Rasool Arabkhani şu şekilde değerlendirmektedir: *"…İran Hükümeti ile halk yığınlarının temsilcisi olan müçtehitler arasında teorik ve tarihi tecrübe açısından iyi münasebet ve iş birliği yoktu. İran'ın dâhili ve harici Şii toplumunun üzerinde en etkili rehberleri olan ve Atabat-ı Aliyat'ta bulunan müçtehitler İran Hükümeti memuru olarak Güney İran'ı Şiileştirmek ve İran'ın siyasi hedeflerini gerçekleştirmede aracı olamıyorlardı. …Her halükarda Irak'ın güneyinde Şiiliğin yayılmasını İran hükümetinin yönlendirilmesi ile yapıldığını düşünen araştırmacıların on dokuzuncu yüzyıl ve Kaçar*

2.3.1.2. Göç, ikamet ve ziyaretler

Atebat-ı Aliyye'nin Şii toplumu içinde mukaddes mekanlar olması, bu bölgeye yüzyıllardan beri süregelen bir göç, ikamet ve ziyaret olgusunu ortaya çıkarmıştır. Kerbela Olayı'nın yaşandığı VII. yüzyıldan günümüze değin bu olgu artarak devam etmektedir. Vakıa Mekke'de yapılacak hac ibadetinin kabul olması için öncelikle Atebat'ın ziyaret edilmesi gerekliliğine dair Şii inanç, yapılan bu göç ve ziyaretlerin en önemli nedenini oluşturmaktaydı. XVIII. yüzyıla kadar Safevilerin Osmanlı Devleti ile olan gergin ilişkileri ve Osmanlı Devleti'nin genelde İran özelde ise Şiiliğin yayılmasına karşın Irak-ı Arap'ta aldığı önleyici tedbirler bu bölgeye olan göç ve ziyaretleri azaltmışsa da durduramamıştır.

XIX. yüzyılda Kaçarların Safevilerden daha yumuşak bir Şiilik söylemi ile Osmanlı Devleti'yle muhatap olmasının Irak-ı Arap'taki ilk yansıması buraya olan Şii göçlerinin artmasıdır. Özellikle iki devlet arasındaki asırlık askeri mücadelelere nokta koyan I. Erzurum (1823) ve II. Erzurum Antlaşmaları (1847) sonrasında çatışmazlık durumunu fırsat bilen Şii halk, Atebat-ı Aliyye'ye adeta akın edercesine göç ve ziyaretlere başlamışlardır. II. Erzurum Antlaşması sonrasına denk gelen 1849 ve 1850 yılları arasında Hurşit Paşa'nın kaydettiği bir yıllık istatistiğe göre İran'dan gelip Atebat'a geçen İranlı sayısı 52.969 kişiydi.[401] Tabi Hurşit Paşa'nın bu kayıtları resmi kayıtlardı. Dönemin şartları göz önüne alındığında kaçak geçişlerle beraber bu sayının çok daha fazla olduğu açıktır. İran halkının Atebat'a olan bu aşırı teveccühü ile beraber Kaçar dönemi şahlarının da Şii ulema ve tüccarları Atabat'a gitmeleri konusunda teşvik etmesi, bu bölgede İranlı nüfusunun artmasına sebep oldu. Bu

devletinden ziyade Safevi Devleti'nin on altıncı yüzyıldaki faaliyetlerine dayandırdıklarını belirtmeliyiz. Kaçar devleti Safevi Devleti'nin aksine tam olarak teokratik bir Şii devleti değildi. Her ne kadar siyasi ve halk meşruiyeti açısından Şii ulemasına ihtiyaç duysa da dış siyasetini on dokuzuncu yüzyılda diğer devletler ile olan ilişkilerini diplomatik ilişkiler çerçevesinde düzenliyordu. Kaçarlar Irakta Şiiliğin yayılmasına dair belirli dini bir siyasete sahip değildi. Onlar Atabat-ı Aliyat'ı her zaman için elden çıkmış olarak görüyorlardı ve tek hedefleri bu toprakları dış siyasetlerinde sağlam bir merkez olarak Osmanlı ile ilişkilerini düzenlemede ondan faydalanmak istiyorlardı. Her ne kadar İran devleti İran vatandaşlarını ve Irakta yerleşik Şiileri korumada kısacası, İranlı ziyaretçilerin gidiş gelişlerini kolaylaştırmak ve Osmanlı memurlarının kendi vatandaşlarına iyi davranmasını sağlamak ve İran dışişleri bakanlığı arşiv belgelerinin çoğunluğunu oluşturan Atabat-ı Aliyat'ı içeren Irakta yaşayan İranlıların hukuki meselelerini görmezden gelemezdi. Bu çabaları hiçbir şekilde bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi bölgede Şiileştirme siyaseti olarak değerlendirilemez. Bkz: Arabkhani, 2012, 80-81; Arabkhani'nin Irak-ı Arap için Kaçarların ne düşündüklerini belirten bu iyimser analizinin bazı isabetli yönleri olsa da yine de mezkûr bölge üzerinden Osmanlı'ya dair hepten bir iyi niyet içerisinde oldukları söylenemez. Nitekim 1860-1864 yılları arasında İstanbul'da bulunan İran elçisi Mirza Hüseyin Han, İran Hariciye Nazırı Mirza Seyyid Han'a Atabat bölgesinde Osmanlı Devleti'nden koparabildikleri en ufak tavizin dahi İran Hükümeti menfaatleri için çok önemli olduğu tavsiyesinde bulunmuştur. Bkz: Eminü'd-Devle. (1347). ***Mirza Ferruh Han ve Medarik-III.*** Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları, 158; Nasıri, 1977, 106; Hakyemez, 2014, 132.

[401] Arabkhani, 2012, 124.

göç ve ziyaretler Irak-ı Arap'ın ekonomik gelişimine katkıda bulunmakla beraber[402] yine de Osmanlı Devleti'nin pek de iyi bir nazarla bakmadığı durumdu. Bölge de Şii nüfusun Sünni nüfusa oranla hızlı bir şekilde artması İstanbul'u endişelendiren bir hususdu. Şii nüfusun Şii din adamlarının etkisinde olması ve bu Şii din adamlarının bölgede Sünni Osmanlı Devleti'nin varlığını kabullenmemeleri Bâb-ı Âli'nin merkezileşme faaliyetleri için de bir tehditti. Bu çerçevede II. Abdülhamid döneminde Şii nüfusun Atebat-ı Aliyye'ye olan göç, ziyaret ve ikametleri hususunda İstanbul ve Tahran arasında aşağıda belirtileceği üzere sık sık krizler yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki memurları ve Atebat yolundaki bedevi ve yağmacı aşiretler tarafından ziyaretçilere yapılan baskılar, İran Hükümeti'ni endişelendiren en önemli sorundu.[403] Osmanlı Devleti, Atebat-ı Aliyye bölgesindeki asayiş meselesinde kendini mutlak hak sahibi olarak görerek İran'ı işe karıştırmak istemiyordu. Fakat Atebat yolunda sıkıntılar ile muhatap olan İranlı vatandaşlar olunca Tahran'ın da buna kayıtsız kalması düşünülemezdi. Nitekim İran Hükümeti, 1847 Erzurum Antlaşması'na Atebat ve Hicaz'a gidecek olan İranlı ziyaretçilerin haklarını garantiye alan önemli bir madde koydurmuştu. Buna göre Osmanlı Devleti egemenliğinde olan kutsal Şii kutsal beldelerin İranlılar tarafından önceki antlaşmalar gereği, her türlü tehlikeden kurtulmuş olarak ziyaret edilmeleri için gerekli şartların sağlanmasını Osmanlı Devleti kabul ediyordu.[404] Erzurum Antlaşması'nın bu maddesi bağlayıcıydı ve İran da kendi vatandaşlarının kutsal beldelerde

---

[402] Tahminlere göre, yıllık ortalama elli milyon dinar, Şii İranlı ziyaretçiler tarafından Irak-ı Arap'ta harcanmaktaydı. 1878'de, Samerra ve Kerbela isyanları nedeniyle, İranlı ziyaretçilerin Atebat'a olan ziyaretleri azaldığı için Irak- Arap'ın ekonomik ve sosyal hareketliliği zayıflamıştı. Bkz: Labbaf, Z. (1973). ***İrak ve Revabit-i An ba İran,*** Tahran: 29.

[403] Irak-ı Arap'ta Şii ziyaretçilerin yağmacı Arap aşiretleri tarafından rahatsız edildiklerine dair İran Bağdat Konsolosluğu tarafından İran Hariciye Nezaretine gönderilen 29 Ekim 1903 tarihli rapor için bkz: Gozideyê, 1370, C. 5, 114.

[404] Aykun, 1995, 243; Antlaşma maddesinin tümü şu şekildedir: *Memâlik-i Devlet-i Osmaniye'de kâin olan mahâll-i mubâreke-yi züvvâr-ı İraniyenin mu'âhedâd-ı sâbıka mûcebince kemâl-i emniyet üzere her bir gûne ta'addiyatdan beri olarak ziyâret edebilmeleri için lazım gelen imtiyâzâtın icrâ olunmasını Devlet-i Osmaniye va'ad eyler ve hem dahi iki devlet-i İslâmiye ve tarafeyn teba'sı beynlerinde ber karâr olması lâzım gelen revâbıt-ı dostî ve ittihâzın te'kîd ve istihkâmı murâdıyla züvvâr-ı İraniyenin memâlik-i Devlet-i Osmaniye'de cem'i imtiyâzâta nâil oldukları misillü sâir teba'a-i İraniye dahi imtiyâzât-ı mezkûreden behrever olmaları ve gerek ticâretlerinde ve gerek mevâd-ı sâirede her nev' zulm ve ta'addi ve hürmetsizlikden mahfûz olmaları için en ziyâde münâsib olan vesâili istihsâl eylemesini ta'ahhüd eder ve bundan başka Mekke-i mükerreme ve Medine-i münevvereden mâ'adâ teba'a ve tüccâr-ı İraniyenin menâfi'-i ticâret ve himâyetleri için Memâlik-i Osmaniye'nin lâzım gelen cem'i mahallerine devlet-i İraniye tarafından nasb ve ta'yîn olunacak şehbenderleri Devlet-i Osmaniye kabul edib mezkûr şehbenderlerin mansab ve me'muriyetine şâyeste ve sâir-i düvel-i mütehâbe konsolosları hakkında câri olan kâffe-i imtiyâzât bunların hakkında dahi câri olacağını va'ad eder ve dahi Devlet-i Osmaniye tarafından memâlik-i İraniyenin lâzım gelen cem'i mahallerine nasb ve ta'yîn olunacak şehbenderler hakkında ve İran memâlikine amed-şod eden teba'a ve tüccâr-ı Devlet-i Osmaniye haklarında İran devleti dahi mu'âmele-i mütekâbilenin kâmilen icrâsını ta'ahhüd eyler.* Bkz: ***Muahedat Mecmuası.*** C. III, 58.

karşılaştıkları sıkıntıları çözmek istiyordu. Bu çerçevede iki devlet arasında mevcut sıkıntıların çözümü konusunda XIX. yüzyıl boyunca önemli bir diplomatik muhaberat gerçekleşmiştir.[405]

1850'den sonra Irak-ı Arap'taki Şii nüfusun artmasına bağlı olarak bölgede Şii-Sünni ve Şii-Vehhabi gerginliği de artmıştı. Osmanlı Devleti'nin asayişi sağlama ve Şii nüfusun artmasına engel olma adına aldığı tedbirler İran Hükümeti'nin itirazlarına neden olmuş ve İngiltere'nin olaya müdahalesi ile bir antlaşma yapılmıştı. Bu antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti kendi sınırları içinde bulunan İranlı tebaaya düşmanlık yapmama ve Irak-ı Arap'taki kutsak beldelerde bulunan ziyaretçilerin hukukunu koruma konusunda İran'a taahhüt vermekteydi. Bu antlaşma Bağdat valisi tarafından uygulanmadığı gibi Osmanlı Devleti, Atebat'ta bulunan İran tebaasının göç, ikamet ve emlak tasarrufları konusunda hukuki bazı engeller ortaya çıkarttı. İran Hükümeti tepki olarak İranlıların Atebat'a göç ve ziyaretlerini yasaklamış fakat Atebat'a yönelik Şii teveccühün haddinden fazla olması nedeniyle bu karar uygulanamamıştır. İran, Atebat'taki statükoyu kendi lehine çevirmek için İngiltere ve Rusya'nın da dâhili olduğu dörtlü bir komisyon kurulmasını ve Atebat'taki İranlı tebaaya ayrıcalıklar verilmesini talep edince Osmanlı Devleti, İran tebaasının Osmanlı tebaası gibi muamele göreceğinin cevabını vermiştir.[406]

1873 tarihinde Nasreddin Şah'ın İstanbul'a gelmesinden kısa bir süre önce Sultan Abdülaziz imzasıyla İranlı tebaanın hakları ile ilgili bir talimatname yayımlandı. Buna göre Osmanlı Devleti'ndeki İranlı tebaa; Osmanlı kanunlarına tabi olacak, diğer yabancılara verilen imtiyazlardan faydalanacak, Osmanlı tabiiyetine geçmemişse askerlikten muaf olacak, Osmanlı yerli esnafı ile aynı vergi kıstaslarına tabi olacak, Osmanlı Devleti'nin izni olmadan emlak sahibi olmayacaktı. Ayrıca bu imtiyazlardan İran'daki Osmanlı Devleti vatandaşları da yararlanacak ve İran bu yükümlülükleri uygulamazsa Osmanlı Devleti de uygulamayacaktı.[407] Nasreddin Şah 1873'te İstanbul'da Abdülaziz'i ziyaret ettiğinde genelde Osmanlı Devleti içindeki İranlı tebaa, özelde ise Atebat bölgesindeki İranlı vatandaşların sorunların çözümüne dair özel ricalarda bulunmuştu. Bu çerçevede 24 Şubat

[405] İran Şahlarının Atabat-ı Aliyat'a yaptıkları seferleri, türbelere yaptıkları bağışları ve ziyaretleri, Osmanlı devlet memurlarının ziyaretçilere çıkardıkları zorluklarla ilgili şikayetleri, İmamların türbelerini tamir etmek için ayrılan bütçe ve Atabat'ta yerleşik İranlıların sorunları ile ilgili İran dışişleri bakanlığı arşiv belgelerinden oluşan kaynak kitap için bkz: Mucani, S. A. (2010). ***Atabat-ı Aliyat Arş-ı Derecat,*** Tahran.
[406] Karadeniz, 2004, 216-217.
[407] Nasıri, 1977, 111-112.

1874 ve 20 Aralık 1875 tarihlerinde İran tebaası ile ilgili iki ayrı muahede[408] yapılmasına rağmen mülk, istimlak ve ikamet konularında net bir karara varılamadığı için Irak-ı Arap'taki İran tebaasının sorunları devam etmiştir.

Bâb-ı Âli'nin bölgedeki İran tebaasına yönelik çekincesinin sebebi açıktı. Mevcut hukuki engellere[409] rağmen Atebat'ta nüfus üstünlüğü Şiilerin lehineydi ve bu durum her geçen gün Osmanlı Devleti aleyhinde artmaktaydı. 1890 yılında Vital Cuinet tarafından tutulan nüfus istatistiklerine göre 850.000 olan Bağdat nüfusunun 480.500'ü Şii, 390.000'i Sünni geri kalanı ise gayr-i Müslimlerdi. Cuinet ayrıca dört Atebat merkezinin de nüfus istatistiklerini de şu şekilde vermiştir:[410]

Tablo 2.1. 1890'da Atebat-ı Aliyye'deki nüfus istatistiği

Yer	Mezhep	Nüfus	Yer	Mezhep	Nüfus
Necef	Sünni	750	Kazımıyye	Sünni	20.000
	Şii	9.250		Şii	5.000
Kerbela	Sünni	10.000	Samerra	Sünni	12.960
	Şii	54.000		Şii	2.010

Kaynak: Poş, A. (2011). "Irak'taki Şiî Nüfuz ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri" Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 8 (3), 47-76.

Bu nüfus istatistiklerinin Osmanlı Devleti'ni tedirgin eden diğer tarafı yine Cuinet'in aktardığına göre nüfusun Şii olan kısmının çoğunluğunun İran Devleti tebaasında olmasıydı. 1879 tarihinde Osmanlı Devleti'nin çıkardığı Emlak Nizamnamesi yabancılara Osmanlı ülkesinde toprak ve mülk sahibi olma hakkını vermesine karşın Bâb-ı Âli mevcut

[408] Osmanlı Devleti, bu iki muahede ile İran konsolosluklarına, Osmanlı hukukuna göre şiddet sayılan olaylar dışında Avrupalı Devletlerin konsolosluklara benzer yetkiler vermiş ve İran tebaası olup Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan İranlı esnaf ve tüccar birçok vergiden de muaf tutulmuşlardır. Öte yandan, İranlılar antlaşmanın kapsamına Avrupalı ülkelerin konsolosluklarına verildiği gibi İran konsolosluklarına da yargı yetkisi verilmesi için çok uğraşmışlardır. Kiren'e göre Osmanlı idarecileri iki sebeple bunu reddetmişlerdir. Birincisi, Avrupalılara bu hak kapitülasyonlar sonucu verilmişti ve sonradan Osmanlı yönetiminin zayıflığı olarak görülmüştü. Ancak yönetim kendisini İran karşısında aynı şekilde zayıf görmüyordu. İkincisi, Osmanlı topraklarında bulunan yabancı ülke tebaası gayrı-Müslimler "zımmi" statüsünde değillerdi. Fakat İranlılar, yani Şiiler *batını* olarak görülseler dahi Şer'i şerif kapsamındaydılar ve Osmanlı Devleti'nin tabiiyetindeki tüm Müslümanlar, aralarında hukuki ayrıma gidilmeden tebaa olarak kabul edilmişlerdi. Kiren, 2017, 91-92; Bu iki muahedenin ayrıntıları için bkz: ***Muahedat Mecmuası***, C. 3, 22-32;

[409] BOA. A. MKT. UM. 408/14.

[410] Poş, 2011, 50-54.

çekincelerinden dolayı İran tebaası için eski statükoyu devam ettirmiştir.[411] Nitekim Haziran 1901 yılında İran şehzadesi Esedullah Han'ın Kerbela'da İranlı ziyaretçiler için kendi tasarrufunda bir misafirhane yaptırma isteği, çoğunluğu Şii olan şehir halkını İran'a yönlendireceğinden bu isteğin hazine katkısı ile Osmanlı Devleti tarafından karşılanarak yerine getirilmesi uygun görüldüğü kendisine bildirilmiştir.[412] Yine endişelere bağlı olarak Osmanlı Devleti 1906 yılında, Atebat'a ister hac ister ticaret niyetiyle ziyarete gelen kişilerin Hanikin şehri gümrüğünden geçerken taşıdıkları tüm silahları gümrük yetkililerine teslim etmesine dair karar almıştı.[413] Bu kararın sebebi ise Bağdat'ta bulunan Altıncı Ordu'nun bazı Şii ulemanın İngilizlerle temas edip Osmanlı aleyhine cihat çağrısı yapacaklarına dair söylentiyi İstanbul'a rapor etmesi[414] ve bir kısım İranlıların ziyaret bahanesiyle Atebat'a gelip yanlarında taşıdıkları silahları satmalarıydı.[415] Fakat İranlı ziyaretçilerin Hanikin gümrüğünden Kerbela ve Necef arası yaklaşık dört günlük bir mesafeyi kendilerini koruyan bir koruyucu edevat olmaksızın kat etmeleri zordu. Ziyaretçilerin genelde zengin ve orta halli Şiiler olması Irak-ı Arap'ta meskûn yağmacı Arap ve Kürt aşiretlerinin bu yöndeki iştahlarını kabartmakla birlikte işlerini de kolaylaştırıyordu.[416] Hatta Bağdat Valiliği'ne yol güvenliğinden sorumlu kişilerin dahi eşkıya taifesi ile işbirliği içinde olup ziyaretçilerin mallarını gasp ettiklerine dair birçok şikâyet gitmekteydi.[417] Ziyaretçilere dair yol güvenliğinin sağlanamaması üzerine İran Hükümeti vatandaşlarına Atebat'ı ziyaret etmemelerini, gittikleri takdirde mallarının ya eşkıya tarafından ya da Osmanlı gümrük memurları tarafından gasp edileceğine dair bir propaganda başlattı.[418] 1898 senesinde, Bağdat'ta bulunan İran Konsolosu, Tahran'a gönderdiği bir mektupta Atabat-ı Aliyye

[411] Bâb-ı Âli, Bağdattaki yerel idarecileri uyararak İranlıların Atabat'ta mülk edinmelerini engellemeye çalışmış ve hatta hukuki yollarla İranlıların elinde bulunan emlakın bir şekilde satın alınmasını tavsiye etmişti. Bu tavsiyeye göre Irak'ta emlakı olan bir İranlı ölürse, bu emlak yeniden bir İranlıya değil, Sünni Osmanlı halkından birine satılacaktı. Bkz: BOA. A. MKT. UM. 408/14. Osmanlı Devleti'nin bu siyaseti Şii Osmanlı tebaasını daha az etkilerken uygulamanın asıl hedefi ve muhatabı İran vatandaşlarıydı. Bkz: Yaslıçimen, 2013, 301-338

[412] BOA. DH. MKT. 2493/66.

[413] BOA. MV. 113/75.

[414] *"...Hanikin'den ta Muhammere'ye olan hudut kısmı üzerindeki eşayir umumiyetle Şii ve Hükümet-i İraniye'ye mütemayil takımdan olarak İngiltere konsolosunun bu kere de Kerbela ve Necef'te ulemayı İraniye müçtehidinin çağrısı ile vuku bulan müzakeratı cümlesinden olduğu üzere müçtehidin ehlî-i Şia'yı, Sünni mezhep bir heyet üzerine cihada davet eylemesinin şer 'en caiz olduğu iddiasıyla müçtehidin-i merkumenin tebaayı şahaneyi bu yolda fetvayı-ı cihat ile kıyıma teşvik eylemesi gibi..."* BOA. Y. MTV. 282/58; İngilizlerin Atabat'ta bulunan bazı müçtehit ve ahondları maaşa bağladığına dair bkz: BOA. Y. MTV. 285/14.

[415] BOA. DH. MKT. 1081/51.

[416] BOA. DH. MKT. 1534/71; Gozideyê, 1370, C. 3, 553.

[417] BOA. BEO. 2728/204563.

[418] Bu propagandaya ile ilgili Buşehr gazetesinin yaptığı haberler için bkz: BOA. BEO. 3229/242105.

yolunun İranlı ziyaretçiler için emniyetsiz oluşunu dramatik bir dille ele almış ve Irak-ı Arap'ın ziyaretçiler için adeta bir kabristana dönüştüğünü şu ifadeler ile belirtmişti:

> "Osmanlı her ziyaretçiden tezkirelerinin imzalanması için bir tümen ve ziyaretçilerin emniyet ve güvenlik ücreti olarak beş bin karantina tezkiresi alıyor. Antlaşmaların esasına göre, ziyaretçilerin emniyetini sağlamak görevini üstlenmiş bulunmakta olup ziyaretçilerin silahlarını Hanikin sınırında ellerinde alıp hiçbir savunma aracına sahip olmaksızın kendi topraklarına giriş yapması sağlanıyor. Ziyaretçilerin can ve mal güvenliğini üstlenmiş olmasına rağmen Irak toprakları ziyaretçiler ve zavallı Müslümanların ölüm yeri sayılmaktadır..."[419]

Konsolostaki yetkili ayrıca mektubunun sonunda yol güvenliğinin Osmanlı Devleti tarafından sağlanmaması durumunda Tahran'ın Atebat'a ziyaretçi girişini yasaklaması gerektiğini tavsiye ediyordu.[420] Netice itibariyle, İran'ın Atebat'taki Şii nüfus üzerinden Irak-ı Arap'ta etkin olmaya çalışması ve bu çerçevede Osmanlı Devleti'nde oluşan *Şii İran tehdidi* algısı, yer yer çıkan büyük küçük krizler ile Irak'ın I. Dünya Savaşı sonrası müstakil bir devlet olmasına kadar devam edegeldi.

2.3.1.3. Cenaze ve defin

Tarihin erken dönemlerinden günümüze değin mezar kültürü toplumların günlük yaşamında önemli bir olgu olagelmiştir. Peygamberler, devlet adamları, komutanlar, âlimler ve aydınların bulunduğu türbeler üzerinden ciddi bir kültürün oluştuğu ve bu kültürün yine toplumları din, tarih ve edebiyat yönünden beslediği bir vakıadır. İslam toplumlarında da söz konusu olgu güçlü olmakla beraber hassaten 12 İmam Şiiliğinin dini, edebi ve sosyo-politik söylemleri tamamen bu retorik üzerinde şekillenmiştir diyebiliriz. Şii toplumu için mevzu bahis olan mezar ve türbeler, elbette önceki başlıklarda ele alındığı üzere Necef, Kerbela, Kazımiyye ve Samerra'daki 12 İmam ve Âli Beyt'in türbeleridir.

Şiilerin Atebat-ı Aliyye'ye atfettikleri önem Hicaz'dan farklı değildir. Bu nedenle Şii müntesipler hayatlarında en az bir kez Atabat'ı ziyaret etme hayalini taşır ve öldükten sonra

---

[419] Arabkhani, 2012, 131; İran Konsolosluk yetkilisinin bahsettiği türden olayların olmadığı, yolların Osmanlı Devletin tarafından güvenlik altında olduğuna dair belge için bkz: BOA. HR. TH. 30/70.

[420] Arabkhani, 2012, 131; Irak-ı Arap'a ziyaret amacıyla gelen Şiilerin, İran Hükümeti ve Bağdat'taki İran Konsolosluk yetkililerinin belirttiği gibi her daim güçlükler ile karşılaştıklarını söylemek hatalı olur. Mesela 1879 senesinde Bağdat'ta bulunan İngiliz Konsolosu, İstanbul'daki İngiltere Konsolosluğuna gönderdiği raporda Necef ve Kerbela başta olmak üzere Atebat-ı Aliyye bölgesinin huzur ve güven içinde olduğunu belirtmiştir. Konsolos ayrıca Bağdat'ta bulunan İran Konsolosunun ve İran Hükümet yetkililerinin bölgedeki olayları abartarak dillendirdikleri ve özellikle Osmanlı devlet görevlilerinin İranlı hacılara kötü muamele ettiği yönündeki ithamların haksız olduğunu belirtmiştir. Bkz: Yaslıçimen, 2013, 301-338.

da buraya defnedilmeyi arzular. Gerçi bu arzu ve niyet Sünnilikte de vardır. Sünniler de Hicaz'da ölme ve orada bulunan Cennet-ül Bâki Mezarlığı'na defnedilmek isterler. Fakat Sünni akidede bu istek çok baskın değildir. Şiiler, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin başta olmak üzere diğer imamların kutsal türbelerini ziyaret ederek onların şefaatine nail olmanın günahlarının bağışlanmasına vesile olacağına inanıyorlar ve bu yüzden ne şekilde olursa olsun Atebat'a gitmek ya da öldükten sonra cenazelerinin Atebat'taki Şii imamlarının etrafında bir yere defnedilmesini istemektedirler.[421] Şiilerin Atebat'a dair bu iştiyakları hayatta iken bir ziyaret olarak ortaya çıkarken, vefatlarından sonra da cenaze olarak taşınıp burada defnedilme olgusunu ortaya çıkarmıştır. Atebat'ta bulunan Necef, Kerbela, Kazımiyye ve Samerra şehirlerinin Osmanlı egemenliğinde olması ve buradaki türbelerin tamamen Osmanlı Devleti tasarrufunda bulunması, İran içlerinden buralara defnedilmek için getirilen cenazeler konusunda birçok sorun ve beraberinde iki ülke arasında krizler meydana getirmiştir. Bu çerçevede cenaze nakillerinde alınan çeşitli vergilerin yanı sıra, yine cenaze nakillerinin Irak-ı Arap'ta veba ve kolera salgınları başta olmak üzere birçok hastalığa sebep olması karşısında Osmanlı Devleti'nin önleyici tedbirleri, bilhassa cenazeler ile ilgili karantina uygulamaları, İran Devleti tarafından Osmanlı Devleti'nin iyi niyet taşımadığına dair türlü şikâyetlere neden olmaktaydı.[422]

Şiiler cenazelerini Atebat-ı Aliyye'ye ölümden hemen sonra daha cenaze taze iken getirdikleri gibi, defnedildiği yerden kemik halinde çıkarılmak suretiyle de getirmekteydiler. Ama yeni cenazeler İran içlerinde ta Atebat şehirlerine getirilene kadar kokmakta ve Irak-ı Arap'ta birçok salgın hastalıklara sebep olmaktaydı.[423] Bu mesele, II. Abdülhamid döneminden kısa bir süre önce, 1871'de Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında Atebat'ı ziyaret eden Nasreddin Şah'la görüşülmüştü. Ziyaretten kısa süre sonra 9 Ocak 1871 yılında yine Mithat Paşa ile İran'ın İstanbul'daki elçisi Hüseyin Han arasında meselenin çözümüne dair şu şartları içeren bir mukavelename teati olunmuştu:

---

[421] Şii din âlimleri, öldükten sonra Atabat-ı Aliye'ye defnedilmenin fazileti yönünde Şii toplumuna hatırı sayılır miktarda tahşidat yapmışlardır. Örneğin XIII. yüzyılda yaşayan Şeyh Muhammed Hasen en-Necefî (ö.1266) *Cevâhirü'l-Kelâm* isimli eserinde bu kutsal beldelere defnedilen birinin Hz. Ali'nin komşusu olacağı, cehennem azabından kurtulacağı ve berzah âleminde huzur bulacağını söylemiştir. Yine Şeyh Muhammed b. Hasen et-Tûsî (ö.1067) ve İran İslam Devriminin lideri Ayetullah Hümeyni'nin (ö.1989) bu yönde teşvik edici beyanları vardır. Bkz: Üstün, İ. S. (2006). "Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şiî Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları)", ***M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi,*** 31(2), 101-118.

[422] İranlı ziyaretçilerin Irak-ı Arap'ta ne tür sıkıntılar ile karşılaştıklarına dair İran İstanbul elçiliğinden İran Hariciye Nezaretine yazılan 1878 tarihli ayrıntılı mektup için bkz: Gozideyê, 1370, C. 3, 538.

[423] Üstün, 2006, 101-118.

> "Devlet-i Aliye-i İraniye memalikinde Bağdat Vilayeti dâhilinde kain Atabat-ı Aliyye'ye defin olunmak üzere nakil olunması mutad olan cenazelerin henüz meyt halinde getirilmesi sıhhiyece bazı mazarratları dai olduğundan ba'dazin memalik-i İraniye'de vefat edenlerin bulundukları mahaller kabristanına defniyle üzerinden üç sene geçmedikçe hiçbir cenazenin huduttan memalik-i Devlet-i Osmaniye'ye geçirilmemesine bu defa karar verilmiş ve bu makule naaşların mahallerinde tarih-i defterleri zapt olunarak sonradan istek edenlerin üç sene mürurundan mezarları küşad ile kemiklerinin nakline ruhsat verilmek üzere resmi bir şehadetname itası mukarrer bulunmuştur. Binaenaleyh iş bu mukavelename tarihinden itibaren üç ay mürurunda Devlet-i Aliyye-i İraniye memalikinden hiçbir cenaze getirilmemesi ve cenaze veyahut azam halinde getirilecek naaşların tarih-i vefatları üç senesi mürur ettiğini mübeyyen nakilleri yedinde şehadetname bulunması ve bu makule şehadetneme canibinden mümanaat olunarak şayet gelenler ve mürur etmek isteyenler olur ise geriye icra ve iade kılınması taahhüt olunur."[424]

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti meselenin özellikle sıhhi yönü üzerinde bir endişe taşımış ama yine de Şii müntesiplerin bu dini duygularını da dikkate alarak defin işleminin bir sağlık ve salgın problemine neden olmadan hal edilmesine çalışmıştır. Yine mukavelenamede belirtilen ölüm tarihinden üç yıl geçmedikçe hiçbir cenazenin Atebat'a nakledilmemesi kuralı II. Abdülhamid döneminde kısmen esnetilmiştir. Bu çerçevede İran devlet ricalinden önemli kişiler, Şah ailesinin mensupları ve önemli müçtehitler söz konusu engelden muaf tutulmuşlardır. Örneğin 1899 yılında İran Şahı'nın annesi Şeku Sultan[425] ile 1904 yılında Şah'ın üvey annesi Münire Sultan'ın cenazeleri[426] üç yıl kuralından istisna tutulup Atebat'a defnedilmişlerdir. Yine Hariciye Veziri Müşir-üd Devle'nin Paris'te vefat eden oğlu Ali Rıza Han'ın cenazesi de bu kapsamda değerlendirilerek Atebat'a getirilmesine müsaade edilmiştir.[427] Aynı şekilde Tahran müçtehitlerinden olup 1902 senesinde vefat eden Mirza Hasan Ağa'nın defnedilmesine de Osmanlı makamları tarafından izin verilmiştir.[428]

İran şehirlerinden Atebat bölgesine kadar uzun bir mesafenin olması Atabat'a nakledilecek cenazeler üzerinden birçok kişi ve meslek grubu için ciddi bir gelir kapısı oluşmuştu. Üstün'e göre; *kefenciler, mezar kazıcılar, mezarlık işçileri, cenaze yıkayıcıları, cenaze taşıyıcıları ve türbedarların yanı sıra, cenazeye refakat edenlerin barınma, yiyecek v.b. ihtiyaçlarını karşılayan başta hancılar olmak üzere muhtelif meslek gurupları vardı*.[429] Yine cenazelerin defnedilmesi sırasında Atebat'taki Şii müçtehit, ahond ve medrese

[424] Muahedat Mecmuası, C. 3, 15; BOA. A. DVN. NMH. 19/16.
[425] BOA. A. MKT. MHM. 577/11.
[426] BOA. İ. HUS. 104/94.
[427] BOA. İ. HR. 378/2.
[428] BOA. A. MKT. MHM. 581/12.
[429] Üstün, 2006, 101-118.

talebelerinden dualar istenirken yapılan defin merasimine katılan bu kişilere belli bir ücret ödenmekteydi. Bununla birlikte en önemli ödeme, bölgede resmi otorite olan Osmanlı devlet görevlilerine ödenen rüsumlardı. Şii ziyaretçilerin ve İran Devleti'nin miktarını çok bulup itiraz ettiği bu vergiler gerçekten de hatırı sayılır miktardaydı. Örneğin Osmanlı Devleti, Şii propagandayı engellemeye yönelik 1894 yılında Samerra'da inşa etmeyi planladığı yüz bin kuruş maliyetli medresenin inşa giderlerini bu defin vergisinden karşılamayı düşünüyordu. Yine bölgedeki medreselerde görev alacak ve okutulacak Sünni müftü, müderris ve talebenin maaş ve masrafları da defin rüsumundan karşılanmaktaydı.[430] Aynı şekilde İstanbul'da bazı üst düzey devlet memurları bile maaşlarına zam isterken Atebat'taki cenaze nakillerinden alınması kararlaştırılan vize harcını karşılık göstermekteydiler.[431] Keza Bağdat'ta birçok vakfın gideri mezkûr defin giderlerinden karşılanmaktaydı. Üstün, XIX. yüzyılın sonu için Osmanlı devlet görevlilerinin defnedilecek yere göre farklı miktarlarda defin vergisi aldığını belirterek şu verileri nakletmektedir:[432]

Tablo 2.2. Atebat-ı Aliyye'deki Defin Rüsumları

Şehir	**Özel Defin Yeri**	**Vergi Miktarı**
Necef	Revak	5.000 Kuruş
Necef	Eyvan Zeheb	2.500 Kuruş
Necef	Hücretü's sahn	250 kuruş
Necef	Ardu's-sahn	200 kuruş
Necef	Vâdi's-selâm	50 kuruş
Kerbelâ	Revak	500 kuruş
Kerbelâ	Eyvan zeheb	150 kuruş
Kerbelâ	Hücretü's-sahn	100 kuruş
Kerbelâ	Vâdi'l-îman	30 Kuruş
Kâzımiyye	Revak	200 Kuruş
Kâzımiyye	Eyvan zeheb	100 Kuruş
Kâzımiyye	Hücretü's-sahn	21 Kuruş
Kâzımiyye	Arzu's-sahn	21 Kuruş
Samarra	Revak	70 Kuruş
Samarra	Hücretü's-sahn	40 Kuruş
Samarra	Arzu's-sahn	40 Kuruş
Samarra	Terme	40 Kuruş

Kaynak: Üstün, İ. S. (2006). "Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şiî Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları)", ***M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi,*** *31(2), 101-118.*

[430] BOA. Y. MTV. 71/73.
[431] Atabat'taki cenaze nakillerinden alınması kararlaştırılan vize harcına karşılık maaşına zam yapılmasını talep eden Bâb-ı Âli hukuk müşavirliği muavinlerinden Cafer Bey'in Arzuhali için bkz: BOA. BEO. 1410/105737.
[432] Üstün, 2006, 101-118.

Yukardaki tabloda verilen miktarlar cenazelerin defin ücretleriydi. Bir de buna ilaveten cenazenin Hanikin gümrüğünden geçtiği sırada ödenen diğer bir geçiş ücreti bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti 1908 yılında Hanikin gümrüğünden Atebat'a geçirilecek her bir cenaze için elli kuruş ücret belirlemişti.[433] Cenazeyi getirenler de belli bir geçiş ücretine tabi olduklarından ortaya yüklü miktarda bir ödeme çıkmaktaydı. Tüm bu nedenlerden dolayı Atebat-ı Aliyye'ye taşınıp defnedilen cenazelere dair vergi ve ödemeleri çok bulan İran halkı sık sık şikâyetlerini dile getirmekteydiler.[434] Hatta defin konusunda alınan ücretlerin kaldırılması konusunda Bağdat'ta bulunan Şiiler, Meclis-i Mebusan'a bir talepte bulunmuşlardı.[435] Cenaze nakilleri ve defnine ilişkin Osmanlı Devleti'nin de başta sıhhi masraflar olmak üzere ciddi harcamaları olduğu için alınan ücretlerde ziyaretçiler lehine zaman zaman güncellemeye gidilmesine rağmen tamamen kaldırılmasına dair bir durum söz konusu olmamıştır.

Defin rüsumları ve üç yıllık karantina engelini aşmak için Irak-ı Arap'taki Osmanlı-İran sınırında çok ilginç bir durumu ortaya çıkarmıştı ki bu yeni durum cenaze kaçakçılığıydı. Bu meslek ile uğraşan kişiler mevcut engelleri aşmak için türlü hilelere başvuruyorlardı. Örneğin, kaçakçılar uzun süre yerin altında kalmış görüntüsü vermek için, teslim aldıkları cenazelerin etlerini kemiklerinden ayırdıktan ve kemikler üzerine bir miktar kireç serptikten sonra güneşin altında ya da sıcak bir mekânda bekletiyorlardı. Daha sonra da, kemikler bir sandığa, etler de ayrı bir sandığa koyulup, cenazeler Atebat'a taşınmaya hazır hale getiriliyorlardı. Defnedileceği Atebat şehrine varınca da et ve kemikleri aynı yere defnediyorlardı. Bağdat Valiliğine bu yönde ihbarlar gidince huduttaki kontroller arttırılmış, yetkililer ölü eti aramaya başlamışlardı.[436] Üstün'ün, bu mesele ile ilgili Ali el-Verdi'den aktardığı bir hadise her yönüyle trajikomiktir. Anlatılana göre, Şii bir adam bir sandıkta Atebat'a babasının etlerini taşıyordu. Yolculuk sırasında yanında bulunan arkadaşlarından birinin karnı acıkmıştı. Adam karnını doyurmak için etraftaki sandıkları karıştırırken ölü etinin olduğu keseyi buldu ve eti pişirerek yedi. Fakat az sonra bunu anlayınca ölünün oğlu başladı çırpınmaya, *"Vah başıma gelenler. Babamın etini yedin!"*[437] Bâb-ı Âli, bu türden hadiselerin yaşanmaması ve cenaze kaçakçılığını caydırmak için bölgedeki yetkililere, tabip

[433] BOA. ŞD. 2764/51; Gozideyê, 1370, C. 6, 117.
[434] Gozideyê, 1370, C. 6, 119.
[435] BOA. DH. MUİ. 60/60; Üstün, 2006, 101-118.
[436] Üstün, 2006, 101-118;
[437] Üstün, 2006, 101-118;

kontrolü olmadan ölülerini kaçak olarak geçirmeye çalışanların vize harçlarının iki kat alınması ve mezkûr kişilerin tevkif edilmesi emrini vermiştir.[438]

Osmanlı Devleti, Atebat'ta cenaze kaçakçılığının ve bundan doğacak sıkıntıların farkında olarak Bağdat Valiliğini sık sık uyarmaktaydı.[439] Örneğin 1908 yılında Atebat'a defnedilmek üzere getirilen İranlı cenazelerin üç yıl dolmadan sınırdan geçirilmesine müsaade edilmemesi İran Devleti ile yapılan mukavelename gereği olduğu halde bazı şahısların ölülerini sınırdan gizlice kaçırdıklarından dolayı gerekli tedbirlerin alınması için Bağdat Valiliği uyarılmıştı.[440] Bâb-ı Âli, cenaze kaçakçılığı ve karantina uygulamaları ile ilgili ciddi bir hassasiyet göstermesine rağmen birçok Osmanlı devlet görevlisi bizatihi bu işten geçimini sağlıyordu. Nitekim Bağdat karantina müfettişi Bedneveski Efendi'nin cenaze kaçakçıları ile iş yaptığı ortaya çıkınca buradaki görevinden alınarak Trablus'a sürülmüştü. Yine Kâzımiye'deki kaymakam, hakim ve İran konsolosunun dahi cenaze kaçakçıları ile işbirliği içinde oldukları ihbarı üzerine,[441] Dâhiliye Nezareti Bağdat Valiliğine bir yazı göndererek İran'dan getirilen cenazelerin Atabat'a nakilleri ile ilgili suiistimalleri bulunan görevlilerin derhal cezalandırılmalarını istenmiştir.[442] Tüm önlemlere rağmen cenaze kaçakçılığı öyle bir hal almıştı ki görevini gereği gibi icra edip kaçak cenazeleri yakalayan memurlar cezalandırılmakta, kaçakçılar ise türlü oyunlar ile salıverilmekteydiler. Bâb-ı Âli bu konu ile ilgili Bağdat Vilayeti 'ne; *"böyle birtakım usul-i garibeye tesadüf olunmasının şayan-ı teessüf hususlardan"*[443] olduğu ifade ettikten sonra *"memurin-i sıhhiyenin temin-i hayat ve sıhhat ve teshil-i vazife-i memuriyetleri neyi gerektiriyorsa onun icra-yı lüzumu"*[444] uyarısında bulunmuştu.

[438] BOA. BEO. 3318/248803
[439] BOA. DH. MUİ. 28/62; BOA. BEO. 3256/244186.
[440] BOA. ŞD. 2764/51.
[441] BOA. A. MKT. MHM. 557/13.
[442] BOA. DH. MKT. 940/35; XX. yüzyılın başlarında Irak'ta bulunan bir İngiliz subay olan Stephen Hemsley Longrigg, cenaze ve karantina uygulamaları ile ilgili gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır: *"Fav, Basra, Hanikin ve Şiilerin mukaddes toprakları ve ziyaretçilerin durakladığı diğer noktalarda karantina duraklarında işler karışıktı. İş liyakatine sahip olamayan memurlar, çocukça karmaşaya sebep olan durumlarda yabancılara karşı kolaylıkla silah çekebiliyorlardı. Buna rağmen her kes çok az bir ücretle* (muhtemelen rüşveti kastediyor) *her şekilde muaf olabiliyordu."* Bkz: Longrigg, S. H. (1999). ***Irak 1500 1900, Tarih-i Siyasi, İçtimaı ve İktisadi,*** Farsça çev: Asadullah Tavakuli, Meşhed, 504.
[443] BOA. A. MKT. MHM. 557/13.
[444] BOA. A. MKT. MHM. 557/13; Üstün, 2006, 101-118;

2.3.2. Osmanlı Devleti'nin Atebat'ta Şiilik Faaliyetlerine Karşı Önlemleri

II. Abdülhamid, saltanatının ilk yıllarında ittihad-ı İslam fikri çerçevesinde ve birazda 93 Harbi'nin ortaya çıkardığı olumsuz havaya binaen İran ile iyi niyet ilişkileri içerisinde bir politika geliştirmişti.[445] Bununla beraber Tahran devlet ricali içerisinde kendisini çekemeyenlerin *akçe ile satın alınmıştır* dedikleri İran'ın İstanbul elçisi Muhsin Han'ın da gelişen ilişkilerde önemli bir payı vardı. Fakat 1886 yılından itibaren Irak-ı Arap'tan Yıldız'a gelen ve Şiiliğin bölgede İran Hükümeti destekli hızla arttığını havi layihalar, Bâb-ı Âli'nin iyi niyet düşüncesinin İran Şahı tarafından suistimal edildiği fikrini ortaya çıkarmıştır. Layihalarda İran'ın ve Şii ulemanın Atebat'ta ne şekilde yayıldıklarını izah etmekle beraber, Devlet-i Aliyye'ye karşı oluşan bu menfi duruma karşı ne şekilde mücadele edilmesi gerektiğine dair tavsiyeler bulunmaktaydı. Bu çerçevede Ermeni meselesinden demiryolları inşası meselesine kadar birçok konuda Yıldız'a danışmanlık yapan Alusizade Şakir Efendi'nin Irak-ı Arap'ta yayılmakta olan Şiiliğin engellenmesine dair layihası, II. Abdülhamid'in kale aldığı önemli bir rapordur. Şakir Efendi layihasında, Şiiliğin bölgedeki İran Hükümeti destekli müçtehit ve ahondlar aracılığı ve birazda İngilizlerin arka çıkması ile yayıldığını belirttikten sonra bu problemin çözümüne yönelik tavsiyelerini sıralamıştır. Şakir Efendi, bölgedeki göçer durumdaki aşiretler arasında seyyar medreselerin kurulmasını bu medreselerde görev alacak ilmiye mensuplarının aynı zamanda hafiye gibi görev alması gerektiği düşüncesindedir. O, eğitime dair önlemlerin yanı sıra Sünni-Şii evlilikleri ile Muharrem ayı merasimlerinin yasaklanması gibi radikal tavsiyelerde de bulunmuştur.[446] Bağdat Defterdarı Mehmet Rıfat Efendi'nin 1892 tarihinde Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabet Dairesine gönderdiği layihasındaki altı maddede topladığı şu çözüm önerileri daha makul ve realist çözümlerdir:

---

[445] İran Hükümeti'nin, 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması sırasında Ruslardan yana bir tavır sergileyerek Kotur bölgesine yönelik isteklerine rağmen, Osmanlı Devleti İran ile ilişkilerin geliştirilmesinde kararlılık göstermişti. Bu çerçevede "*...Saltanat-ı Seniye ile İran Devleti beyninde teminen payidar olan hubb-u muvalat ve müsalematın üss-ü esası kavisi bulunan İtihad-ı İslamiye'nin derece-i alaya isali zımmında..."* Fahri Bey Tahran'a Osmanlı sefiri olarak gönderilmişti. Bkz: Eraslan, 1991, 226.
[446] BOA. Y. EE. 8/9.

"Evvela; mekatib-i ibtidaiyenin lüzumu… …Bir de Atebat-ı mübareke civarında defin olunan emvat-ı Şia rüsumunun ihyay-ı ulum-u maarife hasr-u tahsisi…

Saniyen; Ordu-yu Hümayun efradının tarik-i ehlisünnete irca'ı…

Salisen; …eşayir ü kabailin muhafaza-i itikatları zımmında bunlara muktedir müderrisler tayin ile vaz ü nasihat ettirilmesi…

Rabian; Memurin-i mülkiyenin erbab-ı iktidardan intibahları ehemm olup…

Hamisen; Dicle ve Fırat nehirleri Hal-i ataletten kurtarılıp ahali-i memleket istihsal-ı servet için meslek-i ticarete ve ziraata sevk olunmalıdır…

Sadisden; Vilayetin umur-u inzibatiye vesairesinin medar-ı hüsn-ü cereyanı olan kuvve-i zabıta acilen taht-ı intizama alınmak ihtiyacındadır… "[447]

Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde payı olduğu gerekçesi ile II. Abdülhamid tarafından Bağdat'a sürülen Süleyman Paşa'nın Yıldız'a gönderdiği layihada, bölge halkının okur-yazar oranının çok düşük olduğu, bu cehalet sebebiyle halkın Şii müçtehitlerin tesirine çabuk kapılabildiği aktarılmıştır. Buna karşın Bab-ı Âli'nin bölgede eğitime dair alacağı önlemlerin Şiileşen halkı tekrardan Sünniliğe döndürebileceğini söyleyen Süleyman Paşa, Alusizade Şakir Efendi'nin önerilerine benzer çözümler sıralamıştır.[448] Yine Osmanlı Devleti'nin Tahran sefiri olan Ali Galip Bey'in II. Abdülhamid'in yaverlerinden Mehmet Arif Bey'e gönderdiği tahrirat, Irak'ta Şiiliğin ne şekilde kontrol altına alınması gerektiğine dairdir. Ali Galip Bey tahriratında Şiiliğin bölgede nüfuzunu kırmak için eğitim meselesine önem verilmesi gerektiği, Sünni ulemadan etkin kişileri buraya göndermenin şart olduğu, Şii halkı Sünniliğe ve Devlet-i Âliyye taraftarlığına meylettirmek için de onlara yumuşak davranılarak ikramlarda bulunulması tavsiyelerini dile getirmiştir.[449] Ali Galip Bey çözüm önerilerinin devamında Irak-ı Arap'a atanacak memurların Tahran'da görev yapmış, Arapça ve Farsça 'ya vakıf kişilerden seçilmesi gerektiğini ve özellikle Bağdat'a tayin edilecek en yetkin kişinin de Tahran eski maslahatgüzarı İrfan Bey olduğunu beyan etmiştir. Nitekim

[447] BOA. İ MMS. 129/5537.
[448] BOA. Y. EE. 9/34; Süleyman Paşa Layihasında ayrıca Bölgedeki medreselerde Şii akidenin önünü almak için okutulacak kitapların hangileri olması gerektiğini de belirtmiştir. Paşa'ya göre; Hindistanlı Âlim Rahmetullah Efendi'nin *İzhar-ül Hak* eseri, Seyyid Hüseyin Cisr Efendi'nin felsefi ekollere karşı yazdığı *Risalet-ül Hamidiyye* eseri ve Davud-i Bağdadi'nin Vehhabiliğe karşı kaleme aldığı *Tuhfet-ül İhvan* eserleridir. Süleyman Paşa layihasının ayrıntılı tahlili için bkz: Eraslan, 1991, 396-397.
[449] BOA. Y. EE. 10/69.

Ali Galip Bey'e göre Irak-ı Arap'ta Şiiliğin yayılmasını engelleme ve buradaki Şii-Sünni nüfusa hâkim olmak için İran Devleti'ni ve dolayısıyla Şiiliği çok iyi bilmek gerekiyordu.[450]

Atebat bölgesinde Şii halkın kendisinden oldukça rahatsız olduğu Müşir Nusret Paşa'nın layihası da söz konusu Şiilik problemi ile ilgilidir.[451] Nusret Paşa layihasında, Irak havalisinin askeri, mali ve İngiltere başta olmak üzere büyük güçlerin buradaki faaliyetlerinden bahsettikten sonra Şiilik probleminin halledilmesi için önceki layihalarda önemle üzerinde durulan maarif meselesinin evvela ele alınması gerektiğini vurgulamıştır.[452] Yine Giritli Sırrı Efendi'nin layihası ve Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi'nin mütalaasında Şiiliğin bölgede mevcut bir cehalet üzerinden yükseldiği, Bab-ı Âli'nin ancak inşa edilecek medreseler ve atayacağı etkin Sünni alimler ile eğitim faaliyetleri çerçevesinde, aleyhinde gelişen menfi duruma çözüm bulabileceğini belirtmişlerdir.[453] Keza Bağdat İdadi Mektebi Müdürü Mahmut İhsan Bey'in de *"…bundan on sene mukaddem mevcut eşayir ve urebanın kısm-ı azamı Hanefi Mezhebi iken şimdilerde Caferi Mezhebinde olduklarını görüp teessüf etmemek kabil değildir."* şeklinde ifade ettiği Irak-ı Arap'taki Şiilik sorununun çözümü olarak *"…ol havalide iptidayı tezyit ve teksiri ile…"* mümkün olabileceğini beyan etmiştir.[454]

Bab-ı Âli ve Yıldız'a gönderilen layiha ve mektuplarda Irak'taki Şiilik sorununun çözümü için genel bir çerçeve belirmişti. Eraslan, Osmanlı Devleti'nin mevcut çözüm önerilerini pratikte hayata geçirmek için siyasi, idari, dini ve eğitim olmak üzere şu dört adımı takip ettiğini yazmıştır:

> "a) Şiiliğin propagandasını yapan, resmî inancı kötüleyen kitap, risale ve broşürlerin başta Irak bölgesi olmak üzere bütün memlekette basım-yayım ve dağıtımına engel olmak, müteşebbisleri cezalandırmak.
>
> b) Şiilerce önem verilen peygamber ailesine ait mezar ve mevkileri tamir etmek ve kıymetli hediyelerle süsleyerek iki tarafın da sempatisini toplamak.

[450] BOA. Y. EE. 11/3.
[451] BOA. Y. A. HUS. 301/7.
[452] BOA. Y. EE. 11/3.
[453] BOA. Y. EE. 9/14; BOA. Y. A. RES. 55/9.
[454] BOA. Y. PRK. MF. 2/36.

c) Bilhassa Şiiler üzerinde büyük nüfuza sahip müçtehit ve âlimlerin desteğini sağlamağa çalışmak. Halife sıfatıyla II. Abdülhamid etkili âlimlere hediyeler gönderip maaşlar bağlayarak şaha karşı kullanmak istemişti.

d) Bağdat, Basra, Musul gibi merkezlerde yaşayan nüfuzlu Şii ailelerin küçük çocukları devletçe her masrafları karşılanarak İstanbul'da Sünni inanca göre yetiştirilmiş, İslami ilimler tahsil ettirilmiştir.

e) Son olarak bölgede köklü bir çözüm için eğitimin geliştirilmesinin şart olduğunda karar birliğine varılmıştır. Şehir merkezlerinden en küçük yerleşim merkezlerine kadar halkı bilgilendirip onları devlete ve halifeye bağlı hale getirmek için seyyar öğretmenler vazifelendirilmiştir."[455]

Irak-ı Arap'taki problemler ve çözüm önerileri tespit edildikten sonra Bâb-ı Âli 1890 yılından sonra burada hem Sünniliği tekrardan canlandırma ve hem de Şii halkı Osmanlı yönetimine ısındırmak için geniş çaplı bir faaliyete girişti.[456] 1892'de Sadaret Dairesi tarafından kaleme alınan bir tezkirede Şiilik sorunu ile ilgili iki çıkış yolu ele alınmıştı. İlki bölgeye Arapça, Farsça ve Kürtçe bilen ulema tayini yapılacak, ikinci olarak da bu ulemalar Şii müçtehitlerin yazdığı risalelere reddiye olarak yine bu dillerde kitap telif edeceklerdi. Nitekim aynı yıl Necef Sünni ulemasından Şeyh Ali Efendi yüksek maaş ve taltif gibi destekler ile bölgede görevlendirilmiş ve 1850'de Hindistan'da Farsça basılan Abdülaziz Dehlevi'nin *Tuhfe-i İsnaaşeriyye'si* Türkçe 'ye çevrilerek dağıtılmıştır.[457] 1893 yılında Irak-ı Arap'tan on üç Şii öğrenci *tashih-i itikat* amacıyla İstanbul'a getirilip medreselere yerleştirilmiştir. Yine Sadrazam Kamil Paşa tarafından Irak'taki Şii mezhebine bağlı öğrencilerin Mısır'da Sünni öğretinin başını çeken Ezher Medresesi'ne gönderilip Sünnileştirildikten sonra Irak'a gönderilmesi gündeme gelmişse de II. Abdülhamid bunu uygun görmeyerek, meselenin çözüm yerinin İstanbul olduğunu belirtmiştir.[458]

---

[455] Eraslan, 1991, 392.
[456] Çetinsaya, 2000, 11-23.
[457] BOA. Y. MTV. 66/12; Hakyemez, 2014, 137.
[458] Sadrazam Kamil Paşa, Şiilik sorununa ilişkin Saltanat makamına 21 Temmuz 1891 tarihinde arz ettiği tezkiresinde Amerikan misyonerlerini Ermeniler üzerindeki faaliyetlerini örnek göstererek şu ifadelere yer vermiştir: *"...Bağdat, Basra, Necef, Kerbela gibi şehir ve kasabalar ahalisinin Şii mezhebinde bulunan gençlerden birer-ikişer talebe alınarak masrafları Devlet-i Aliyye'den tesviye edilmek üzere Mısır'da Cami-ül Ezher Medresesi'nde tahsille gönderilmiş ise sekiz-on sene zarfında iktibas edecekleri ulum-u aliye sayesinde diyanet-i İslamiye'nin hakayık-ı dekayıkına yakin hasıl ederek Sinn-i Şebabet'de zihinlerine henüz layıkıyla yerleşmemiş olan itikadat-ı batıla taban zail olacağı cihetle bunlar Sünni olarak memleketlerine avdetlerinde kendilerine maaş tahsisi ile hem cinslerine tedris-i ulum ile meşgul edilmeleri halinde bu vasıta ile Şiilerden vücuda getirilecek bu nevi ulema tekessür ettikçe bir takım makulat-ı batıla ile cühelay-ı Şia'yı iğfal eden müçtehidine atide galebe edebilmeleriagleb-i memulve buna da Amerika misyonerleri kendi memleketlerinde Ermenilerden yetiştirip Protestan ettikleri muallimler ve vaizler vasıtasıyla Ermeni avamını Protestanlığa celb etmekte oldukları delil olmakla taife-i Şia'nın tashih-i itikatlarına bu yolda çalışılması tedabir-i zecriyeden ziyade faidebahş olacağı tahattur olmuş ise de..."* II. Abdülhamid'ten Kamil Paşa'ya 23 Temmuz 1891

Bâb-ı Âli, Irak-ı Arap'ta buluna Sünni medreselerin desteklenmesinin yanında burada bulunan Sünni tarikatlarının da Şiiliğin yayılmasına alternatif olarak düşünmüştür. Bu konuda özellikle Irak bölgesinde etkili Nakşibendi ve Kadiri tarikatları desteklenmiştir.[459] 1893 yılında Bağdat Valisi Bâb-ı Âli'ye mektup göndererek Irak Nakşi Tekkesi'nin şeyhlerinden olan Şeyh Muhammed Cemil Efendi'nin, Şiiliğin önlenmesinde dikkate değer rolünün olduğunu belirterek bu türden Sünni akideye bağlı tarikatların mali açıdan desteklenmesi tavsiyesini yapmıştı.[460]

Irak-ı Arap'taki Şiilik probleminin sadece maarife dair alınacak önlemler ile çözülemeyeceğinin farkında olan Osmanlı Devleti alternatif birçok girişimde de bulunmuştur. Örneğin Atebat şehirlerine gelen Şii ziyaretçilerin konaklayacağı misafirhane ve imarethanelerin inşa edilmesi, bunun yanında yine ziyaretçilerin yararlanacağı bir hastane inşa edilmesini Bâb-ı Âli'den Bağdat Vilayeti'ne bildirilmiş[461] ve ayrıca bölgenin ziraat ve imarının geliştirilmesi için ıslah raporları hazırlanarak bayındırlık hizmetleri için mali bir kaynak ayrılması planlanmıştır.[462]

Osmanlı topraklarında halk üzerinde etkili kişilerin devlet tarafından sık sık çeşitli vesileler ile taltif edilmesi, II. Abdülhamid döneminin klasik bir uygulamasıydı. Bu kapsamda, Irak-ı Arap'ta Şiilerin Osmanlı Devleti'ne meyletmeleri için bölgede birer *ruhani önder* olarak görülen Şii müçtehitler elde edilmeye çalışılmıştır. Bu müçtehitler Osmanlı Padişahı'na sadece Irak-ı Arap'ta değil çok arzuladığı İslam birliği faaliyetinde de pekâlâ yardımcı olabilirlerdi. Nitekim Kerbela ikamet eden Şii müçtehit Seyyid Hasan Efendi'nin *umur-ı mesail-i hükümettte gayret ve sadakati görüldüğünden* kendisine dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı verilmesi teklif edilmişti.[463] Diğer bir örnek Necef Şii ulemasından olan Şeyh Ali Necef'inin İstanbul'a gelmesi münasebetiyle şerefine uygun muamele edilip nişan verilmesi istenmiştir.[464] Bâb-ı Âli ayrıca Tahran'daki ulema üzerinde de etkili olma çabasında olunmuştur. Mesela Tahran'ın büyük Şii müçtehitlerinden ve aynı zamanda Kaçar sarayı üzerinde de etkili Seyyid Abdullah'a verilen destek gelmektedir. Kendisine Ramazan

tarihinde gelen irade cevabı *"...Bağdat ve Basra havalisinde bulunan Şiiyy-ül mezhep gençlerin pay-i taht-ı saltanat-ı seniye dururken Mısır'a izamına hacet olmadığına..."* şeklindedir. Bkz: BOA. İ. DH. 1237/96880.

[459] Arabkhani, 2012, 89.
[460] BOA. Y. EE. 38/118.
[461] BOA. DH. MKT. 843/56.
[462] BOA. İ. DAH. 324/12; Kiren, 2017, 121.
[463] BOA. DH. MKT. 335/8.
[464] BOA. DH. MKT. 2400/45.

aylarında para yardımı yapılmış ve 1894 yılında oldukça değerli tuğra süslü bir kutu gönderilmiştir.[465]

Sonuç olarak, 1892 yılında Ömer Vehbi Paşa'nın başarılı faaliyetleri sonucu Irak bölgesinde bazı Yezidi ve Şii köylerin Sünniliğe döndürülmesi gibi istisnai örnekler hariç tutulursa Osmanlı Devleti, Şiiliğin bölgede yayılması karşısında tam bir başarısızlık yaşadı. Bu başarısızlıkta Irak-ı Arap'a tayin edilen memurların liyakatsizliği başı çekmekteydi. Maaşların az olmasıyla beraber zamanında ödenememesi ve Irak bölgesinin bir tür sürgün yeri olması, idarecileri gayr-i hukuki başka işlere yöneltiyordu ki bu da bölge halkının Osmanlı idaresine meyletmelerini zorlaştırmıştı. Bununla beraber II. Abdülhamid'in kendisine sunulan raporlar çerçevesinde üzerinde en çok durduğu maarif meselesinin halledilmesi meselesi de karşılık bulmadı. Onuncu asırdan beri mezhebi saikler ile Irak bölgesini adeta Şiiliğin üssü haline getirip burada teorik-pratik her şekliyle örgütlenen Şii ulemaya karşı Bağdat Valisinin ifadesi ile *hocalıktan çok kendi maişeti derdine düşen* Sünni ulemanın pek de bir başarı şansı yoktu.[466] Diğer yandan Süleyman Paşa da layihasında Sünni hocaların kimi münazaralarda Şii müçtehitler karşısında ağızlarını dahi açamadıklarını belirterek, bölgeye gönderilen bu tür medrese hocalarının menfaat endişelerinin din gayretlerini geçtiğini ifade etmiştir.[467] 1883 yılı Bağdat Vilayet Salnamesini kaleme alan yetkililerin belirttiği üzere *"...Hıtta-i Irakiye'de en ziyade kuşe-i ihmale düşen bir şey var ise o da maarif olması, muhabbet-i diniye ve milliye erbabını dilhun etmiştir"*[468] ifadeleri Bab-ı Âli'nin bölgedeki maarif faaliyetleri konusundaki çaresizliğini göstermekteydi. Aslında bu çaresizliği terennüm eden en bariz ifade II. Abdülhamid'in kendi muhafızlarından olan Fethi Bey'e hitaben söylediği *"...Japonya İmparatoru'nun istediği Müslüman din âlimlerini yetiştirecek feyyaz membaalar artık mevcut değil, medreselerimiz birer ilim-irfan kaynağı olmaktan mahrum..."* sözüdür.[469]

2.4. Atabat'ta Sünni-Şii Çatışmaları

Hz. Ali'nin 661 yılında Kûfe'de ve Hz. Hüseyin'in 681 yılında Kerbela'da ailesi ile birlikte Emevi İktidarı tarafından katledilmeleri, Irak-ı Arap coğrafyasını VII. asırdan

[465] BOA. DH. MKT. 884/69; Kiren, 2017, 122.
[466] BOA. Y. MTV. 45/24.
[467] BOA. Y. EE. 14/1188.
[468] Bağdat Vilayet Salnamesi, 1300/1883, 77.
[469] Kocabaş, S. (1991). ***Kendi İtiraflarıyla Jön Türkler Nerede Yanıldı? Hayaller, Komplolar, Kayıplar 1890-1918***. İstanbul: Vatan Yayınları, 38.

günümüze değin bir çatışma merkezi haline dönüştürmüştür. Genel olarak Irak bölgesine hâkim Emevi ve Abbasi gibi baskıcı Sünni iktidarların altında muhalif bir azınlık durumunda kalan Şia'nın, Âli Beyt'in kanının yerde kalmayacağına ilişkin intikamcı jargonu, mezkur çatışma halinin en önemli sebebiydi. XI. yüzyıldaki Büyük Selçuklu-Büveyhi kavgası ile XVI ve XVIII. yüzyıl arası Safevi-Osmanlı kavgasının çıkış noktası yine Sünnilik-Şiilik üzerinde ortaya çıkan mücadelelerdi. XVI. asrın başında Şah İsmail'in radikal siyasi-dini tavrına Osmanlıların I. Selim ile aynı minvalde cevap vermesi, Bağdat merkezli Irak-ı Arap üzerinden asırlarca sürecek kanlı savaşların başlamasına neden olmuştu. Bu savaşlar Irak-ı Arap'ta meskûn bulunan ve temelde aynı dinin mensupları olan Şii ve Sünni halkın, birbirlerine karşı bilinçaltlarına hamaset tohumları serpiştirmişti. XVIII. yüzyılın ortasında Avşarlı Nadir Şah'ın söz konusu hamaseti ortadan kaldırmaya dair samimi gayretleri, mevcut çatışma halini azaltmakla birlikte bitirememişti.

XIX. yüzyılda İran'daki Kaçar iktidarının özellikle Nasreddin Şah ile beraber Osmanlılar ile olan sorunlarını diplomatik yollarla çözmeye çalışması ve beri tarafta ağır bir İngiliz ve Rus teyakkuzu altında bulunan Osmanlıların da buna müspet cevap vermeleri, Irak-ı Arap'ta iki devlet arasında var olan siyasi-askeri mücadeleyi bitirme noktasına getirmişti. Ama yine de bölgedeki Sünni ve Şii halk arasında asırların biriktirdiği hamaset, II. Abdülhamid döneminde İran Devleti ile yer yer ciddi krizlere ve beraberinde çatışmalara neden olmaktaydı. Çatışma konularının en başında mezhebi kavgalar etkiliydi. Bunun yanında Bağdat vilayet yönetiminin tutumu, Şii halkın Muharrem ayı taşkınlıkları, kolera ve veba salgınları sırasında Atebat'ta uygulanan giriş çıkış yasaklarına Şii halkın verdiği tepkiler, Şii-Sünni din adamlarının halkı birbirine karşı kışkırtması ve İngiliz-Rus konsoloslarının bu çatışmaları körükleyen istihbari çalışmaları da çatışmaların diğer nedenleri arasındaydı.

Gulat-ı Şia olarak bilinen aşırı fanatik Şiiler, Hz. Aişe ve ilk üç halifeye hakaret ve küfür (sebb-ü şetm) etmeyi kendi mezhep akidelerinin bir virdi olarak telaffuz ediyorlardı. Şii ayinlerin ve beraberinde coşkulu söylemlerin yapıldığı 10 Muharrem günlerinde Atebat şehirlerinin sokaklarında açıktan yapılan bu hakaretler, Sünni halkın tepkisini ortaya çıkarınca kavga ve çatışmalar kaçınılmaz hale gelmekteydi. Bu çerçevede Atebat'ta her yıl icra edilen Şii ayinler sırasında ortaya çıkan çatışmalara dair İstanbul'a gönderilen raporlar ve şikâyetler konusunda Osmanlı arşivlerinde birçok belge bulunmaktadır. Örneğin 1900 senesinin Muharrem ayında Şii mensuplarının Hz. Ayşe'nin üzerinde resmini temsil eden

bir bez parçasını Bağdat sokaklarında gezdirerek hakaret ettikleri Bağdat Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Esad Bey tarafından Yıldız'a rapor edilmiştir. Aynı raporda Esad Bey, Şii halkın sokaklarda bağırarak ilk üç halifeye de küfür ettiklerini, mevcut durumun Sünni ahalinin tepkisine ve beraberinde büyük kavgalara yol açtığını da ihbar etmiştir.[470] Yine İran Şahı Nasreddin'in de müdahil olduğu 1890 yılı Muharrem ayı olayları benzeri bir örnektir. 10 Muharrem 1308/1890 senesinde Necef Şiileri, Hz. Ali Türbesi'nde merasim icra ederken, iddialarına göre ortada hiçbir gerekçe olmaksızın Osmanlı askerleri üzerlerine ateş açmış ve birçok kişiyi öldürmüşlerdir. İstanbul'da İranlıların sözcülüğünü yapan Ahter gazetesi de olayı ilk sayfasında duyurup Necef Kaymakamı'nın olaydan sorumlu olduğunu ve onun emri ile on bir Şii'nin katledildiğini yazmıştır.[471] Olay İran içlerinde duyulunca Nasreddin Şah bizzat II. Abdülhamid'e bir mektup yazarak ortaya çıkan bu hadisenin iki ülke arasındaki ittihada zarar verdiğini vurgulamış ve faillerin cezalandırılmasını talep etmiştir.[472] Meseleyi inceleyen Osmanlı makamları İran'a verdikleri cevapta; olayın, ayini icra eden Şii müntesiplerinin aşırıya kaçan ve Sünni vatandaşların hassasiyetlerini rencide eden davranışlarının sebep olduğunu belirtmişlerdir.[473] Ayrıca olay sırasında ölenlerin İran'ın belirttiği gibi on bir Şii'nin değil, bir kişi olduğu ve onun da Sünni bir kadın olduğu ifade edilmiştir.[474] Buna rağmen Bab-ı Ali, Nasreddin Şah ile karşı karşıya gelmemek için Necef Kaymakamı ile memurlarını değiştirmiştir.

Atebat şehirlerinde bulunan Sünni ve Şii din adamları yine bu kavganın merkezinde bulunan kişilerdi. Bir Osmanlı devlet görevlisi olan Said Efendi'nin, hakkında *hıtta-i Irakiyenin her tarafına saçılan tohum-u fesadın menba-ı yegânesi* olarak İstanbul'a ihbar ettiği Şii müçtehit Mirza Hasan Şirazi, Samerra şehrindeki mezhep kavgalarının müsebbibi olarak görülmüştür.[475] Buna karşılık Samerra'daki Şiiler de iki yüz kişi imzalı bir şikâyet mektubunu İstanbul'a göndererek, Atebat'taki Sünni vaizlerin Şiileri her daim tahkir ettikleri, Sünni-Şii halk arasında vuku bulan çatışmaların Recep ve Nusret Paşaların cesaretlendirdiği bu vaizler yüzünden çıktığını beyan edip mezkûr görevlilerin azledilmesini talep etmişlerdir.[476] 10 Ocak 1906 tarihli ve 6. Ordu tarafından İstanbul'a gönderilen telgraf yine bölgede yaşanan gelişmeler ile ilgilidir. İran hükümeti yanlısı olan Şiiler üzerinde

[470] BOA Y. PRK. ASK. 161/19.
[471] Ahter, sayı: 6, (8 Sefer 1308/23 Eylül 1890).
[472] BOA. Y. PRK. 6/7.
[473] BOA. İ. DH. 1203/94142.
[474] BOA. İ. DH. 1203/94142.
[475] BOA. Y. PRK. AZJ. 31/8.
[476] BOA. Y. A. HUS. 301/7.

İngiltere Konsolosu, Atebat'taki Şii uleması ile bir takım gizli müzakerelerde bulunarak Sünnilere karşı cihat etmenin dinen caiz olduğu şeklinde bir iddiayla çatışma çıkarmak istemiştir. 15 Mayıs 1898 günü Bağdat'ta bulunan Kaymakam Esed Bey'in Yıldız'a gönderdiği şifreli telgrafta; *"...Şii eşayirin kısm-ı azamı İngilizler vasıtasıyla hafiyen ithal olunmakta bulunan esliha ile peyderpey silahlanıyorlar"* ifadeleri, İngilizlerin bölgede Osmanlı aleyhindeki icraatlarına karşı yerel yöneticilerin endişelerinde haklı olduğunu ortaya koymaktadır.[477]

Yukarıdaki örnekler dışında ortaya çıkan çatışmalar, kimi zaman tesadüfi ve sıradan gelişen hadiseler de olabilmekteydi. Nitekim 1887 senesinde Atebat şehirlerini ziyarete giden İranlılara yapılan saldırı, Hemavend Kürt Aşireti'ne mensup eşkıyalar tarafından gerçekleştirilmişti.[478] Haliyle bu saldırı mezhebi nedenler ile değil, yağma ve çapul amacıyla yapılmıştı. Bir başka örnek, İran'da ortaya çıkan kolera salgını sebebiyle Irak-ı Arap'a İranlı ziyaretçilerin girişinin Osmanlı Devleti tarafından engellenmiş olmasına dairdir. Bâb-ı Âli, yasağı inançlarına saygısızlık olarak yorumlayabilecek İranlı ziyaretçilerin hududu izinsiz geçmeye çalışacaklarından endişe duyduğundan bölgedeki Altıncı Ordu'yu uyarıp hazırlıklı ve tedbirli olmasını emretmiştir.[479] Keza Bağdat'ta bankaya para taşıyan zabitlerden birini yaralayan İranlı'nın yakalanmasını dört-beş kadar İranlı'nın engellemeye çalıştığı ve bunlarla başkaları arasında olaylar yaşandığı görülmektedir.[480]

---

[477] II. Abdülhamid, Osmanlı topraklarında özellikle dini-milli çatışma alanlarının bulunduğu bölgelerde İngiliz subaylarının farklı kimliklerle faaliyet gösterdiğinin farkında olarak bu türden hadiselerle karşılaşıldığında yetkililerin durumu derhal Bâb-ı Âli'ye bildirmelerini emretmişti. 6. Ordu-yu Hümayun müfettişlerinden Nusret Paşa'nın Yıldız'a gönderdiği şifreli bir telgrafta bölgede bulunan İngiliz zabitlerinin ne şekilde faaliyet gösterdiklerini açıklamaktadır: *"...Bir İngiliz zabiti geçen hafta Bağdat'a geldi. Yanında bir tercüman olup bu adamın ifadesine göre kendisi Tahranlı olup İngilizceyi orada tahsil ettiğini söylüyor ise de aynı bir İngiliz gibi söylemekte olduğuna bakılırsa Hindistan veyahut Londra'da tahsil etmiş olduğuna şüphe kalmamıştır. Bunların her ikisi de derviş kıyafetinde olduklarında Kazımiye ve Kerbela ve Necef taraflarından ziyaretler edip Bağdat'a gelmiş ve geçen gün İmam Azam Hazretleri'nin türbesini ziyaretle orada Kadiri Tekkesi'nde kalmış ve birkaç defa Seyyid Süleyman ve biraderi Abdurrahman Efendiler ile görüşüp Hindistan'dan gönderilmiş değerli bazı nukut dahi takdim edip bu hafta İngiliz vapuru ile Basra cihetine gitmiştir."* BOA. Y. PRK. UM. 41/117.

[478] B.O.A. DH. MKT. 1391/1.

[479] BOA. BEO. 30/2233; BEO. 32/2379; BEO. 26/1882.

[480] BOA. BEO. 2425/181850; Kiren, 2017, 139.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İTTİHAD-I İSLAM (PANİSLAMİZM) FİKRİNİN OSMANLI ve İRAN'DAKİ YANSIMALARI ile İKİ ÜLKE İLŞKİLERİNE TESİRİ

3.1. Kavram Olarak İttihad-ı İslam (Panislamizm)

Yakınçağ Osmanlı tarih araştırmacıları ittihad-ı İslam kavramını açıklamaya çalışırken öncelikle bu kavramın daha çok II. Abdülhamid'in, Avrupalı büyük güçlere -ve en çok İngiltere'ye- karşı politik manevralarının bir parçası olarak siyasi/ideolojik bir gaye ile ortaya çıktığı üzerinde durmuşlardır. Bu düşünce ve analiz doğru olmakla birlikte ittihad-ı İslam veya batı literatüründe kullanıldığı üzere Panislamizm kavramının içeriği bundan öte anlamlar ihtiva etmektedir. Evvela ittihad-ı İslam yani İslam/Müslüman Birliği, siyasi/ideolojik olmaktan çok dini bir kavramdır ve referans noktasını Kuran'dan alır. Nitekim müfessirler Hucurat suresinin onuncu ayetindeki *"Müminler ancak kardeştir…"*[481] ayetini, Müslümanların içte ve dışta aynı ülkü ve mefkureler etrafında bir ve beraber olmalarına dair emir (farz) şeklinde tefsir etmişlerdir. İslam Dini kendine inananlar arasında dil, ırk, renk ve coğrafya farkından kaynaklanan ayrılıkları kabul etmez. Bu açıdan Müslümanların birleşmesi anlamında kullanılan ittihad-ı İslam söylemi, İslam'ın 610 tarihinden itibaren çıkışı ile verdiği bir mesajdır.[482] Ünlü Şarkiyatçı C.H. Becker de *Panislamismus* adlı makalesinde benzer bir analiz yaparak Panislamizm'in *Panislamcı düşünce* ve *Panislamcı hareket* olarak ikiye ayrıldığını ve ilkinin İslam ile yaşıt olarak en baştan beri var olduğunu, ikincisinin ise XIX. yüzyılda batı tehdidine karşı Müslümanların bir refleksi olarak ortaya çıktığını söyler. [483]

İttihad-ı İslam kavramının ilk kez 10 Mayıs 1869 tarihinde Hürriyet gazetesinde Namık Kemal tarafından kullanıldığı ifade edilmektedir.[484] Namık Kemal mezkûr gazete nüshasında; "*Bugün hükümat-ı İslâmiye'nin hemen cümlesi inkîrâz-ı küllî halinde olarak en büyük çarey-i hâlâsımız ittihaddır. Devlet-i Âliyye en kuvvetlibulunmak cihetiyle mû'ta ve*

---

[481] Hucurât: 49/10.
[482] Sarıkçıoğlu, M. (2014). "İran Kaynakları Işığında II. Abdülhamid Han'ın İran Politikası ve İran'ın Panislamizm'e Bakışı", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014*, TTK Yayınları, 289.
[483] Becker, H.C., (1904). "Panislamismus". ***Archiv Für Religionwissenschaft-7***, 169-192; Doulatabadi, F. (2005). "Ahter Gazetesi Çerçevesinde İran-Türkiye Fikri ve Edebi İlişkileri", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 150;
[484] Özcan, A. (2001). "İttihad-ı İslam". **TDV İA**, İstanbul, C. 23, 470-475.

muktedâ olmaya lâyık odur" ifadeleri ile Osmanlı Devleti merkezli bir beraberliğin İslam ülkeleri arasında şart olduğunu belirtmekteydi.[485] Kısa bir süre sonra ittihad-ı İslam kavramı Tanzimat bürokratları ve Yeni Osmanlılar tarafından Basiret gazetesinde sıklıkla tartışılmaya başlanmıştır. İttihad-ı İslam kavramını müstakil bir eserde ele alan ilk kişi ise 1873 tarihinde Ticaret-i Bahriye Mahkemesi zabıt kâtibi Esad Efendi'nin yayınlamış olduğu *İttihad-ı İslam Risalesi*'dir. Esad Efendi bu eserinde İslam milletlerinin bir dayanışma çerçevesinde ve Avrupa tehdidine karşı Osmanlı Halifesi etrafında birleşmesi gerekliliği üzerinde durmuştur.[486] İttihad-ı İslam'ın Batıdaki karşılığı olan Panislamizm ise 1877 yılında Franz von Warner ve 1881'de Gabriel Charmes tarafından kullanılmıştır. Yine 1882 yılında Wilfred Scawen Blunt tarafından *The Fture of İslam* başlığı ile yayımlanan ve bir dizi denemeyi ihtiva eden kitapta ittihad-ı İslam kavramı ayrıntılı olarak ele alınmıştır.[487]

Dwight E. Lee'ye göre ittihad-ı İslam ya da Panislamizm, İngiltere öncülüğündeki batıya karşı Müslümanların bir tepkisi olarak tanımlamıştır. H.C. Becker ise ittihad-ı İslam'ı, ilhamını Panslavizm ve Pancermenizm'den alan ve bütün Müslümanları tek bir imparatorluk içinde var olmalarını amaçlayan bir ideoloji olarak açıklamıştır.[488] *Pan* hareketleri batı literatüründe birbirlerine karşı dil, ırk, kültür ve coğrafya gibi sebeplerle yakınlık hisseden toplumlar arasında dayanışmayı amaçlayan siyasi-kültürel hareketler olarak tanımlanmıştır.[489] Nikki R. Keddie'nin tanımlaması ise çok daha ilginçtir. Keddie'ye göre ittihad-ı İslam, İslam dünyasında Müslümanlar arasında ortaya çıkan *Milliyetçilik öncesi milliyetçiliktir.*[490] Panislamizm ve milliyetçiliği aynı çerçevede izah eden Keddie'nin bu

---

[485] Kiren, 2017, 37.

[486] Özcan, 2001, 470-475; Esad Efendi risalesinde düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: *"... giriftar oldukları nifak ve bedeviyyet cihetiyle bir takım barbar ve vahşilerin atlarının ayakları altında kalan aşayiri İslamiyye'nin ahvali felaket iştimalinden intibah ederek çare-i selamet ve saadetleri olan livayı ittihad altına hemen iltica eylemeleri için Asya'da ve sair taraflarda kendi başlarına te'ayyüş ve tavattun eden nüfus-i İslamiyyenin şimdiden nazarı dikkat ve basiretleri celb olunur. 'Ale'l-husus ittisalat-ı hududiyyemizden başka cihet-i cami'a-i İslamiyye saikasıyla cümleden ziyade Devlet-i 'Aliyye ile akd-i ittifak ve ittihada muhtaç olan İraniler bu dakikayı bir an hatırdan çıkarmamalıdır. Çünkü şurasını herkes bilir ki bazı taraftan kendilerine olunan nümayişler hep celb-i menfaat içindir."* Bkz: Barlak, H. (2016). "Esad Efendi'nin İttihad-ı İslam Risalesinde İslam Birliği ve Osmanlı Halifesine Bağlılık Düşüncesi". ***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,*** 9 (43), 605.

[487] Wilfred Scawen Blunt bu eserinde İslam ülkelerinin içerisinde bulunduğu kötü durumun müsebbibi olarak Osmanlı Hanedanı'nı göstermekte ve yakın bir zamanda bu devlet ve hanedanın tarihe karışıp Hilafetin de Medine'ye nakledileceğinden bahsetmektedir. Kitabın Türkçe çevirisi için bkz: Blunt, W. S., (2011). ***İslam'ın Geleceği***, (Çev. M. Fatih Karakaya), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 54-56.

[488] Çetinsaya, G. (1988). "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi: (1876-1878)". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2-3.

[489] Doulatabadi, 2005, 147; İslam Dini'nin bireyselcilikten çok toplumcu bir anlayışa sahip olması yine bu din etrafında ittihat/pan odaklı birlik fikrini desteklemiştir. Bununla beraber İslam Dini ilk yayılmaya başladığı andan itibaren toplumun siyasi-içtimai tüm yönleri ile ilgilenmesi İttihad-ı İslam fikrinin XIX. yüzyılda tıpkı Avrupa'daki pan hareketleri gibi gelişimini destekleyip kolaylaştırmıştır. Bkz: Barlak, 2016, 598-615.

[490] Çetinsaya, 1988, 4.

görüşleri Cemaleddin Afgani'nin ittihad-ı İslam fikrine yakın durmaktadır. Afgani'ye göre İslam ülkeleri batı sömürgeciliğine karşı tek tek ve milli bir bağımsızlık hareketi verip başarılı olduktan sonra ancak İslam etrafında bir birliktelik sağlayabilirler. Bundan dolayı Afgani, ittihad-ı İslam'ın gerçekleşmesi için milliyetçi hareketleri zorunlu bulur.[491] Afgani bu fikirler dahilinde milli/milliyetçi uyanış ve duyguları motive etmiş, fakat kendisine muhalif olanlar onu Arapçılık ve Türkçülük gibi cereyanlara nispet etmişlerdir.[492] Osmanlı düşünürlerinde ittihad-ı İslam kavramının iki dayanak noktası vardı: İlki İslam, ikicisi ise halife idi. Afgani ikinci dayanak noktası olan halifeliğe şerh koyup yerine *halkı* yerleştirir. Afgani'ye göre ancak İslam'ı referans alan anayasal yönetimler İslami bir ittihadı gerçekleştirebilirler. Onun bu fikirleri o sırada tutunmaya çalıştığı Osmanlı Devleti ve İran'da başına ciddi sorunlar açmıştı.

Mısır'da yayımlanan ve bir İttihatçı gazete olan Kanuni Esasi gazetesinin 14 Mart 1898 tarihli sayısının isimsiz bir makalesinde ittihad-ı İslam fikri ele alınmıştı. Makaleye göre ittihad-ı İslam, yeryüzünde bulunan bütün Müslümanların birleşmesi anlamına geliyordu ki Müslümanların şu haldeki durumları dikkate alındığında bunun mümkün olmayacağı belirtilmiştir. Gazete yazarlarına göre *ittihat* kavramı daha çok yere ve zamana bağlı olduğu için pratikte bunun uygulanması zordu. ittihad-ı İslam yerine *İslam kardeşliği* fikrinin daha makul ve akılcı olduğunu savunan gazete, *kardeşliğin* yere ve zamana bağlı olmadığını ama aynı duygu ve mefkûreler etrafında farklı yer ve zamanlarda ittifak edebileceklerini dile getirmiştir. Yine Kanuni Esasi gazetesine göre ittihad-ı İslam pratikte olacaksa bile bunun önünde en büyük engelin bizzat bu fikri en çok dillendiren II. Abdülhamid olduğunu belirtmişlerdir.[493] Esasında II. Abdülhamid'in ittihad-ı İslam düşüncesi ve pratikleri İttihatçı düşünürler ile paraleldi. II. Abdülhamid'in tahta geçtiği 1876 yılından sonra Osmanlı Devleti'nde tartışılan İslamcılık ve ittihad-ı İslam kavramlarının en azından ideolojik ve dış siyasete yönelik siyasi/pratik cephesi askıya alınmış ve daha çok Osmanlı sınırları içerisinde ve dışında emperyalizme karşı tüm dünya Müslümanlarının dayanışma ve yardımlaşması şeklinde tezahür etmiştir.[494] Zaten XIX. yüzyılda İslam

[491] Alperen, A. (2015). "Cemaleddin Afgani'nin İslam Birliği ile İlgili Görüşlerinin Günümüz İslam Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi". ***Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,*** 7 (7), 81-96.
[492] Ahmady, E. (2012). "Cemaleddin Afgani'nin Düşünce Dünyası". Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 74.
[493] Toprak, S. V., (2018). "Kanun-i Esasi Gazetesinde İttihad-ı İslam Teması". ***Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,*** 34 (1), 109-138.
[494] Özcan, 2001, 470-475.

dünyasının içinde bulunduğu şartlar itibarıyla ittihad-ı İslam düşüncesinin pratikte uygulanmasının çok mümkün olmadığı Abdülhamid'in de malumuydu. Nitekim kızı Ayşe Sultan, hatıralarında babasının bu politikasını İngilizlere karşı *blöf* olarak ifade ettiğini açıkça belirtmektedir.[495] Filibeli Ahmet Hilmi tarafından 17 Aralık 1908'de yayın hayatına başlayan *İttihad-ı İslam Gazetesi*nin de mezkûr kavram ile ilgili görüşleri İttihatçı görüşlere yakındır. Gazetenin ilk sayısında *Bizce İttihad-ı İslam Ne demektir?* Başlığında şu görüşlere yer verilmiştir:

> "Bir fikrin yanlış tefehhümü, bir kelimeden muntazır mananın yanlış telakkisi her vakit şayan-ı teessüftür. Hiçbir Müslim mütefekkir tasavvur edilemez ki 'ittihad-ı İslam' fikr-i celilinden kürre-i arzın kıtaat-ı muhtelifesinde bulunan bütün akvam-ı Müslimenin bir tek hükümet-i siyasiye tabiiyeti altında içtimaını murat etsin. Böyle bir ümide şimdi de her vakit de bir fikr-i mecnunane nazarı ile bakılır. Böyle bir ittihad bütün kavanin-i tarihiyeye, tabiiyet ve ihtiyac-ı beşeriyeye muğayirdir. Bu bir hayaldir. İttihad-ı İslam hayali diğer hayaller gibi Panislam ve bizim Panhelenizm gibi amal-i acibe ve müşekkele üzerine mübteni değildir. Din-i İslam'da, cihet-i camia-i imandan maada dinin kafiliyeti elcasıyla diğer bir nokta-i mühimme-i ittihad daha vardır. Bu da Müslümanların tarz-ı tefekkür, sevk-i ihtisasat amal-i maddiye ve maneviyede müşareker, hayatın suret-i fehm ve telakkisi gibi ahval-i ruhiye ve ictimaiyede, lisan, kavmiyet, iklim ihtilaflarına rağmen müşabehet ve muhadenetleridir. Bütün Müslümanlar bittabi aynı kelime-i vahdet ve tevhidin levay-ı şerifi altında dinen müttehit oluşları zaruretinden ve her dine has bir keyfiyet olmakla burada cay-ı bahs olan 'din-i ittihad-ı İslam' değildir. 'Siyasi ittiad-ı İslam' fikrinin vahililiğini balada ispat ettim sanırım. Demek ki maksud olan 'ittihad-ı ictimai-i İslam'dır. Yine tekrar edelim ki din-i celilimizin kavaid-i elhasiyesi böyle bir ittihadın da temellerini atmış ise de bunun terakkiyat ve icabat-ı zamaniyeye terdifen tevsii ve tekemmüle müsait olduğu ve bırakıldığı bedihiyettendir. 'ittihad-ı içtima-i İslam' edvar-ı salife-i tevkifte bittabi ziyadesiyle ihtidat etmiştir."[496]

Kemal Karpat ittihad-ı İslam'ın ortaya çıkış sebebi olarak özellikle son dönem Osmanlı'da yaşanan büyük göç hareketlerine bağlı olarak toplumsal yapı değişimlerini, dış siyaset gelişmeleri, Osmanlı toplumunun düşünsel evrimi ve II. Abdülhamid'in verdiği yön olarak açıklamaktadır.[497] Ve son olarak İsmail Kara'nın ifadesi ile ittihad-ı İslam ya da Panislamizm hareketi;

---

[495] Özcan, A, (2019). "Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları". M.Bulut, M. Enes Kala, N.Salık, M. Nar (Editörler). ***Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim.*** İstanbul, İzü Yayınları, 123-124.
[496] İttihad-ı İslam Gazetesi, Sene:1, Sayı:1, 1-2, 17 Aralık 1908.
[497] Çetinsaya, 1988, 4.

> "XIX. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan İslam dinini bir bütün olarak yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir yöntem ile İslam milletlerini Batı emperyalizminden, zalim yöneticilerden, taklitten hurafelerden kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak için yapılan, aktivist-modernist yönleri baskın, siyasi-fikri-ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününü ihtiva eden bir harekettir."[498]

3.2. Osmanlı Devleti ve İran'da İttihad-ı İslam Fikrini Ortaya Çıkaran Tarihi Süreç

XIX. yüzyılda hem Osmanlı Devleti'nde ve hem de İran'da tartışılan ittihad-ı İslam düşüncesi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupalı sömürge güçlerinin her iki devletin varlığını iyiden iyiye tehdit etmeye başlaması sonucunda bir zaruret hali olarak ortaya çıkmıştır. Dört asır boyunca birbirleri ile amansız bir mücadele içerisinde olan Osmanlı ve İran, kendilerini tehdit eden sömürgeci güçlere karşı aralarında var olan ve dini-siyasi kavgalarının merkezini teşkil eden mezhep çekişmesini bir kenara koyup kısmen de olsa yakınlaşma eğilimi içerisine girmişlerdir. Ne de olsa itilaftan çok ittifak edebilecekleri ortak paydalar daha çoktu. Aynı dine, peygambere, kitaba hatta kültüre sahip bu iki devlet, kendilerini tehdit eden düşmanlara karşı bu paydaları daha yeni yeni hatırlayabilmişlerdi. XIX. yüzyıla kadar Sünni- Şii ihtilafını savaş sebebi olarak değerlendirip karşı tarafı yok etmenin caiz olduğu fetvasını veren iki taraf idareci ve uleması, bu yüzyıldan itibaren Batı tehdidinin iyiden iyiye artmasına bağlı olarak, mezhep farklılığının tali bir mesele olduğunu, önemli olanın ise asli müşterekler olduğunu dile getirmişlerdir.

Bilindiği üzere 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile XVIII. yüzyılda imzaladığı en ağır antlaşma olarak kayıtlara geçmiştir. Bu antlaşma ile halkı Türk ve Müslüman olan Kırım kaybedilmişti. Osmanlı Devleti, Kırım ve Rusya'ya verilen diğer topraklarda yaşayan Müslüman halk ile ilişkilerini devam ettirmek için ilk kez burada Hilafet kurumunun siyasi/dini gücünü kullanmıştı.[499] Buna göre Osmanlı Padişahı halife sanı ile aynı zamanda Kırım ve Rusya Müslümanlarının dini koruyucusu olmaya devam edecekti.[500] İşte XVIII. yüzyılın sonuna kadar *din-i mübin-i İslam'ı tüm dünyaya hâkim*

---

[498] Kara, İ. (1986). ***Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi***. İstanbul: Risale Yayınları, 15; Doulatabadi, 2005, 146.
[499] Lee, H. S., (2002). "II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti", (Çev: Pelin Fidanoğlu), **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 363.
[500] Antlaşma maddesine göre; Rusya'yı temsilen Çariçe II. Katerina'ya (1762-1796) Osmanlı Devleti'nin Balkan bölgesinde bulunan Ortodoks Hıristiyanlar adına Bâb-ı Âli'ye *protestoda bulunma* izni verilmiştir. Buna karşılık, Çariçe de Rusya Müslümanlarının hutbede, Osmanlı Halifesi'nin ismini kullanmalarını kabul etmiştir. Bkz: Köse, O. (2006). ***1774 Küçük Kaynarca Antlaşması***, Ankara: TTK Yayınları, 138; Kiren, 2017, 35.

kılmak çerçevesinde Osmanlıların fetih hareketlerine yön veren ittihad-ı İslam fikri ve bunun en önemli ayağı hilafet kurumu, bu yüzyıldan sonra Müslüman nüfusu Osmanlı Halifesi etrafında kenetlendirme ve Avrupa devletlerinin Osmanlı üzerindeki emellerine karşı bir *koz* olarak işlev görmüştür.[501] Yine Fransız İhtilali'nin etkisi ve batılı büyük güçlerin destek ve kışkırtmaları sonucunda Osmanlı Devleti'nin Balkan bölgesindeki azınlık guruplar, XIX. yüzyılın başından itibaren ardı ardına isyanlar başlatmışlardı. İstanbul'daki devlet bürokrasisi, bu isyanları sonlandırma ve imparatorluğu azınlıklar nezdinde yeniden sempatik hale getirme adına Osmanlıcılık adı altında bir dizi ıslahat hareketini başlatmıştı. Din, dil, ırk, mezhep ayırımı olmaksızın bütün Osmanlı tebaasını eşitlemeye yönelik olan Osmanlıcılık fikri, Tanzimat, Islahat ve Kanun-i Esasi'deki geniş haklara rağmen azınlık gruplarını tatmin etmedi. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Edirne Antlaşması ile Yunan azınlığının, 93 Harbi'nden sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile da Sırbistan, Karadağ ve Romanya halklarının imparatorluktan ayrılıp bağımsız olmaları sonrasında Osmanlı idarecileri artık Osmanlıcılık fikrinin isabetli bir tercih olmadığını geç de olsa fark ettiler. Ama daha da önemlisi Balkan bölgesinin kaybedilmesiyle birlikte istila edilmiş yurtlarından Osmanlı topraklarına ve özellikle Anadolu'ya göç eden Müslüman ahalinin bu *sürgün* ile beraber Karpat'ın ifadesi ile geçirdiği düşünsel değişimdi.[502] Büyük trajediler ile yurtlarından sürgün edilmiş ahalinin zihninde artık *gâvurlar gitmiş* ve Müslümanlar olarak *biz bize kalmıştık*. Artık bütün Osmanlı tebaasını eşitleyen *ittihad-ı anasır* fikri cazibesini kaybetmiş, yerini Müslüman milletlerin birlikteliğini ifade eden ittihad-ı İslam'a bırakmıştı.[503] Yapılması gereken şey ise İslam ortak paydasında imparatorluğu yıkmak isteyen Batı medeniyetine karşı koymaktı. Yine altı çizilmesi gereken diğer önemli bir gelişme ise 1870 yılından itibaren Balkan Bunalımı esnasında İngiltere'nin

[501] Necmeddin Alkan'a göre İttihad-ı İslam ile ilk kastedilen anlam sömürgeci Avrupa'ya karşı İslam'ı bir silah olarak kullanmaktır. İkinci amaç ise Osmanlı Padişahı ve onun şahsında mevcut olan hilafet etrafında din birliği ve dünya Müslümanlar birliğinin sağlanması gayesidir. Üçüncü olarak da İslam'ın her anlamda hayata hakim kılınmasıdır. Sonuncusu ise Müslümanları kendine cezbeden Avrupa modernizmine karşı bir İslam modernizmi inşa etmektir. Bkz: Alkan, N. (2018). ***Osmanlı Diplomasi Tarihi: Kurumları ve Tatbiki***. (Ed: M.A. Yalçınkaya, U. Kurtaran) Ankara: Altınordu Yayınları, 205-235.

[502] Karpat, din kardeşliği hissi ve anlayışına rağmen, XIX. asra kadar Müslüman hükümdarlar için İttihad-ı İslâm düşüncesinin pek de bir anlam ifade etmediği görüşündedir. XIX. yüzyıldan önce birkaç istisnai olay hariç tutulursa, İslâm toplumları gerçek anlamda bir birlik oluşturup Batı ya da Hıristiyanlığa karşı koymaya yanaşmamışlardı. Hatta XI ile XIII. yüzyıllar arasında Haçlı ittifaklarına dahi adamakıllı bir askeri ittifak kurulamamıştı. Müslüman hükümdarlar, İslâmiyet'in ve Müslümanların kaderlerinden çok, bizzat kendi ekonomik, politik ve askeri güçlerinin sağlamlaştırılması telaşı içerisindeydiler. Bu durum XIX. yüzyıla kadar devam etti. XIX. yüzyılda, Avrupalı büyük sömürge güçlerinin Müslümanların yaşadıkları coğrafyaları işgal ederek hâkimiyetleri altına almaları ve sömürgeleştirmeleri, diğer İslâm toplum liderlerini Osmanlı Devleti ile bir çeşit ittifak arayışına zorlamıştır. Zira görünürde Osmanlı liderliğinden başka alternatif bulunmuyordu. Bkz: Karpat, K. H. (2013). ***İslam'ın Siyasallaşması***, (Çev. Ş. Yalçın), İstanbul: Timaş Yayınları, 73-74.

[503] Toprak, 2018, 109-138; Yüceer, İ. (2016). "İslam Birliği Fikri ve II. Abdülhamid". ***Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,*** 5 (2), 143-164; Gencer, 2019, 85.

Osmanlı Devleti'ne karşı takındığı tavırdı. Balkan Hristiyan ahalisinin başını çektiği Balkan Bunalımı isyanları sırasında İngiltere, Bab-ı Âli'yi baskı altına alarak Rusya ile aynı kulvarda hareket etmiş, 1878 yılında Kıbrıs'ı ve 1881'de Mısır'ı işgal ederek imparatorluğun pay edilmesi meselesinde bir hissedar olarak yer almıştı. XIX. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin, Rusya başta olmak üzere kendisine yönelen tehditlere karşı sırtını dayandığı İngiltere'nin bu siyasi manevrası karşısında yaşadığı hayal kırıklığı ile beraber *ehl-i Salib'*in tekrardan hortladığı algısını da ortaya çıkarmıştı. Bir ve beraber hareket eden ehl-i Salib'e karşı bir ittihat içerisinde ehl-i İslam'ı birleştirme fikri hem Osmanlı'da hem de Rusya karşısında aynı tehditler ile karşı karşıya kalan İran'da da ittihad-ı İslam olarak gündeme gelmişti.

Osmanlı Devleti için yukarıda bahsi geçen tarihi sürecin bir benzeri İran'da yaşanmaktaydı. XIX. yüzyıl başlarında İran'da daha yeni iktidara gelen Kaçar Hanedanı, dış politikada büyük tehdit ve tehlikeler ile karşı karşıya kalmıştı. Söz konusu tehditler başta Rusya olmak üzere Avrupalı büyük güçlerin bu yüzyıldan itibaren İran coğrafyasını kendi sömürge imparatorluklarının bir parçası olarak görmeleriydi. Kuzeyde Kafkaslar üzerinden Rusların, doğuda ise Hindistan tarafından İngilizlerin baskısı ile İran sıkışmış ve toprak kayıpları yaşamıştı.[504]

1800 yılında Gürcistan'daki taht değişikliğine müdahale edip Kafkas bölgesinde genişlemeye başlayan Rusya'ya karşı dönemin İran hükümdarı Feth Ali Şah, Rusları bölgeden atmak için Kafkas seferine çıkınca İran-Rus savaşları başlamıştı. 1804 Eçmiyazin ve 1807 Hanşin savaşlarında İran, Rusya'yı yenmiş fakat 1812 Aslandüz Savaşı'nda Ruslara karşı ağır bir mağlubiyet sonucunda Gülistan Antlaşması'nı imzalayarak Kafkas topraklarının tümünü Rusya'ya bırakmıştı. Gülistan Antlaşması'nın imzalanmasında, Rusya'nın İran topraklarında daha fazla ilerlemesini istemeyen İngiltere'nin arabuluculuğu etkili olmuştu. Aslında İran'ın Rusya ile anlaşma imzalama niyeti yoktu. Fakat Rusların İran'da ilerlemesini Hindistan güzergâhı için bir tehdit gören İngiltere,[505] İran Şahı'na İngiliz askeri yardımının kesileceği tehdidini yapınca, Şah mecburen antlaşmayı imzalamak

[504] Abrahamian, E. (2011). ***Modern İran Tarihi***, (Çev. Dilek Şendil), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 50; Kılıç, S. (2014). "19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler", ***Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,*** Sayı: 54, (2), Ankara. 319-336; Doğan, O., Erdoğan, A. (2017). "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", ***Gaziantep University Journal of Social Sciences,*** Sayı: 16 (3), 839-847.

[505] İngilizler, Hindistan hâkimiyeti konusunda İran topraklarının önemini iyi bildiklerinden Napolyon ve Rus çarlarının İran üzerindeki politikalarından her daim rahatsız olmuşlardır.

zorunda kalmıştı. Bu sırada İran'ı Rusya karşısında destekleyen diğer bir güç ise Fransa'ydı. İran Şahı, İngiliz yardımı gelmezse dahi alternatif bir Fransız yardımının geleceği ümidindeydi. Fakat Napolyon'un 1807'de Ruslar ile yaptığı ve taraflar arasında bir ittifakı içeren Tilsit Antlaşması ile İran'ın tüm ümitleri sona ermişti.[506] Gülistan Antlaşması Rus-İran Savaşını sona erdirmesine rağmen iki taraf da statükodan memnun olmadığı için 1826 yılında ikinci bir İran-Rus savaşı başlamış[507] ve Tebriz gibi önemli bir İran şehrinin düşmesi sonucunda İran, Türkmençay'da Ruslar ile barış görüşmelerine oturmak zorunda kalmıştı. Türkmençay Antlaşması ile İran, Kafkasya ile beraber Erivan, Nahçıvan ve Mukan'ı tamamen kaybetmiş ve Hazar denizinde Ruslar daha aktif hale gelmişlerdir. Bununla beraber İran, Rusya'ya yüklü miktarda tazminat ödemiş ve İran'daki Rus tebaasının hukuki hakları Rusya himayesine alınmıştır. Rusya Küçük Kaynarca'da Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdiği şartların hemen hemen aynısını Türkmençay'da İran'a kabul ettirmişti. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kafkaslarda Rus tehdidine boyun eğen İran, bu yüzyılın ikinci yarısında doğu cenahında İngiliz tehdidi ile muhatap olmuştur. Hint sömürge yolu için Afganistan ve Herat bölgesini denetim altına almak isteyen İngiltere, 1857 Paris Antlaşması ile İran'ı buradan zorla da olsa çıkarmıştır.

İran ve Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl tarihleri yukarda belirtildiği üzere birçok açıdan birbirine benzemektedir. Bu benzerliği ortaya çıkaran olgular hiç şüphesiz Batılı devletler karşısında her iki devletin içine düştükleri acziyet karşısında bu halden kurtulmaya dair gündeme getirdikleri çözüm önerileriydi. Çözüm önerilerinin ilki iç politika ile ilgiliydi ve batı menşeli bir modernizm hareketini öngörüyordu. İkincisi ise dış politikanın nasıl icra edileceği ve hassaten İran'ın varlığını tehdit eden batılı güçlere karşı ne şekilde hareket edileceği meselesiydi. İranlı yöneticiler ilk önce tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi Avrupa tehdidine karşı çok sığ bir denge politikasına başvurdular. Günü kurtarma adına icra edilen bu siyasi manevra, orta ve uzun vadede İran'da büyük toprak kayıplarına neden oldu. Varlığını İngiltere'ye karşı Rusya'ya ve Rusya'ya karşı İngiltere'ye dayanma şeklinde

[506] 1807 yılında İran'ın Tebriz Valisi Şehzade Abbas Mirza'nın Rusları Hanşin Savaşı'nda yenmesinde, İran ordusunda Fransız subaylarının yaptıkları yenilik hareketlerinin etkisi vardı ve bu tarihe kadar Fransız-İran ilişkileri gayet iyiydi. Bu iyi ilişkiler aynı zamanda İran Şahı'nda Rusya'ya karşı -İngiltere olmazsa- Fransa'ya dayanma politikasını ortaya çıkarmıştı. Fakat bu politika 1807'de Fransa ve Rusya'nın Tilsit'te anlaşmaları ile İran için tam bir facia ile sonuçlandı. Bu Antlaşmada Napolyon Rusları belli şartlar karşılığında Osmanlı Devleti ve İran üzerindeki siyasetinde serbest bırakıyordu. Rus ve Fransızların bu hileli, politikasına karşı koymak için İran ve Osmanlı Devletleri yakınlaşmış abbas Mirza ile Hacı Yusuf Paşa Arpaçay'da anlaşarak birlikte Rus toprağı olan Gürcistan'a saldırmaya karar vermişlerdir. Bkz: Karadeniz, 2004, 105.

[507] 1826-1829 Rus-İran Savaşlarında İran elçisinin İstanbul'a gelip II. Mahmut'a ittifak teklif etmesi Osmanlı başkentinde devam eden Yeniçeri tehdidi nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.

devam ettirmek isteyen İran, her iki devletten de büyük darbeler alınca, dört asırdır batı yakasında kendisi ile mücadele eden dindaşı Osmanlı ile yakınlaşma ihtiyacı hissetmiştir. Batılı devletlerin kendi aralarında bulunan onca siyasi-dini ayrılığa ve ekonomik rekabete rağmen Müslümanlara karşı birleşmeleri göz önündeyken, Müslüman devletler de bunu hayli hayli yapabilirlerdi. Ne de olsa aralarındaki ortak nokta çoktu ve en önemlisi ortak bir düşman vardı ve bu da Avrupa Emperyalizmiydi. Bu tehdide karşı XIX. yüzyıl İran efkârında İslam ortak paydasında Osmanlı Devleti başta olmak üzere diğer İslam devletleri ile ittifaklar kurma düşüncesi belirmiştir. Eraslan'ın da ifadesi ile;

> "Osmanlı Devleti'nin İngiliz desteğini kaybederek Rusya tehdidi ile karşı karşıya kalması yanında İran'ın da İngiliz-Rus nüfuz mücadelesine sahne oluşu, bu iki İslam devletini birbirine yaklaştırmış; aradaki din kardeşliği ve dostluğun kuvvetli bir ittifak ve ittihada dönüştürülmesi telaffuz edilmeye başlanmıştı."[508]

Bu dönemde aynı düşüncenin İran idarecilerinde de hâsıl olduğu İstanbul'daki İran Elçisi Muhsin Han'ın Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu nutkunda da görülmektedir. Muhsin Han'ın nutkunun başında ifade ettiği; *"İki devlet-i muazzam-ı İslamiye beyninde mevcud olan münasebat-ı hasenenin tahkimi ve hususuyla şu zaman-i nazikte revabıt-ı maddiye ve maneviyenin teyidine medar olan vesaitin nazar-ı itibar ve imtiyaza alınması nezd-i dakayık ve firak-ı niamiye-i hümayun-ı acizin nasbülayn-i dide-i muhaleset-i samimeleri bulunduğundan…"*[509] cümlelerindeki *şu zaman-i nazikte* ifadeleri hiç şüphesiz İran için de hayati bir tehdit oluşturan Avrupalı devletlerin saldırgan tavırları ile ilgiliydi. Avrupalıların bu tavrına karşı İslam milletlerinin kendilerini korumaya dair İran elçisinin teklifi yine Osmanlı düşünürlerinin söyledikleri gibi ancak İslam devletleri arasında *münasebat-ı hasenenin tahkimi* şeklinde gerçekleşebilirdi.

3.3. Osmanlı-İran Arasında İttihad-ı İslam'ın Gerçekleşmesine Yönelik Faaliyetler

Araştırmacılar, İran ve Osmanlı Devleti arasında İslam ortak paydasında bir ittihadın gerçekleşmesine yönelik tarihi sürece değinirken, bu meselenin dini-siyasi başlangıç noktası olarak Avşarlı Nadir Şah'ın faaliyetlerini gösterirler.[510] XVIII. yüzyılın ortasında Nadir Şah'ın Osmanlı Devleti ve İran arasında gündeme getirip uygulamaya çalıştığı bir birliktelik düşüncesinin olduğu doğrudur. Fakat Nadir'in kafasındaki birlik fikrini ortaya çıkaran

[508] Eraslan, 1991, 221-240.
[509] BOA. Y. PRK. ESA. 1/86.
[510] Karadeniz, 2016, 65-78; Ateş, 2001, 184.

amiller ve bu fikrin ihtivası, XIX. yüzyılda taraflar arasında tesis edilmeye çalışılan birlik/ittihattan farklıdır. Şöyle ki: Nadir Şah gerçekleştirmeye çalıştığı ve bu uğurda canını verdiği Osmanlı-İran arasında siyasi yönü ağır basan ittihad-ı İslam değil, daha çok dini/itikadi saiklerle ortaya çıkmış *ittihad-ı mezhep* birlikteliğidir. Bu birlikteliği sağlamaya yönelik Necef'te yaptığı meşhur toplantısında hazır bulunanların tamamına yakını Şii ve Sünni din adamlarıydı.[511] Nadir, ittihad-ı mezhebin gerçekleşmesi için Osmanlı Devleti'ne gönderdiği elçilerin İstanbul'daki Osmanlı bürokratları ile tartıştıkları meseleler sebb ve şetm (önceki üç halife ve Hz. Aişe'ye küfür), muta nikâhı ve Kâbe'de rükün gibi itikadi konulardı. Yine Nadir Şah, Avrupa tehdidinden ziyade doğusunda ve batısında İran'ı tehdit eden Sünni Osmanlı, Afgan ve Özbek tehdidini bitirmek niyeti ile Şah İsmail'den devam edegelen katı Şiilik itikadını terk ettiğini açıklamıştı. O, Avrupa'ya karşı birleşelim diye değil, asırlardır mezhep itilafı uğruna akan Müslüman kanın durması endişesi ile hareket etmiştir. Oysa XIX. yüzyılda gündeme gelen ittihad-ı İslam fikri daha çok Avrupalı büyük güçlere karşı iki devletin siyasi ittifaklarını içeren bir mahiyetteydi ve hemen hemen tartışılan mezhebi bir yönü yoktu. Fakat yine de şu hususu da belirtmek gerekir ki; Nadir'in oluşturmak istediği ittihadı mezhep hedefi ile XIX. yüzyılda oluşturulmak istenen ittihad-ı İslam hedefinin içerikleri çok farklı olsa da bu teşebbüs asırlardır birbirlerine bilenmiş Osmanlı ve İran halkları arasında müspet anlamda duygusal bir kırılma oluşturmuş ve en azında XIX. yüzyılda tarafların aydın ve devlet ricali arasında bir ittihat kavramının konuşulmasına zemin hazırlamıştır.[512]

3.3.1. Diplomatik Girişimler

Osmanlı Devleti 1877-1878 Savaşlarında Rusya karşısında aldığı ağır yenilgi ve sonrasında İngiltere tarafından terk edilmenin verdiği bir yalnızlık hissi ile aynı kaderi paylaşan İran ile yakınlaştığı görülmüştür. Bu yakınlaşmayı ortaya çıkaran en önemli amil hiç şüphesiz iki devletin Müslüman olmasıydı.[513] XIX. yüzyılın iki büyük teknik-politik

[511] İranlı tarihçi Aştiyani Necef Toplantısı hakkında şunları yazmıştır: *"...Nadir, Şevval 1156'da Kerbela, Necef ve Kazmin'e gitti. Bağdat'ta Ebu Hanife'nin mezarını ziyaret etti. Daha sonra Kerbela, Hille, Bağdat ve Kazmin'in Şii ve Sünni ulemasının Necef'te kendi yanında toplanmalarını istedi. Necef'e davet edip getirttiği İran, Buhara ve Afganistan uleması ile oturup iki mezhep arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmalarını istedi. Bu müzakereler, Nadir Şah'ın ordusu ile Necef'te bulunduğu sırada gerçekleşti. 24 Şevval 1156'da sona eren müzakereler, Nadir'in resmi tarihçisi ve kâtibi Mirza Mehdi Han Esterabadi tarafından bir vesika ve alınan karar olarak yazılıp ulema tarafından mühürlendi..."* bkz: Aştiyani, İ. A, Vesikaname, ***Mecelle-ê Yadigar,*** Şomare 6, 46; Karadeniz, 2016, 65-78.

[512] Arı, 2001, 90.

[513] Eraslan, 1991, 151.

gücü olan Rusya ve İngiltere karşısında miadını doldurmak üzere olan Osmanlı ve Kaçar Hanedanı, varlık sürelerini biraz daha uzatmak için başvurabilecekleri makul dayanak, kendi aralarındaki en önemli müşterek olan İslam Dini idi. Yakınlaşmaya dair ilk adımı Osmanlı Devleti atmıştır. 93 Harbi ve sonrasında yapılan Ayestefanos ve Berlin Antlaşmaları sırasında İran, Rusya'ya meyyal bir tavır takınsa da[514] II. Abdülhamid sorunsuz bir dış politika ilkesine bağlı olarak İran ile iyi ilişkiler geliştirmek istemiştir. Osmanlı Sultanı, bu iyi niyet ve kararlılığın bir ifadesi olarak; *"Saltanat-ı seniyye ve İran Devleti beyninde teminen payidar olan hubb ve muvalaat ve müsalemetın üss-ü esas-ı kavisi bulunan ittihad-ı İslamiyenin derece-i alâya isali zımmında…"* Fahri Bey Tahran'a elçi olarak gönderilmiştir.[515]

Osmanlı elçisi Fahri Bey, II. Abdülhamid'in sorunsuz dış politikasının farkında olarak İran ile ilişkileri geliştirmek için hiçbir fırsatı kaçırmamıştır.[516] Özellikle Ramazan ayında Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçiliği'nde İran devlet erkânına vermiş olduğu iftar yemekleri taraflar arasındaki muhabbeti arttırmıştır. Osmanlı Elçisi, İstanbul'a gönderdiği raporlarda Tahran'a gelir gelmez İranlı nazır ve şehzadeler başta olmak üzere bilcümle devlet erkânını ziyaret ile veya fırsat oldukça onları elçiliğe davet edip ittihad-ı İslam fikrini gündeme getirdiğini bildirmektedir.[517] Fahri Bey bu iftar sırasında İran Hariciye Nazırı Mirza Hüseyin Han'a, 93 Harbi ve sonrasında yapılan antlaşmalar sonrasında İran'nın Rusya'ya meyyal tavrına rağmen iki devletin *"…bilcümle düvel ve milel-i İslamiyyeyi mütenebbih"* etmesi gereğine işaret ederek yine iki devletin bekası için *"…ittihad-ı İslamiyyeden daha büyük bir kuvve-i necatiye"*nin bulunmadığı uyarısını yapmıştır.[518] İran Şahı Nasreddin'in de ilgi ile takip ettiği yemek ve davet merasimleri, taraflar arasında ittihad-ı İslam'ın sıklıkla konuşulduğu ve bu ittihad eğer dayanak yapılırsa birçok sorunun çözüleceği vurgusu yapılmıştır. Nitekim Fahri Bey ile Mirza Hüseyin Han arasında 19 Eylül 1878'de yapılan bir görüşmede, İran Hariciye Nazırı Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerde rahatsızlık duydukları bir durumu gündeme getirmiştir. Bu sorun Osmanlı

[514] Devrin tanıkları, Osmanlı Devleti'nin Ayestefanos ve Berlin Antlaşmaları sırasında İran'ın Rus Devleti lehine tavır takınmasındaki düş kırıklığını şöyle anlatır: *"...Muharebeden haylice yaralı çıkıp da kongrede de türlü müşküllerle karşılaştığımız o uğursuz günlerde, bir cihat sayılan harpte, yardımcı değilse bile iyiliksever olması lazım gelen Müslüman İran Devleti'nin, o yaralara tuz ekmek kabilinden olmak üzere bizim mülkümüzün zararına olarak bazı isteklere kalkışması ve Kotur arazisini İran topraklarına katması, doğrusu affolunur ve unutulur kötülüklerden değildir."* Bkz: Çetinsaya, 2000, 23.
[515] BOA. Y.A. HUS. 159/86.
[516] Eraslan, 1991, 226.
[517] BOA. Y.A. HUS. 159/86.
[518] BOA. Y.A. HUS. 159/86.

Devleti'nin dini faaliyetler sırasında protokolde İran elçisini davet etmemesi meselesiydi. Mirza Hüseyin Han'a göre; *"her iki milletin kıblegâhı bir nokta-i muazzamaya müstenid ve itikadı ise dini mübin-i Muhammedi olduğu ve Harameyn-i Şerifeyn'de tavaf ve ziyaret birlikte icra kılındığı halde"*[519] Osmanlı Hükümeti'nin Hırka-i Şerif ziyaretleri ve padişahın okuttuğu mevlitler sırasında diğer Sünni İslam devleti temsilcilerini davet etmesine rağmen İran elçisi'ni davet etmemesi ittihad-ı İslam'a mugayirdir. İran hariciyesinin başında bulunan kişinin bu ifadeleri dile getirmesi, Osmanlı Devleti'nin ittihad-ı İslam ortak noktasındaki yaklaşımına muhatabı olan İran'ın da kayıtsız kalmadığını göstermektedir.

Fahri Bey'in diplomatik temasları sonucunda Tahran'da taraflar arasında karşılıklı iyi niyet gösterilerinin karşılığı eş zamanlı olarak İstanbul'da da görülmüştür. İstanbul'daki İran Büyükelçisi'ni iftara davet eden Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid, ona hususi bir ilgi göstermiştir. Bunu haber alan Nasreddin Şah son derece mutlu olmuş ve ittihad-ı İslam için her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olduğunu Osmanlı elçisine bildirmiştir.[520] Osmanlı Devleti'nin attığı adımlara İran'ın müspet cevap vermesi ile Osmanlı Hükümeti aldığı yeni bir karar ile Atebat-ı Âliyyat'ta bulunan İranlı hacılara yönelik birçok kısıtlamayı kaldırmıştır. İran Şahı'nın bölgedeki nüfuzu açısından son derece önemli olan bu kararlar yeni jestler ile karşılık bularak devam etmiştir.

Hükümdarlar arasında ittihad-ı İslam'ın pratikte değil söylemde de olsa telaffuz edilmesi iki taraf halkında ciddi bir sevinç ve heyecan ortaya çıkarmıştır. Fahri Bey'in 10 Ocak 1879 tarihli raporunda İran'da devlet tekkesinde ilk kez Şah dışında bir devlet hükümdarına II. Abdülhamid'e hayır dualar yapıldığı bildirilmiştir. Böyle bir hadisenin ilk kez meydana geldiğini belirten Fahri Bey, devlet tekkesinde yapılan bu dualardan cesaret alan İran halkının Tahran sokaklarında Osmanlı Devleti lehine sevgi gösterilerinde bulunduğunu dile getirmiştir.[521]

Fahri Bey'in temasları Osmanlı Devleti ve İran arasındaki ilişkileri en üst seviyeye çıkarmıştı. İki devlet arasında hüsn-ü niyet teatileri devam ederken Nasreddin Şah İstanbul'u ziyaret edip II. Abdülhamid ile görüşmek istediğini Tahran elçiliğine bildirmiştir. İran Şahı

[519] BOA. Y.A. HUS. 159/86.
[520] BOA. Y.A. HUS. 159/86; Osmanlı Devleti ve İran arasında bu denli üst seviyede gelişen ilişkilerde hiç şüphesiz Fahri Bey'in gayretleri vardır. Bu mevzunu farkında olan İran Şahı Nasreddin, Fahri Bey'e nişan takdiminde bulunduğu gibi onun daha on bir aylık oğlu olan Ali Kamuran' da *Serhenk Nişanı* vermiştir.
[521] BOA. Y.A. HUS. 160/44.

bu sırada sıklıkla II. Abdülhamid'e dostluk mesajları gönderirken aynı zamanda her yerde İstanbul'a gidip Halife hazretlerini göreceğini duyurmaktaydı. Çeşitli vesileler ile gerçekleşmeyen bu ziyaret, İran Şahı'nın ittihad-ı İslam için istekli olduğunun işaretiydi.[522]

II. Abdülhamid, Mayıs 1881'de yaverlerinden Mirliva Süleyman Paşa'yı özel bir talimat ve Şah'a yazılmış bir mektup ile Tahran'a göndermiştir. Mektupta yer alan; *"... cihet-i camia-i İslamiyye ve fehvay-ı Müminler ancak kardeştir iktizasınca beyne-devleteynil aliyyeteyn yek cihet-i vû ittihadın istikrarı..."* ifadelere karşı İran Şahı da *"...ittihad-ı devleteyn-i İslam'ın esas-ı kaviyyeye rabtı..."* ifadeleri ile taraflar arasında birlikteliğin devamı için her türlü çabayı göstereceğini söylemiştir.[523] II. Abdülhamid'in aklındaki ittihad-ı İslam'ın bir veçhesi de Osmanlı ve İran arasında daha yeni yeni oluşmakta olan bu hususi muhabbetin güçlendirilmesi yanında, bu muhabbetin Rus tehlikesine karşı bir koz olarak kullanılması idi. Nitekim II. Abdülhamid'den sonra İran'a gönderilen elçilerin bu meyanda hem İran hariciyesini ve hem de İran Şahı'nı uyardıklarını görmekteyiz. Yine bu çerçevede Osmanlı Devleti elçisi Fahri Bey, Şah ile yaptığı hususi bir mülakatta, Şah'ın dikkatini Rusya'nın güneye inmesine çekmiş ve İran'a, Rus dostluğuna kanmamasını tavsiye etmiştir. Fahri Bey mülakatında ayrıca Rusya'nın, İran'ın doğusundan Türkmen toprakları üzerinden güneye sarkmaya çalıştığını, bu işi bitirdikten sonra sıranın İran'a geleceğini ifade etmiştir.[524] Fahri Bey ile aynı düşünceleri taşıdığını beyan eden Nasreddin Şah, üzerinde ciddi bir Rus baskısı olmasına rağmen Osmanlı elçisinin bu beyanlarını politika tespitinde göz önüne alacağına dair yemin etmiştir.[525] Fahri Bey İstanbul'a gönderdiği 28 Haziran 1879 tarihli raporunda ise; *"...Şu aralık Şah hazretlerinin efkâr ve arzusu Salatanat-ı Seniyyeye pek meyyal göründüğünden bundan istifade ile devleteyn beyninde hal olunmayıp kalmış olan hudut ve eşayir meselelerinin..."* Osmanlı Devleti lehine çözülmesinin tam sırası olduğunu bildirmiştir.[526]

II. Abdülhamid'in hususi gayreti ve ittihad-ı İslam fikrinin yön verdiği Osmanlı-İran ittifak ilişkileri dini bayramlar, mevlitler ve karşılıklı doğum günü kutlamaları gibi vesileler ile gönderilen hediyeler ve iyi niyet mektupları ile pekiştirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Nasreddin Şah'ın, II. Abdülhamid'e gönderdiği *Murassa Nişanına* karşılık kendisine

[522] Eraslan, 1991, 233-234.
[523] BOA. Y.A. HUS. 167/100.
[524] BOA. Y.A. HUS. 161/7.
[525] BOA. Y.A. HUS. 162/40.
[526] BOA. Y.A. HUS. 172/21.

Osmanlı Padişahı tarafından bir mektup ile süslü bir enfiye kutusu gönderilmiştir. İran Şah'ı da karşılık olarak *"...yeniden tahkim edilen ittihat ve muvalâatın son derece sevindirici olduğu..."*[527] ifadesi ile en büyük gayesinin bu birlik ve beraberliği ileriye taşımak olduğunu belirterek *"...Halife hazretlerinin iyi niyetli yaklaşımlarından iftihar ettiğini..."*[528] beyan etmiştir. Ahter gazetesinin 21 Ağustos 1878 (22 Şaban 1295) tarihli nüshasında *"Resm-î Pezirayî-ê Cenab-î Sefir-ê Kebir"* (Büyükelçinin Ağırlama Töreni) başlığı altında İran Şah'ı Nasreddin'e çıktığı Avrupa gezisinde eşlik eden, İran Devleti'nin İstanbul elçisi Muhsin Han'ın bu ziyaret dönüşü hususi olarak Osmanlı Padişahı'nın huzuruna kabul edildiği aktarılmaktadır. Görüşme hakkında birçok detay veren gazete, Muhsin Han'ın II. Abdülhamid ile güzel bir Türkçe ile konuştuğunu belirtirken, İran elçisinin Şah tarafından Osmanlı Padişahı'na ittihat ve birlik çağrısını iletmekle görevli olduğunu, Osmanlı Padişahı'nın da bu teklifi memnuniyet ile karşıladığını yazmıştır.[529] Yine Ahter gazetesi, 16 Ekim 1878 (19 Şevval 1295) tarihli nüshasında İran'ın Osmanlı elçisinin Ramazan Bayramı vesilesi ile II. Abdülhamid'in huzuruna kabul edildiği ve böyle bir ayrıcalığın başka devlet elçilerine verilmediğine dikkat çekmiştir.[530]

3.3.2. Cemaleddin Afgani'nin Etkisi

Osmanlı Devleti ve İran arasında ittihad-ı İslam noktayı nazarında tesis edilmeye çalışılan birliktelik Tahran ve İstanbul devlet erkânında yukarıda anlatıldığı üzere karşılık bulsa da bu fikrin uzun vadede devamı için halk tabanında kabul görmesi şarttı. Bunun farkında olan II. Abdülhamid, İran Şii halkı üzerinde nüfuzu olan Atebat-ı Aliyye'deki Şii müçtehitler ile diyalog kurma kararı almıştır. II. Abdülhamid'in İttihatçılar tarafından hal edildiği 27 Nisan 1909 tarihine denk gelen bir layihada, ittihad-ı İslam düşüncesi çerçevesinde Irak'ta ve özelde Atebat'taki Şii din adamlarının ne şekilde Osmanlı Halifesi'ne bağlı hale getirileceği belirtilmiştir.[531] Layihada, mezkûr ittihat fikrinin Şii tebaaya benimsetilmesi için Şii müçtehitlerin Osmanlı Hükümeti'nce iltifata mazhar edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca hem Hicaz'da ve hem de Atebat-ı Âliyye'de bulunan ve Şiilerce kutsal kabul edilen türbelerin yine devlet eliyle tamir edilmesi gerektiğine dair öneriler sıralanmıştır. Layihanın sonunda ise Bağdat Valisi başta olmak

[527] BOA. Y.A. HUS. 162/40.
[528] BOA. Y.A. HUS. 172/21.
[529] Ahter, Sayı: 33 (16 Zilhicce 1292 / 13 Ocak 1892).
[530] Ahter, Sayı: 41(19 Şevval 1295 / 16 Ekim 1878).
[531] BOA. Y.EE. 38/118.

üzere Osmanlı devlet memurlarının müçtehitlere ve Şii halka iyi davranması gerektiği üzerinde durulmuştur. Fakat Şii dünyasındaki etkili müçtehitlerin ittihad-ı İslam fikri çerçevesinde Osmanlı Sultanı'nın yanında yer almaları için Yıldız'da daha etkili bir proje hazırlandı. Muhtemelen 1890 tarihinde olgunlaşan bu projede Şii ulemayı ve bölgeyi iyi tanıyan Cemaleddin Afgani bulunuyordu. Tütün ambargosunda Irak'taki meşhur Şii lider Mirza Şirazi ile bir olup Şah'ı isteklerine razı eden Afgani, II. Abdülhamid'in ittihad-ı İslam idealine de yardımcı olabilirdi. II. Abdülhamid'in Afgani'ye gönderdiği mektupta yer alan; *"İslamların da mezhepçe olan farklılıkları kaldırılarak 'Müminler ancak kardeştir' ayet-i celilesinin ahkam-ı münifesi mucibince alelumum ittihad-ı İslam husule getirilmesi mümkün olup olmayacağının ariz ve amik teemmülü…"*[532] ifadeleri, Osmanlı Padişahı'nın İran ile oluşturulacak bir ittihatta Afgani'nin görüşlerine önem verdiğini göstermektedir.

XIX. yüzyılda modernist ve aktivist kimliğinin yanı sıra Panislamist fikirleri de benimseyen Afgani, İslam dünyasına yönelik sömürgeci güçlerin tazyiki karşısında Müslüman millet ve devletlerin birlikteliğini savunan önemli bir düşünürdür. Afgani Osmanlı ve İran devletlerinin ittihad-ı İslam meselesinde en çok zorlandıkları nokta olan Sünni-Şii ihtilafında mezhepler üstü bir tavır alıp şu düşüncelerini dile getirmiştir:

> "Birini diğerine tercih etme (tafdil) davası bu kadar nesiller geçtikten sonra da eğer tartışma konusu olmayı hak ediyor olsaydı bu meselenin çözümü için şunu söylemek yeterli olurdu: Raşit halifelerden ömrü en kısa olanı (Hz. Ebubekir) ömrü en uzun olandan (Hz. Ali) önce hilafet makamına gelmiştir. Eğer Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafete Hz. Ali gelmiş olsaydı bu durumda elbette Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman vefat etmiş olurlar ve böylece bunların İslam'a ve Müslümanlara herhangi bir hizmeti bu kadar kolay ve bol olmazdı.
>
> …Eğer bugün Ehl-i Sünnet bir araya gelip Şia'nın görüşüne uyarak Hz. Ebubekir'den önce Hz. Ali'nin hilafete gelmesinin daha doğru olduğunu onaylayıp da bunu teslim etmiş olsalardı, bununla Arap olmayanlar yükselip ilerlemiş mi olacaktı? Ya da Şia, İmam Ali'den önce Hz. Ebubekir bihakkın hilafete gelmiştir şeklindeki Sünni görüşü benimseseydi bu durum Sünnileri daha mı ileri götürürdü?" [533]

Görüldüğü üzere Afgani, Sünni-Şii ayırımı gözetmeden her tür mezhep taassubunu eleştirmiş ve bu sığ düşüncelerin ittihad-ı İslam önündeki en önemli engeller olduğunu dile getirmiştir. Osmanlı ve İran kamuoyunun dini/mezhebi hassasiyetlerine son derece vâkıf olan Afgani liderliğinde ittihad-ı İslam'ı canlandırma amacıyla bir çalışma grubu kuruldu.

---

[532] Çetinsaya, 2011, 144.
[533] Esen, M. (2008). "Siyasal, Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Afgani", ***İslami İlimler Dergisi,*** 3(2), 265-278.

Ahmet Cevdet ve Yusuf Rıza Paşalar ile beraber İstanbul'da Şah karşıtı muhaliflerin de bulunduğu bu çalışma grubu Şii müçtehitlere altı yüzden fazla mektup yollamış ve iki yüzüne müspet cevaplar gelmiştir. Bu çerçevede Iraklı Şii ulemadan Ahond Horasani ve Abdullah Mazenderani gibi etkili müçtehitler bir bildiri yayınlayarak ittihad-ı İslam'a destek verdiklerini ilan ettiler. Şii ulema tarafından ittihad-ı İslam'ı destekleyen başkaca bildiriler de neşredildi. Şii ulemanın müspet cevap vermesinde Kaçar Hanedanı ile aralarında devam edegelen çekişme ve yine Kaçarların Rus yanlısı politikalarıydı.[534] Fakat Osmanlı Padişahı'nın bu teşebbüsünü kendine karşı bir komplo olarak değerlendiren Şah, sınırdaki Ermeni komitacıları devreye sokunca Bâb-ı Âli geri adım atmak zorunda kalmıştır. Nitekim 1896'da Afgani'nin bir takipçisi olan Mirza Rıza'nın Nasreddin Şah'ı öldürmesi ile bu çalışma grubunun faaliyetleri akim kalmıştır.[535]

İran ve Osmanlı Devleti arasında ittihad-ı İslam'a dair bir birlikteliğin olması için Afgani kadar ses getirmese de faaliyet gösteren diğer bir kişi ise kaçar şehzadelerinden olup Şeyhül Reis olarak tanınan Mirza Hasan Han'dır. Bu Kaçar şehzadesi 1885 yılından itibaren İstanbul'a yerleşmiş ve Panislamizm'in gerçekleşmesi için İran dâhil tüm İslam coğrafyasının Osmanlı Halifesi etrafında kenetlenmesini dile getirmiştir.[536] II. Abdülhamid'in de kendisini nişanlar ile iltifata mazhar ettiği Hasan Han, ittihad-ı İslam'ın iki devlet beyninde gerçekleşmesine dair Cevdet Paşa'nın yalısında kendisi ile bir müzakere gerçekleştirmiştir.[537] Mirza Hasan Han, Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir mektubunda ise taraflar arası ittihat için Osmanlı Devleti'nin yapması gereken şeylerin neler olduğunu yazmıştır. Hasan Han'a göre, Atebat'taki Şii türbelerin onarımı, buradaki Şii ahond ve müçtehitlerin taltifi, Şiiler ile evlenme yasağının kaldırılması, yöneticilerin Şii tebaaya karşı kötü muamelesinin son bulması ve Şiiliği tahkir eden yayın ve vaazların yasaklanması ile Padişah'ın çok arzuladığı ittihad-ı İslam fikrinin başarılabileceğini ifade etmiştir.[538]

[534] BOA. DH MKT. 2881/26.
[535] Çetinsaya, 2011, 171.
[536] Hariri, A. (1999). ***Teşeyyu ve Meşrutiyet der İran ve Nekş-ê İraniyan-ê Mukim-ê Irak,*** Tahran, 99.
[537] BOA. Y.A. HUS. 485/33.
[538] BOA. Y.A. HUS. 485/33.

3.3.3. İran Üdebasının İttihat Fikrine Bakışı

İranlı entelektüeller arasında hayli rağbet gören ittihad-ı İslam fikri Fars edebiyatına da konu olmuş ve birçok şairin şiirinde işlenmiştir. Hatta mezkûr konu, Fars edebiyatında o kadar işlenmiştir ki *İttihad-ı İslam Şiirleri* olarak nitelendirilen bir şiir türü ortaya çıkmıştır. Edib-ül Memalik-i Ferehani (1860-1917), İkbal Lahori (1877-1938), Taki Bahar (1886-1951) ve Ahmet Kazvini (1883-1994) gibi Fars şiirinin güçlü kalemleri ittihad-ı İslam ülküsünü dizelerine taşımışlardır. Yine İstanbul'da bulunan ve Şah muhalefetinin yurtdışındaki en sivri kalemleri olan Şeyh Ahmet Ruhi ve Mirza Ağa Han Kirmani de ittihad-ı İslam konusunda birçok şiir kaleme almış şairlerdir. Edib-ül Memalik-i Ferehani, *İslam'ın Ümmetinin Zaafı Nedeniyle* adlı şiirinde şu dizelere yer vermiştir:[539]

"Şu zamanda tüm dünya mutlu iken İslam milleti neden böyle zelil ve perişandır!"

Dünyadakiler tümüyle birlik olmuşken bu kavmin birlikleri neden perakendedir?!"

Ferehani yine İslam ittihadına dair görüşlerini başka bir şiirinde şöyle dile getirmektedir:[540]

"İlim bulursan işte o an ittihada yönel, zira ilim silah, ittihat ise zırh gibidir

İttihada yönelin ve sel olup akın, damla damla yağan yağmur ancak sel olur!

İttihada yönelin ve ittifak edin, zira İttihadınız küfrün etkisini azaltır…"

Taki Bahar da aynı ülkü ve söylem ile *İttihad-ı İslam* adıyla aşağıdaki terkib-i bendini yazmıştır:[541]

"Hareket, dostluk ve sevgi günüdür, gün birlik, beraberlik, ittihad günüdür!

Servet, mülk, namus ve mezhep, bizdeki ortak dört şeydir

Servet, mülk ve namusumuzu, alıp götürmüştür şu ihtilafat-ı mezhep!

İslam'daki mezhep ihtilafları, günümüzü gece gibi karartmıştır

---

[539] Başçı, 2016, 906.
[540] Erduş, E., Hüseyin, M.(1384/2005). **"*Teamulê ber Meseleyê Vahdetê İslami, ez Dirbaz ta Diruz ba Tekiyeh ber Conbeşê İttihad-ê İslam*"**, Tahran: Mecme-i Cihani Takribê Mezahib-ê İslami, 553.
[541] Başçı, 2016, 907.

İzzetimiz iki şeye bağlıdır, ilki ittihat, diğeriyse mekteptir

Bu ikisinin ilk yolu irşattır, gün birlik, beraberlik, İttihat günüdür

Ecnebi, dost mu olur, olmaz, hasım, kedere mi ortak olur, olmaz

Hastaya zehir veren, bakıcı mı olur, olmaz

Bize yüzlerce vefasızlık edenden vefa mı beklenir, beklenmez

Kökünden bozuk işlerimiz yüzünden, işlerimiz daha bir zorlu mu? Zorlu

Öyleyse, çare barış, doğruluktur, gün birlik, beraberlik, ittihat günüdür!

Hint, Türkiye, Mısır ve İran, Tunus, Fas, Kafkas ve Afgan

Hüviyette ikili din de ise bir, bedenler muhtelif ruh ise bir

Hepsi Ahmed'in dininin takipçisi, hepsi Kur'an nassının tabisi

Tanca'da bir Müslüman ağlarsa, Bedehşan'da bir mümin inler

Evet, kulluğun yolu yordamı budur, gün birlik, beraberlik, ittihat günüdür!

Gün hak arama hak gösterme günüdür, dindarlık, dostluk günüdür

İslam'ın ve peygamberin hükmü, sen, ben ve cümlemiz için geçerlidir

İslam'da bizler onlar yoktur, bu sözler ancak düşman şiarıdır

Peygamberin dört dostu, barış içindeydi, onun için bizlerin savaşı zillettir

Dinin köküne vurulan darbe, inattır, gün birlik, beraberlik, ittihat günüdür!"

Osmanlı Devleti ve İran arasında bir ittihadın oluşmasına dair birçok girişimin içinde olan Fars şiirinin önemli bir siması Ahmet Kazvini de bir şiirinde şöyle seslenmektedir:[542]

"Küfür ve din savaş halindedir, küfrün ilerleyişi bizim ayrışmamızdadır

Kâbe bir, Allah bir, Kitap bir, peki bu ikilik reva mıdır?

Bırak inadı, birbirimize birlik elini uzatalım,

Zira mezardan uzanan el, Mustafa'nın elidir…"

İstanbul'da Cemaleddin Afgani ile beraber *İttihad-ı İslam Encümeni* içinde aktif görev üstlenen Mirza Ağa Han Kirmani'nin şiirlerinde de İttihad-ı İslam sıklıkla işlenen bir

[542] Başçı, 2016, 908-909.

konuydu. Ameli yönü fikri yönünden daha ağır basan Kirmani, İstanbul'dan Irak-ı Arap ve İran'daki Şii din adamlarına İttihad-ı İslam için gönderilen mektupları bizzat kaleme alan kişiydi. Nasreddin Şah'ın öldürülmesi olayında dahli olduğu gerekçesi ile Osmanlı Devleti tarafından İran'a teslim edilen Kirmani, Tebriz'de darağacında son nefesini verirken dahi bu idealinden vazgeçmeyen biridir. Hem gazetelerde çıkan yazılarında ve hem de kaleme aldığı şiirlerinde II. Abdülhamid'i İslam milletlerinin sultanı olarak nitelemiş ve ittihad-ı İslam çerçevesinde gerçek bir birleşmenin ancak Osmanlı Padişahı etrafında gerçekleşebileceğini dillendirmiştir. Bu düşüncelerine atfen *Rıdvan* isimli kitabının dibacesinde şu dizeleri yazmıştır:[543]

"Yüce ekselansları ve ülkenin iftiharı, ol sultan Abdülhamid-i Sâni'dir
İsmi gibi var olan mutluluk kaynağıdır, varlık meydanındaki madenin özüdür."

İslam Birliği Kasidesi'nde Kirmani, II. Abdülhamid'in adını bizzat kulanarak liderlik ettiği ittihad-ı İslam düşüncesinden bahseder. Şu hususu da belirtmek gerekir ki o da Kirmani'nin zihnindeki ittihat düşüncesinin dini-mezhebi bir tarfının olmamasıdır. Kirmani belki de Nadir Şah'ın tecrübesinin farkında olarak, Sünni-Şii ittihadının politik düzeyde daha kolay gerçekleşebileceğini savunmuştur.[544] Kirmani'ye ait şu mısralar onun mezkûr düşüncelerini yansıtmaktadır:[545]

"Ve İslam'da Hamid'in inayetiyle siyasi bir ittihat görünür
Türk olur İran, İran olur Türk gibi, yüce padişahlar arasında ikilik bertaraf olur
Aynı şekilde Iraklı âlimlerde yüce Sultan'la ittifak etsinler
Gönüllerindeki kini derhal temizlesinler, Şii kimdir? Sünni kimdir demesinler!
Sonrada güç ile dünyayı ele geçirsinler, dünyayı düşmanın başına dar etsinler
Kim bilir kaç metin, mektup yazdık; o yüce himmetli özgür kişilere;
İslam âleminden bu nifak kalksın dedik, Irak'a gönderdik
Canı var eden Allah'ın kudreti ile hepsi o mektuplara imzalarını attılar
O mektuplar hüsnü eser bıraktı, zira mürekkep ham mürekkep değildi

[543] Başçı, 2016, 911.
[544] Başçı, 2016, 913.
[545] Başçı, 2016, 914-915.

Zafer lütfeden Allah'a minnettarım ki umut ağacım onun sayesinde bereketlendi

Hem İran'dan hem de Irak'tan yazdılar; gönlümüzdeki nifak kirini temizledik!

Şeriata canlarımızı feda edelim, İslam Sultanı'na biat edelim

Ecnebi kanunları bir tarafa bırakalım, ilmin irfanının yolundan gidelim

Bundan sonra küfrü pest eyleyelim, dünyayı hep beraber ele geçirelim"

Jön Türk ve İttihatçı kadrolarda var olan II. Abdülhamid nefreti, Kirmani'de Nasreddin Şah'a yönelmiştir. Jön Türkler, İslam milletleri arasındaki birleşmenin önünde engel olarak II. Abdülhamid'i görürken, Kirmani bu engelin Nasreddin olduğunu söyler. Şiirlerinde İran Şah'ını dinsizlik ve şirk gibi en ağır ithamlar ile suçlar. Kendisi ve arkadaşlarının sırf ittihad-ı İslam'a hizmet ettiklerinden dolayı Şah'ın hışmına uğradıklarını, bu nedenle Nasreddin'nin aslında İslam ittihadına karşı gizli ve gerçek bir düşmanlık beslediğini iddia eder. Şah'ın kendisi ile beraber diğer dava arkadaşlarını ölümle tehdit ettiğini, bundan da korkmadığını zira ittihad-ı İslam yolunda bir ölümün kendisi ve dava arkadaşları adına gurur vesilesi olacağını söyler. Ölseler ya da öldürülseler dahi arkalarında İslam birliği gibi yüce bir miras bırakacaklarını ifade eder. Nasreddin Şah'ı kastederek de İslam birliği gibi yüce bir davanın önünden çekilmesini tavsiye eder. Aksi takdirde kaleme alacağı şiirlerle kendisini her daim hedef alacağını belirterek Nasreddin'i şu şiiri ile tehdit eder:[546]

"Kanında şirk cevheri var olduğundan, İslam birliğine öfke duymaktadır

En değersiz şey bile böylesi bir şahlıktan evladır ki ne ideali vardır onun, ne mezhebi ne de dini…

Erdebil'de "seni filler gibi zincire vuracağım" diyerek korkutmak istedin beni

Bil ki ölümden korkmazım ben, özgürlükçüyüm zira. Annemden ölümlü doğdum ben

Bu zamanda kimse zamansız ölmemiştir, kendisiyle büyük bir isim götürmemişse kimse, işte asıl o ölüdür

Bundan sonra ben ölmezim, ben; İttihat/tevhit amacını gütmüşüm

Dinle bak, sözümde nice müjde var benim, gönlüm cevher hazinesidir, ejderhadır kalemim benim

Ölümden sonra sonsuzlaşırım, hayat benim için cavidân olur

Öyleyse ölümümden sonra ey şairler, ey büyükler deyin ki;

[546] Kirmani, N. (1377). ***Tarih-i Bidariye İraniyan***, C: I, Tahran: Peykan, 330-332.

Kirmani, kendinden geriye yüce bir ideal bıraktı, yiğitliğini ve bilgisini adalete sarf etti

İhtilafla geçen on üç asrın ardından itilaf/ittihat yolunu o Kirmani bize gösterdi

İkilikten birliğe davet etti o bizi, sapkınlıktan ve yanlışlıktan o çevirdi bizi

Dini mûbin için fedakârlıklarda bulunduğumdan, müşteriden/gökyüzünden bana aferinler yağar

Oysa aksakallı kerim insanlar oturup konuştuklarında ise senin adını pek hayırla anmayacaklar

Nasıreddin Şah küfrün hamisi olmuştur, onunla küfrün pazarı canlanmıştır

Sen ey Şah din yoluna bu şekilde set olma, boş yere adını kötüye çıkarma

Nagehan yüreğimi yerinden söker, tüm hanedanlığını alt üst ederim

Söylenmemiş laflar ederim, işlenmemiş inciler delerim

Kaçar'ın aslı kökü nedir ne değildir, Şam'a nasıl baş eğdirildiklerini söylerim

Tatarlarla nasıl karıştıklarından, Şam'dan nasıl kaçtıklarından bahsederim

Açtırma o mektubu bana, zira açacak olursam hanedanının kökü perişan olur

En iyisi mi senin beni sessiz tutmandır, bana olan kinini unutmandır."

3.3.4. Ahter'de İttihad-ı İslam

XIX. yüzyılda İstanbul'daki Kaçar Hanedanı'na muhalif entelektüel kesimi etrafına toplayan Ahter gazetesi, Osmanlı-İran arasında ittihad-ı İslam paydasında vücuda getirilmek istenen birliktelik mevzusunu en çok işleyen yayın organları arasındaydı. Bu konuda müspet bir tavır ortaya koyan Ahter, bunun gerçekleşmesi için bütün İslam ülkeleri içerisinde iki büyük devlet olan İran ve Osmanlı devletleri arasında birliğin evvela sağlanmasının şart olduğunu belirtir.[547] Gazete ittihad-ı İslam için tarafların alacağı sorumluluklara dair de şunları söyler:

"Zat-ı hümayun âlâ-hazret-i akdes-i padişahi tahta çıktığı günden beri bu kadar meşgalesi olmasına rağmen İslam ülkelerinin hepsine teveccüh etmiş ve hiçbirini unutmamıştır. Doğal olarak İran Asya'nın kalbindedir ve dikkate değerdir. Her ne

[547] Doulatabadi, F. (2005). *Ahter Gazetesi Çerçevesinde İran-Türkiye Fikri ve Edebi İlişkileri,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi SBE, İzmir, 168.

> kadar önce bazı olaylardan doğan bir ihtilaf ve ayrılık meydana gelmiş ise de şimdi iki büyük İslam devleti arasında özel bir birlik oluşması gerekmektedir."[548]

Ahter gazetesi 12 Haziran 1879 tarihli nüshasında *İttihad-ı İslam ve Menafi-i An/İslam Birliği ve Yararları* başlığı altında söz konusu birlikteliğin gerçekleşmesi için ne yapılması gerektiğini şöyle açıklar:

> "… İlk çare, Müslümanlar arasındaki gerçek ittihat ve ittifakı sağlamaktır. Osmanlı, İran, Afganistan, Türkistan devletleri ve İngiltere'nin sömürgesi olan Hindistan'ın büyük bir kısmı da Müslüman olduklarından dolayı bu ittihat çerçevesi içinde olmaları gerekir. Bu devletlerarasında birlik sağlanırsa Hazar denizinin doğusundaki Türkmenler de buna katılırlar. Daha sonra Hive Han'ı ve Buhara Emiri de istekle buna dahil olurlar. Hatta Kafkasya ve Rusya Müslümanları, Culfa sınırlarından Kazan'a kadar ve Kırım, Çerkezistan ve Lezgistan Müslümanları da gönülden bu birliğin çatısı altında toplanabilirler. Tabi bu ittifak için iki şey gereklidir. Biri Padişah'ın himmeti diğeri ise ulemanın gayretidir. Padişahlarımız demir yolarımızı yaptırarak, Müslüman ülkeler arasındaki bağları ve ünsiyeti güçlendirebilirler. Ulema ise Sünniler ve Şiiler arasındaki bu boş taassubun yok olması için çaba göstermeleri, kitaplar ve risaleler yazmaları gerekir."[549]

İlişkilerin gelişmesi için çaba gösteren ve bu konuda da realist bir söylem geliştiren Ahter, Osmanlı ve İran'ın, Rusya ve İngiltere'yi aralarında aracı kılarak ilişki kurmalarını da eleştirmiştir. *Asya-ê Vûsta ve Gaflet-ê İşan/ Orta Asya'nın Gafletleri* başlıklı yazıda Osmanlı ve İran gibi köklü diplomasi geleneğine sahip iki devletin, sağlıklı iletişim için münasebetlerine Avrupalı devletlerini karıştırmamalarını istemektedir. Ahter özellikle Rus ve İngiliz tehlikesine dikkat çekerek, ittihad-ı İslam'a en büyük tehdidin bu iki devletten geldiğini ifade etmiştir.[550]

3.4. İttihad-ı İslam'ın Önündeki Engeller

Osmanlı-İran devlet erkânı, basını, edebi ve entelektüel çevrelerinde sıklıkla tartışılan ittihad-ı İslam fikri, söz konusu çevrelerde ciddi bir heyecan uyandırmışsa da, bu mefkûrenin *kitabi* bir akılla, aralarında siyasi-mezhebi derin yarıklar bulunan iki kadim rakibi ortak bir noktada buluşturması önünde ciddi engeller bulunmaktaydı. Din nokta-i nazarından tesis edilmeye çalışılan birlikteliğin işaret ettiği husus, Müslümanın, ırk, mezhep ve mekân/ülke fark etmeksizin; diğer Müslümanların dertleriyle dertlenmesi, haliyle hallenmesi,

[548] Ahter, Sayı: 12 (19 Rebiülevvel 1296 / 12 Mart 1897).
[549] Ahter, Sayı: 24 (13 Cemazielahir 1296 / 12 Haziran 1879).
[550] Ahter, Sayı: 44 (30 Cemazielevvel 1294 / 11 Haziran 1877).

imkânlarını bu yolda feda etmesi ve kendi rahatından, sahip olduğu imkân ve fırsatlardan fedakârlık yapmasını gerektirmekteydi.[551] Her iki tarafta bu ulvi duyguları düstur edinen kişi sayısı çok azdı. İran ve Osmanlı halkları düşünsel olarak bu fikre karşı değillerdi. Fakat pratikte bunun uygulanmasına dair kendi idarecilerine baskı kurma araçlarından yoksun olduklarından dolayı onlar için bu fikir, İslam'ın ilk dönemlerini hatırlatan nostaljik bir çağrışımdan öteye gitmedi.

Kaçar Şahları üzerindeki Rus baskısı ve beri tarafta II. Abdülhamid'de rağmen Osmanlı bürokrasi ricalindeki İngiliz tesiri, taraflar arası yakınlaşmanın önünde belki de en önemli engeldi. II. Abdülhamid tarafından hem müşirlik ve hem de padişah yaverliğine atanan Fuat Paşa'nın; *"Bâb-ı Âli'yi İngiltere dostluğundan mahrum görmektense birkaç vilayetimizi elden çıkmış görmek daha iyidir"*[552] sözü, Osmanlı dış politikasında İngiltere'nin yerine işaret ediyordu. O dönemde Avrupa ve Osmanlı basınında yazılıp çizilen ve Yıldız'a dayandırılan ittihad-ı İslam'a dair projeler konusunda İngiltere, aşikâr bir tavır almış ve bu türden iddiaların gerçeği yansıtmadığı ümidi taşıdığını Bâb-ı Âli'ye iletmiştir. İngiltere'nin bu konudaki sert tutumu ile muhatap olmak istemeyen Yıldız, kendisine dayandırılan haberlerle ilgili hem tekzipler yayınlatmış ve hem de Osmanlı Devleti sınırları içinde ittihad-ı İslam ile ilgili neşriyata yer yer yasaklamalar getirmiştir.[553] Yıldız'ın, İngiltere endişesi bir yana *olacaksa da benim kontrolümde olsun* tavrı, ittihad-ı İslam fikrinin Osmanlı fikir erbabı arasında sağlıklı bir şekilde işlenmesini zorlaştırmıştı. Diğer tarafta İran'daki durum daha da vahimdi. Rusların İran bürokrasisi üzerindeki etkileri İngilizlerin Osmanlı bürokrasisi üzerindeki etkisinden çok daha fazlaydı. Öyle ki başkent Tahran, bir Rus müfreze birliği olan Kazak Süvari Birliği tarfından korunmaktaydı.[554] İran şahlarının bitmek bilmeyen harcamaları ve Avrupa gezilerinin finansal kaynağı da Ruslar ile yapılan istikraz sözleşmeleriydi. Bu nedenlerden dolayı hem Nasreddin ve hem de Muzafereddin Şah, özellikle dış politikada Rus çarlarına muhalif hareket etmemeye dikkat ediyorlardı. XVIII. yüzyıldan itibaren güneyindeki Osmanlıların ekarte edilmesini gelecekte siyasi varlığının garantisi olarak gören Rusya, İran gibi her şeyi ile kendi kontrolünde olan bir ülkenin Osmanlılar ile yan yana gelmesini, hele ittihad-ı İslam gibi iddialı bir mefkûre

---

[551] Yüceer, İ. (2016). *"İslam Birliği Fikri ve II. Abdülhamid",* ***Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,*** 5 (2), 143-164.
[552] Çetinsaya, G. (26-28 Şubat 1998). *Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış,* Hcinrich Böll Vakfı, Defter Dergisi, Toplum ve Bilim Dergisi Tarafından Düzenlenen Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyumunda sunuldu, İstanbul, 142.
[553] BOA. MF. MKT. 838/13; MF. MKT. 658/42; Alkan, 2018, 234-235.
[554] Bkz: EK 3. Resim 9.

etrafında dini-siyasi bir birliktelik kurmalarını istemezdi. Nitekim Ruslar, Osmanlı-İran yakınlaşmasını engellemek adına İran'daki tüm araçlarını başarılı bir şekilde kullandılar. Öyle ki Nasreddin ve Muzafereddin Şahların kimi zaman II. Abdülhamid ile olan ittihada dair diyalogları ise, mezkûr İran Şahlarının felç olmuş İran maliyesine finansal bir kaynak bulmak amacıyla müracaat ettikleri Rus Çarı'nın isteksiz ve nazlı tavırlarına karşı bir blöften fazlası değildi. Bu çerçevede 29 Haziran 1880'de İstanbul İran Elçiliği'nden Tahran'daki Kaçar sarayına gönderilen bir telgrafta, *"…Osmanlı, Rumeli'deki topraklarını tamamen kaybedince kafası karışmış ve bundan sonra tamamen Hilafete yüklenme düşüncesine kapılmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti, Mısır'dan Hindistan'a özellikle İran ve Orta Asya'da Hilafet saltanatını kurmayı amaçlamaktadır"*[555] ifadeleri, İran bürokrasisinin ittihat mevzusuna nasıl baktığı ile ilgili aydınlatıcı ipuçları vermektedir.

İran içlerinde ittihad-ı İslam'ı samimi bir şekilde isteyenler sürgün edilerek ya soluğu Irak-ı Arap'ta ya da Osmanlı ve Avrupa başkentlerinde almıştı. Cemaleddin Afgani dahi İslam ittihadına dair İran Şahı'nın huzurunda sarf ettiği sözleri yüzünden Şah'ın hışmına uğramış ve canını zor kurtararak İran'dan kaçmak zorunda kalmıştı. Bunun haricinde mevzuyu İran kamuoyuna taşıyacak İran basını ise Kaçar sarayının mütevazı(!) tasarrufları ile varlığını devam ettiriyordu ve Şah'ın istemediği düşüncelerin basında neşri söz konusu bile değildi. İttihad-ı İslam'a sık sık yer veren İstanbul'daki İran meşeli Ahter gazetesi bile, Şah cenahından Bâb-ı Âli'ye iletilen şikâyetler ile ciddi bir baskı altındaydı. İran'ın Şii halkı üzerinde nüfuzu olan başta Atebat-ı Aliyye'deki müçtehitlerin ittihad-ı İslam'a ilişkin tavırları ise daha çok pragmatistti. Bâb-ı Âli'den iltifata mazhar olduklarında söz konusu ittihadın gerekli olduğu ve merkezinde ise Osmanlı Halifesi'nin bulunması gerektiğini dillendiren müçtehitler, iltifat ve desteklerin azalması ya da kesilmesi durumunda karşıt bir tavır takınarak, aslında ittihat adı altında Sünni Osmanlı Halifesi'nin Şiileri ve Şiiliği ortadan kaldıracağı propagandasını yapmışlardır.

[555] Sarıkçıoğlu, 2014, 290.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİNE TESİR EDEN KİŞİLER

4.1. Şeyh Ubeydullah ve İsyanı

4.1.1. Ubeydullah Kimdir?

Ubeydullah, Osmanlı İran sınırında bulunan ve Nakşibendi-Kadiri tarikat/tasavvuf etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiği Nehri'de 1827 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Şeyh Taha, Nehri çevresinde etkili bir Nakşi-Kadiri şeyhiydi ve hem Osmanlı hem de Kaçar Hanedanları tarafından iltifat görüyordu.[556] Nakşi-Kadiri geleneği aynı zamanda radikal Sünniliği temsil etmesine karşın Şeyh Taha, Şii Kaçar hanları ile samimi ilişkiler kurmuştu. Şeyh'in sınır hattında kalabalık bir mürit topluluğuna önderlik etmesi, doğusu ve batısında hâkim iktidarlar olan Osmanlı Devleti ve Kaçarların onunla iyi ilişkiler kurmasını bir bakıma zorunlu kılmıştır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, hem Ubeydullah'ın ataları olan Nehri şeyhleri ve hem de bölgedeki diğer Nakşi-Kadiri yapılar Osmanlı-İran ekseninde kendilerini daha çok Osmanlı Devleti'ne yakın hissediyorlardı.

Şeyh Taha, Rusya ile yapılan 1828-1829 Savaşları ile 1853 Kırım Savaşı'nda kendine bağlı mürit nüfuzu ile Osmanlı Devleti safında yer aldı. Her iki savaşta kalabalık mürit taraftarını cepheye çekebilmesi şeyhin dini irşat faaliyetinin yanı sıra siyasi bir nüfuz da elde ettiğini göstermiştir. İşte tam bu noktadan itibaren II. Mahmut'un merkezileşme faaliyetlerinin bir neticesi olarak Osmanlı Devleti tarafından doğu bölgesinde varlıklarına son verilen emirliklerin yerini Şeyh Taha'nın temsil ettiği Nakşibendi/Halidi tasavvuf geleneğinden gelen dini önderler alacaktır.

Şeyh Taha'dan sonra tarikatın şeyhlik postuna kardeşi Salih geçmiştir. Salih'in hem Kırım Savaşı'nda ve hem de Kafkasya'da Ruslara karşı mücadele veren Şeyh Şamil'e destek çıkması Kürt mirliklerinin yerini alan Nakşi şeyhlerinin bölgede ne derece etkili oldukları

[556] Kaçar hükümdarı Muhammed Şah İran tarafındaki sınır bölgesinde Taha'ya onlarca köyün tasarrufunu vererek bölgede etkin bu şeyhi kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Bkz: Celil, C. (1992***). 1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması.*** (Çev. M. Aras), İstanbul: Peri Yayınları, 64; Nasıri, 1977, 135; Deniz, A. (2017). Şeyh Ubeydullah-ı Nehri'nin Siyasi Faaliyetleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Artuklu Üniversitesi SBE, Mardin, 71.

konusunda bizlere önemli ipuçları vermektedir.[557] Bu etkinlik Nehri şeyhlerini Osmanlı-İran sınırında Sünni Kürtler arasında güçlü bir konuma getirdiği gibi Ubeydullah ile başlayacak siyasi olaylarında başlangıcını oluşturacaktır.[558] Salih'in 1856 yılında ölümü ile yeğeni Ubeydullah tarikatın başına geçmiştir.

4.1.2. Ubeydullah'ın Yükselişini ve İsyanını Ortaya Çıkaran Sebepler

4.1.2.1. Bölgenin idari yapısı

I. Selim 1514 Çaldıran Savaşı sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarını klasik yurtluk/ocaklık sistemi şeklinde düzenlemişti. Fakat imparatorluğun doğusundaki bu sistem batı yakasındakinden kısman farklılık arz ediyordu. Buna göre, bu bölgede var olan Kürt emirleri merkeze karşı otonom yapılarını koruyacaklar ve sahip oldukları bu otonom ayrıcalıkları babadan oğullarına geçecekti. Bunun karşılığında emirler de vergilerini verecekler ve savaşlarda devlete asker göndereceklerdi. İmparatorluğun merkezinden uzak bu ücra sınır hattında, taraflar arasında olabildiğince nazik ve kırılgan bir ilişkiyi ortaya koyan bu idari yapı, Osmanlı Padişahı'nın hiç hükmetmemekten ziyade itibari bir hükümdarlık kurma düşüncesiyle ortaya konulmuştu.[559]

Otonom Kürt emirlikleri aşiret temelli bir yapıya sahiptiler. Buna göre, büyük-küçük aşiretler kendi bölgelerine hâkim emirlere bağlı olmakla beraber kendi güçleri oranında emire vergi ödüyorlardı. Emirler de merkezi hükümetin bölgedeki temsilcisi olarak asayişi sağlar ve aşiretler arası herhangi bir problemde çözüm mercii olarak rol alırlardı.[560] Emirler merkezi hükümetçe ancak ihanet ya da ölüm durumlarında değişebilmekteydiler. Yine bu ücra sınır bölgesinin sayım yapılmayan ve Osmanlı kalemiyesinin müdahale etmediği *mefruz-ül kalem* ve *maktu-ül kıdem*[561] olması emirlerin merkeze karşı otonom yapılarını güçlendirmiştir. XVIII. yüzyıla kadar Kürt mirlerinin bu statüleri korunmuş ve İstanbul ile pek de bir sıkıntıları ortaya çıkmamıştır.

---

[557] Kavak A., (2015). "Kaçar Hanedanı Döneminde (1795-1925) İran'da İrşad Faaliyeti Yürüten Nakşbendî-Hâlidî Şeyhleri", ***Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,*** 2 yıl: 6 C. VI sayı: 12, Şırnak, 90.
[558] Kavak, 2015, 88.
[559] Klein, J. 107
[560] Tori, (2005). ***Aşiretten Millet Olma Yapılanmasında Kürtler.*** İstanbul: Doz Yayınları, 131.
[561] Sertoğlu, M. (1992). ***Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi***. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 32.

XVIII. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin eski gücünü kaybetmesi ile bölgedeki Soran, Botan, Bahdinan ve Hakkâri Emirlikleri merkezi hükümetten ayrı hareket etmeye başladıkları gibi kimi zaman da meydan okumakta geri durmamışlardır. XIX. yüzyıl başlarından itibaren Padişah II. Mahmut ile beraber merkezileşmeye dair sıkı bir politikanın başlaması ile devletin hem batısındaki feodal ayanların hem de doğusundaki otonom emirliklerin pasifize edildiklerini önceki bölümde ifade etmiştik. İşte Şeyh Ubeydullah'ın siyasi ihtirasları kuvvetli bir kişilik olarak tarikat liderliğine geçtiği dönem otonom Kürt emirliklerinin ortadan kaldırılmasından hemen sonraki döneme denk gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin kendine meydan okuyan mirleri ortadan kaldırması hiç şüphesiz hedeflediği merkezileşme hesapları açısından olumlu bir gelişmeydi. Ama bertaraf edilen bu yerel güçlerin yerinin doldurulamayışı bölgede küçük aşiretler arasında bitmek bilmeyen bir çatışmayı başlattı. Kan davaları, gasp ve adam öldürme olayları aşiretler arasında günlük hayatın rutin bir parçası haline gelmişti.[562] Osmanlı Hükümeti'nin yetersizliği karşısında bölgedeki halk artık sığınacak güçlü bir miri bulamadığından şeyhlerin himayesine sığınıyordu. Özellikle sınır hattında etkili olan Nakşi/Halidi şeyhlere tabi olmak ve bu bağlamda bir tarikat üyeliğine mensup olmak, aşiretler üstü bir kimliğe sahip olmak anlamındaydı ki bu durum güvensizliğin yaşandığı bölgede mezkûr şeyhleri de yegâne sığınılacak merciler haline getirmişti. Wadie Jwaideh, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında ortaya çıkan bu manzaranın Ubeydullah'ın karizmatik bir dini/siyasi figüre dönüşmesine etkisini şöyle açıklamaktadır:

> "(Ubeydullah gibi) şeyhlerin Kürtler arasında bu şekilde ulusal liderlik konumuna yükselmeleri sadece dini konumlarından dolayı gördükleri itibarın göstergesi değildir. Bunun ötesinde bu durum, büyük beyliklerin (mirlik) ortadan kaldırılmasından sonra halk arasında yeterli ve gerekli prestije sahip cismani liderlerin çıkmamış olmasının bir sonucudur. Kürtlerin şeyhleri lider olarak kabul etmekte gösterdikleri heves Kürtlerde var olan iktidar boşluğunun doldurulması yönünde duydukları ihtiyacın ne kadar büyük olduğunu gözler önüne sermektedir. Diğer arkaik ve savaşçı halkların çoğu gibi Kürtlerde de kahramanlarına tapan bir anlayış hâkimdi. Aşırı derecede dar görüşlü olan bu halk hala kahramanlık çağının hüküm sürdüğü bir zamanda kendi içlerinden birinin onlar üzerinde otoritesini kurmasını dört gözle beklemekteydi."[563]

[562] Klein, J. 116

[563] Jwaıdeh, W. (2014**).** ***Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi***, (Çev: A. Duman-İ. Çeken), İstanbul: İletişim Yayınları, 158-159.

4.1.2.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve Ubeydullah

XIX. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde Osmanlı Devleti'nin Balkan bölgesinde Rusya'nın Panslavizm politikalarının bir neticesi olarak isyanlar çıkmaya başladı. 1875 yılının ilk aylarında Hersek'in Nevesin köyü'nde bir vergi toplama olayı sırasında köylüler isyan etmiş ve daha sonra Rusya başta olmak üzere diğer Avrupalı devletlerin de köylüler lehine tavır almaları sonucunda isyan kısa sürede Hersek ile beraber Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan'a da sıçrayınca Osmanlı Devleti karşısında büyük bir Balkan Krizi bulmuştu. İsyanın bastırılmasına dair alınan sert tedbirler ve A. Muhtar Paşa'nın asileri yenmesi üzerine Avrupa kamuoyunda, *Türkler Hristiyanları öldürüyor* şayiası yayılmıştı. Gelişen olaylar Rusya için bulunmaz bir fırsattı. İngiltere, Fransa ve Avusturya'yı da yanına alan Rusya Osmanlı'ya karşı bir cephe oluşturmakta gecikmedi. Bu devletler 1876 yılında İstanbul'da Tersane Konferansı'nı düzenleyip Balkan Krizi'ni bitirmek istediler. Ancak alınan kararların Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemesi sonucunda İngiltere desteğini çekince Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. XIX. yüzyıl boyunca Rusya karşısında Osmanlı Devleti'ne arka çıkan İngiltere'nin desteğini çekmesi Osmanlı için adeta sonun başlangıcı olmuştur. Ruslar hem doğuda ve hem de batıda büyük zaferler kazanarak Erzurum ve Yeşilköy'e kadar ilerlemişlerdir.

1877-78 Savaşı'nın başlangıcında Ubeydullah kararlı bir tavır ile Osmanlı Devleti'nin saflarında yer almasına rağmen savaşın sonlarına doğru bu tavrını değiştirmiştir. Savaşın başında Rusya hatırı sayılır birçok Kürt aşiretini yanına çekmeyi başarmıştı.[564] Kürt aşiretlerinin Osmanlı'ya karşı Rusya'ya meyletmelerinde daha önce Bedirhan ve Yezdanşir Ayaklanmaları sırasında İstanbul'un aldığı sert tedbirlerin etkisi vardı. Osmanlı Devleti savaşa girdiği sırada Beyazıt'taki ordu komutanı Süleyman Faik Paşa, sadece 370 yarı giysili asker, çoğunluğu atsız olan bir topçu süvari bölüğü ve bir dağ bataryasına sahip olduğunu İstanbul'a iletmiştir.[565] Devlet bu çaresizlik karşısında kendine karşı pek de iyi duygular içinde olmayan Kürt aşiretlerinden yardım istemekten başka çaresinin olmadığını fark etti. Kıvrak zekâsını devreye sokan Padişah II. Abdülhamid, Hristiyan Rusya'ya karşı cihat fikri ile Kürtler üzerinde etkili olan Ubeydullah'a haber gönderdi. Ubeydullah'ın bizzat kendisinin ifade ettiği *devletten gelen emir ile*[566] şartsız bir şekilde elli bin müridi ile savaşa

[564] Celil, 1992, 36; Sarıkçıoğlu, M. (2013). "İran Arşivlerine Göre Şeyh Ubeydullah İsyanı*".* ***Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,*** 3 (5), 1-35.
[565] Celil, 1992, 40.
[566] Deniz, 2017, 34.

katılacağı cevabını vermiştir. 1877 yılının kışında Van'a adamları ile ulaşan Ubeydullah, elli bin asker toplamasa da Rusları epey tedirgin etmiştir.[567] İran'daki Kürt aşiretleri üzerindeki nüfuzunu da kullanan Şeyh, buradaki aşiretlere Rusya'ya karşı cihat çağrısında bulunmuş ama istediği miktarda bir karşılık alamamıştır. İran tarafındaki Kürt Şikak Aşireti, beş yüz adamla sınırı geçerek Van civarına gelmiş ama bunlar, yolları üzerinde bulunan köyleri yağmalayarak geçtiklerinden beklenen yardımdan ziyade Osmanlı-İran arasında sorunlara neden olmuşlardır.[568] Şikak Aşireti'nin özellikle savaş halini fırsat bilerek bölgedeki Ermeni köylerine yönelik tacizkâr faaliyetleri İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Ayrıca Rusya, İran'dan Osmanlı'ya Kürt aşiret geçişlerini engellemek için İran'a uyarıda bulunmuştur. Rusya'dan çekinen İran, Ubeydullah'ın oğlu Abdulkadir'in İran'daki faaliyetlerini önlemeye dair tedbirler almıştır.[569]

Ubeydullah'ın gayretlerine rağmen Osmanlı Devleti istediği asker sayısına ulaşmamıştı. Doğu Cephesi Müşirliği'ne atanan A. Muhtar Paşa, Erzurum'a geldiğinde asker sayısı ve teçhizat miktarının kendisine söylenenden çok az olduğunu görünce hayal kırıklığına uğramıştır. Bununla beraber İstanbul'dan Van ve Bayezid fırkası Komutanı Ferik Faik Paşa'ya yazılan talimatlarda Ubeydullah ve diğer Kürt şeyhlerinin elli binin üzerinde bir kuvvetle cepheye gelecekleri haberi iletilmişti. Fakat bu sayı on bini bile bulmadı.[570] 1877 yazında Ruslar Bayezid'i alıp Diyadin ve Eleşkirt'e yönelince Ubeydullah, Ferik Faik Paşa'ya gönderdiği telgrafta kendince bir dizi bahane sıralayarak savaş bölgesini adamları ile terk etmiştir.[571] Ubeydullah ayrıca cepheden neden ayrıldığına dair uzunca bir arizayı Dâhiliye Nezareti'ne de göndermiştir.[572] Savaş bölgesini terk eden Ubeydullah'a karşı İstanbul temkinli davranmış ve Van Valisi Hasan Paşa'ya, Şeyh'in gönlünün alınması için talimat gönderilmiştir.[573]

---

[567] Abdullah, N. (2010). ***İmparatorluk, Sınır ve Aşiret.*** İstanbul: Avesta Yayınları, 250; Deniz, 2017, 35.

[568] *"Şeyh Ubeydullah ve adamları, bütün Kürtlerin, Türk ve İran sınırında olan dindaşlarının dikkatlerini cihada çevirmişlerdir. Gerek mektupla gerekse başka türlü yollarla onları ayartmışlar ve komşu bölgeler olan Kerkük, Musul, Diyarbakır, Süleymaniye ve Şehrizor'dan 20.000 kişilik bir kuvvet toplamışlardır. Bu toplanan kişiler kendilerini çeşitli insani ihtiyaçların sıkıntısı içinde bulmuşlar ve Şeyh de onlara o köyleri yağmalamaları için fetva vermek zorunda kalmıştır. Sonuç olarak o bölgelerdeki tüm köyler yağmalandı."* İngiliz arşiv belgesi için Bkz: Deniz, 2017, 44.

[569] Nasıri, 1977, 138.

[570] Necefoğlu, H. (2014). "XIX. Yüzyılda Rusların Kürt Aşiretlerine yönelik Faaliyetleri". O. Kılıç (Editör). *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, C. IV Ankara: TTK Yayınları.

[571] Halfin, (2008). ***19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler***, İstanbul: Komal Yayınları, 95.

[572] BOA HR. TO. 519/69; bkz: EK 2. Arşiv Belgesi 3.

[573] Gazi Ahmet Muhtar Paşa, (1996). ***Anılar 2- Sergüzeşti Hayatımın Cildi Sanisi.*** İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 234.

1877-78 savaşında Osmanlı Devleti Rusya karşısında kesin bir yenilgi aldı. İmzalanan Ayestefanos (Yeşilköy) ve Berlin Antlaşmaları ile devlet batıda ve doğuda büyük toprak kayıpları yaşadı. Bunun yanında Rusya'ya verilecek olan savaş tazminatı hazineyi felce uğrattı. Klasik bir uygulama ile devlet vergileri arttırma yoluna gitti. Bu siyasi ve ekonomik sarsıntının etkileri imparatorluğun uç noktaları olan sınır hattında trajik bir halde yaşanmaya başlandı. Kıtlık, açlık ve hastalıklar ile beraber gasp, yağma ve hırsızlık olayları sıradanlaştı. Devlet otoritesinin yok olması Kürt bölgesinin en nüfuzlu şeyhi olan Ubeydullah'ın yolunu açtı.[574] Savaştan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Ubeydullah ve bölgedeki halkı öfkelendirmişti. İkinci bölümde de işaret edildiği üzere bu madde[575] Hristiyan Ermenileri, Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı korumayı taahhüt ediyor ve Ermenileri Avrupalı devletlerin korumasına alıyordu. Ubeydullah tepki olarak şunları söyledi: *"Neler duyuyorum? Ermeniler Van'da bağımsız bir devleti olacak, Nasturiler İngiliz bayraklarını dikip kendilerini İngiliz tebaası olarak ilan edecekler. Kadınları dahi silahlandırmak zorunda kalsam asla buna izin vermeyeceğim."*[576]

Aslında Ubeydullah'ın Berlin Antlaşması'nın maddesine tepki göstermesi ilerdeki hedeflerini gerçekleştirme konusunda kurnazca bir manevraydı. Şeyh, 61. maddeyi gündemde tutup halkı dini bir duygu ile teyakkuza geçirirken aynı zamanda yine bölgedeki Ermeni ve Nasturi unsurlardan destek almaya dair girişimlerinin olması onun daha çok pragmatist bir düşünce ile hareket ettiğine işaret etmektedir.[577] Sabri Ateş'in ifadesiyle;

> "Şeyh Ubeydullah isyanı, Osmanlı-İran ilişkilerinden ve özellikle de 1842-1914 yılları arasında vuku bulan sınırın belirlenmesi çalışmalarından; sınırın iki tarafında da süregelen merkezileşme, devletin güç ve kontrolünü daha geniş bir coğrafi alana yayıp sakinlerini zabt u rapt altına alma ve vergilendirip askere alma çabalarından; Kaçar Devleti'nin ayrımcı ve dayatmacı anti-Sünni politikalarından; yükselen milliyetçi hareketlerden ve özellikle de Ermeni ulusal hareketinden; bölgeye yönelik artan emperyalist müdahalelerden ve bölgede yoğunlaşan misyoner faaliyetlerden; kıtlık ve kuraklık gibi çevresel etmenlerden ayrı olarak okunamaz. Zamanın ruhunu temsil eden bir aktör ve entelektüel olarak Şeyh Ubeydullah bu gelişmelerin halkı üzerinde yarattığı sarsıntılara bir cevap olarak öne çıkmış, hatta esas olarak halk tarafından öne çıkarılmıştır."[578]

---

[574] Sinno, 2011, 137.
[575] Karal, 2010, 130-132.
[576] Sinno, 2011, 139.
[577] Jwaideh, 2014, 171-172.
[578] Ateş, S. (2013). "Millet ve Halife Yolunda II-Şeyh Ubeydullah Nehri İsyanı". ***Kürt Tarihi Dergisi,*** Ağustos-Eylül Sayısı, 9-15.

4.1.3. Ubeydullah'ın Osmanlı ve İran'a İsyanı

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın arkasında bıraktığı yıkım, devletin doğu sınırında büyük bir otorite boşluğu yarattı. Aşiretler vergi vermeyi reddettiler. Birçok yerde İran ve Rusya'ya göçler başladı.[579] Ubeydullah'ın Osmanlı Devleti'ne isyanından hemen önce zaten birçok Kürt aşireti Mutki, Bitlis ve Van civarında isyan halindeydi.

Ubeydullah, mevcut konjonktürü fırsat bilerek 1879 yazında önce Bâb-ı Âli'ye karşı isyan hazırlıklarına başladı.[580] Fakat Ubeydullah'ın önünde Sünni Halifeye bağlı Sünni Kürtleri ikna etme gibi ciddi bir engel vardı. Şeyh, kendince ürettiği siyasi/dini söylemlerle taraftarlarına şunları söyledi:

> "Osmanlı İmparatorluğu bundan 550 yıl önce kurulmuştur. Osmanlılar, halifeliği kanunsuz olarak ele geçirerek ayaklanmalara neden olmuştur. Şeriat, Halifenin Hz. Muhammed'in soyundan olmasını şart koşuyor. Binaenaleyh Osmanlıların İslam âlemi üzerindeki başkanlıkları kanunsuzdur."[581]

Önceki otonom Kürt emirliklerinin isyanlarından farklı olarak başkaldırmasında milliyetçi bir niyet olduğunu açık eden Şeyh, Urumiye valisine gönderdiği mektupta şunları söylemiştir: *"...İranlılar ve Türklerin yönetimindeki Kürtler birleşerek tek bir millet olmaya karar verdiler."*[582]

Ubeydullah, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere harici güçlerin desteği olmaksızın amacına ulaşamayacağının farkındaydı. Kürt şeyhi bu amaçla önce Bağdat'taki bedevi şeyhi Ferhan, Mısır Hidivi İsmail Paşa, Mekke Şerifi Hüseyin, Van ve Erzurum'da bulunan Rus

---

[579] Celil, 1992, 57.

[580] Van'daki İran konsolos yine Van'daki İngiliz konsolos olan Cleyton'a yazdığı 1879 tarihli mektupta Ubeydullah'ın Osmanlı'ya karşı isyan sebebi olarak şunları söylemektedir: Konsolos, şeyhin çıkardığı isyanın, kendisine vaat edilen bir miktar paranın Osmanlı Devleti tarafından kendisine verilmemesine dayandığını söylemiştir. Ona göre, şeyh aslında İran vatandaşıydı ve İran hükümetinden para almaktaydı. Osmanlı Rus savaşında tarafsız kalmak isteyen İran Ubeydullah'ın Osmanlı'yı desteklemesi üzerine bu parayı kesti. Daha sonra şeyhe para sözü veren Osmanlı Devleti de sözünde durmadı. Bu, şeyhin Osmanlılardan uzaklaşmasına neden oldu. İngiliz arşiv belgesi için bkz: Jwaideh, 2014, 128; Van valisi Hasan Paşa'nın şeyh ile ilgili düşünceleri de İran Konsolosunun söylediklerini teyit eder niteliktedir. Valiye göre; *Şeyh'in esas maksat ve emelinin, devlet tarafından dolgunca maaşa nailiyet tasavvurundan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Şu sırada kendisinden arzu olunan hizmetin elde edilmesi imkânsız gibidir."* Bkz: Deniz, 2017, 47.

[581] Averyanov, P.İ. (1995). ***Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler***. Ankara: Sipan Yayıncılık, 124.

[582] Jwaideh, 2014, 168.

ve İngiliz konsolosları ile bir dizi temasta bulundu.[583] Tahran'a gönderdiği mektupta Şah'a şunları söyledi:

> "Osmanlıların tasarrufunda olan Kürdistan'ı, sahip olduğum kuvvetle alacağım ve orayı kendim idare edeceğim. Kendim İran Devleti'nin himayesinde ve Şehinşah'ın emrinde olayım. Fakat işim doğru gitmeyip kaçmaya mecbur olursam İran'ın beni koruyacağına dair kati söz verilip bundan emin olmayı istiyorum"[584]

İran, Kürt şeyhinin teklifini kabul etmeden niyetini ve mektubunu hemen İstanbul'daki elçisi aracılığı ile Bâb-ı Âli'ye bildirmiştir.[585] Rusya'nın şeyhe tavrı netti. Etkili bir tarikat şeyhinin kendisini ne derce rahatsız ettiğini kısa bir süre önce Kafkasya'daki Şeyh Şamil olayında tecrübe eden Rusya, Ubeydullah'a arka çıkmadı. İngiltere'nin tavrı ise belli belirsizdi. İngiltere bir taraftan Bâb-ı Âli'ye bölgedeki nüfuzlu Kürt şeyh ve ağalarını pasifize etmeye dair baskı uygularken diğer taraftan da bu yerel güçler ile dirsek temasını sürdürmüştür. İngilizlerin bu tavrında etkili olan husus, muhtemelen Rusya'nın Fırat vadisi üzerinden güneye inme ihtimaline karşın miadını doldurduğunu düşündüğü Bâb-ı Âli'ye alternatif bir gücü bulundurma isteğidir. Kürtler üzerinde dini/politik büyük bir şöhrete sahip olmasına karşın Ubeydullah'ın İngiltere, Rusya ve İran devletlerinden safça beklentiler içerisine girmesi onun uluslararası dengeleri pek de iyi okumadığının işaretiydi.

Ubeydullah çevreden umduğu yardımı alamayınca Bâb-ı Âli'ye kendisinin başında bulunacağı otonom bir devlet teklifinde bulundu.[586] Bu teklif reddedildi ve şeyhin niyeti anlaşıldığından hükümet geniş çaplı bir tedbir faaliyetine girişti. Bâb-ı Âli etkili bir komutan ile başlamak üzere olan isyanı bastırmaya dair makul sayıda bir kolluk kuvveti sevkinin zaman alacağını bildiğinden onun güçlenmesini engellemek için nasihatçiler yollamış ama Şeyh ikna edilememiştir. Ubeydullah, kendisine nasihat etmek amacıyla gönderilen Rıza Efendi'ye; *ya Kürdistan'ı tamamen birleştirip Karadağ ve Sırbistan'ın eski halleri gibi bir beyliğe dönüştüreceğim veyahut bu uğurda canımı feda edip kurtulurum*[587] demiştir. Bu hamleden bir sonuç alınamayınca hükümet, geniş yetkiler ile Semih Paşa'yı Dördüncü Ordu Komutanlığı'na atadı. Bölgeye gelen Semih Paşa, Erzurum'dan piyade birlikleri ile desteklendi. Paşa ayrıca Erzincan, Erzurum, Diyarbakır, Van ve Musul'daki cephaneyi Hakkâri'ye götürerek, Hakkâri ve civar yerleşimlerini birbirine bağlayan geçitlere askeri

[583] Sinno, 2011, 140; Celil, 1992, 68.
[584] Nasıri, 1977, 139-140;
[585] Deniz, 2017, 68.
[586] Sinno, 2011, 143.
[587] BOA İ.MMS. 64/3011; BOA DH. ŞFR. 112/70.

yığınaklar yaptı.[588] Yine Kerkük'te bulunan Mirliva Etmem Paşa bir tabur asker ile hareketlenmenin olduğu İmadiye'ye gönderilmiştir.[589]

1879 yazında Gevar bölgesinde Kürt Herki Aşireti'nin bir Nasturi köyünü yağmalaması üzerine İngiltere olaya Nasturiler lehine müdahale etmiş ve Bâb-ı Âli'yi ikaz ederek faillerin bulunmasını istemişti. Gevar Kaymakamı İstanbul'dan gelen emir ile birçok Herki'yi tutuklayınca Ubeydullah niyetini açık ederek oğlu Abdulkadir ve diğer taraftarlarıyla hükümet güçlerine karşı savaşmaya başladı. Fakat kendisi cepheye gitmeyerek akıllıca geride durdu.[590] Van ve Musul vilayetlerinden toplanan hükümet güçlerine rağmen isyana Osmanlı ve İran tarafından büyük katılımlar olmuş ve Şeyh kısa sürede ciddi bir güce ulaşmıştır.

Semih Paşa'nın hazırlıkları ve Musul Valisi'nin kararlı tutumu ile asilere karşı kısa sürede başarılar elde edilmiştir. Şeyh'in kuvvetlerinin bulunduğu Nehri ve oğlu Abdulkadir'in kuvvetlerinin bulunduğu İmadiye yollarının tutulması ile şeyhin etrafındaki aşiretler dağılmaya başlayınca Şeyh Ubeydullah, isyan olayının kendisi ile ilgili bir durum olmadığı söylentisini yayarak uzlaşma yoluna başvurmuştur. Van Valisine kendisi ve oğlunu aklamaya dair pek de inandırıcı olmayan bir savunma mektubunu yazmıştır. Şeyh mektubunda, İmadiye, Hakkâri ve Nehri civarında bulunan askerlerin halkı sebepsiz öldürdükleri, kadınların ırzına geçtiklerini, herkesi haraca bağlayıp türlü zulümler yaptıklarını ve bu sebeple isyana niyetlenen aşiretler ile askerler arasında çıkan çatışmayı engellemek için oğlu Abdülkadir'i bölgeye gönderdiğini belirtmiştir. Ubeydullah mektubunun devamında hükümet ile kendisinin arasını açmak isteyen müfsitlerin İmadiye olaylarını kendi üzerine yıkmak istediğini belirterek, devlete her zamankinden daha fazla bağlı olduğunu ifade etmiştir.[591] Şeyh'in asıl niyetinin ne olduğunu gayet iyi bilen hükümet bölgedeki Ermeni, Rus ve İran tehdidinden dolayı ona inandı ya da daha doğrusu inanmak zorunda kaldı. Ubeydullah da devletin kendisine muhtaç olduğunun farkında olarak bir sonraki ayaklanması için gizli ve fakat çok daha geniş çaplı bir hazırlığa girişti.

Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hareketinde Bâb-ı Âli'nin önceki güçlü emirlikleri ortadan kaldırmadaki tecrübesi, Kürt aşiretlerinin Sünni halifeye bağlılıkları ve kendi

[588] BOA. Y.PRK. ASK. 7/55.
[589] BOA. DH. ŞFR. 111/87.
[590] Jwaideh, 2014, 181.
[591] BOA. Y.A. HUS. 162/36.

aralarında bir birliktelik kuramamaları ile Şeyh Ubeydullah istediğini alamamıştı. Fakat bu ilk yenilgi onun için bir tecrübe oldu. Bu tecrübe ile Şeyh, Osmanlı Devleti gibi güçlü olmayan ve kendine bağlı Nakşi/Halidi Sünni Kürtleri, hiç de haz etmedikleri Şii İran'a karşı etrafında birleştireceği umudu ile fırsat kollamaya başladı. Ubeydullah'ın İran'a karşı politik bir tavır takınmasında 1873 yılında İran'ın Hoy Valisi Şücaüddevle'nin, Muhammed Şah döneminde Şeyh Taha'ya vermiş olduğu birkaç köyün vergisini tekrardan almak istemesi sonucunda ortaya çıkan çatışmada Şücaüddevle'nin emriyle mezkûr köylerde birçok kişinin katledilmesi olayı yatmaktadır.[592] Olay ile ilgili Osmanlı ve İran arasında bir komisyon kurulmuş[593] ama bir netice alınamamıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı bu olayı soğutmuşsa da olay unutulmamıştır.

1880 yılının Ağustos ayında Menkur Aşireti reisi Hamza Ağa, İran'ın Savuçbulak Valisi İkbalüddevle ile bir vergi anlaşmazlığına düşmüş ve vali tarafından kendisine suikast düzenlenmişti.[594] Hamza Ağa'nın etrafına aşiretleri toplayıp isyan etmesini fırsat bilen Ubeydullah, Hamza Ağa ve aşiretine arka çıkarak oğlu Abdulkadir ile birlikte İran'a karşı başkaldırmıştır.[595] Osmanlı sınırları içinde bulunan Anu, Bradost, Herki, Zudi, Piran ve Remek aşiretleri ile İran sınırları dâhilinde bulunan Menkur, Zerzan ve Zudi aşiretleri Ubeydullah'a katıldılar.[596] Oluşan bu Kürt ittifakına Kürtler haricinde İran tarafından Tebriz Hükümeti'nden memnun olmayan birçok İranlı da katıldı. Ubeydullah İran'a başkaldırma nedenlerini İngiliz dostu Dr. Cochran'a Eylül 1880 yılında gönderdiği mektupta şu şekilde açıklamıştır:

> "Sizler, kuşkusuz, Şuya-ud- Devle'nin geçen yıllar nasıl hiç bir suç işlememiş 50 adamımın hiçbir gerekçe göstermeden kafalarını kesme fermanı çıkarmış olduğunu ve beni 100.000 tümene zarara soktuğunu duymuşsunuzdur. Ne Osmanlı ne de İran Hükümetleri samimi değillerdir. Onlar bizim haklarımızı çiğniyorlar. Bunlar ayrıca Uşni liderlerinden biri olan Hacı Gafur Han'ın oğlu Faracin Han'a öylesine işkence etmişlerdir ki vefatına neden oldular. Geçen yıl, Moinud Devle, Uşnili Abdullah Han ve İbrahim Han'ı yakaladı ve 20.000 tümenle cezalandırarak bunların ailelerini tamamen soymuştur. O, bunun dışında üç kadını da esir tutmuştur. Bu yıl, Mükri Sancağı Valisi, Feyzi Bey'i tutuklamış, herhangi bir gerekçe göstermeden, onu işkenceden geçirmiş ve 1500 tümenle cezalandırmıştır. Zorla bir kaç kadın kaçırmıştır. Bundan bir kaç gün önce, Savuçbulak Valisi, mıntıkada yaşayan bir kaç aşiretin reisi olan Hamza Mankuri'yi kendisine sadakat göstermeye zorlamak için tutuklamıştır.

[592] Gozideyê, 1369, C. 3, 658; Nasıri, 1977, 135; Ateş, 2013, 10.
[593] Gozideyê, 1369, C. 3, 661.
[594] Bolat, 2011, 141.
[595] BOA. Y. PRK. HR. 5/8; Tori, 2005, 44; Celil, 1992, 57; Ateş, 2013, 11; Sarıkçıoğlu, 2013, 17.
[596] BOA. Y. PRK. M. 1/106; BOA. HR. TO. 104/31; BOA. HR. TO. 104/34.

> Hamza Maukuri, ancak, kaçmayı başararak zorla kendisini kurtarmıştır. Bu türden baskı ve zorbalıkların sonuçlarını dile getirmek kolay değildir. İşte bütün bu nedenlerden dolayı, bugün artık Kürdistan, hiçbir alçak ve yıkıcı bahaneyle daha fazla ertelenmemesi gereken birleşme zorunluluğu ile karşı karşıyadır. Bu nedenle bizler bütün bunları sizlerin Tebriz'deki İngiliz konsolosuna etraflıca anlatmanızı rica ediyoruz. Böylece Kürdistan'ın durumu ele alındığı zaman gerçekler olduğu gibi anlaşılsın. Durumu izah etmesi için Hoca İsmail'i gönderiyoruz."[597]

Mektuptan anlaşıldığı üzere Ubeydullah, özellikle İran devlet memurlarının Kürt aşiretleri üzerindeki baskısını başkaldırma gerekçesi olarak dile getirmiştir. Fakat Şeyh, Dr. Cochran'a bir ay sora yazdığı ikinci bir mektupta isyan nedeni olarak daha çok milliyetçi gerekçeler dile getirmiştir. Şöyle diyordu:

> "500.000 aileden daha fazla olan Kürt milleti ayrı insanlardır. Dinleri (mezhepleri) diğerlerinkinden farklıdır, yasaları ve gelenekleri kesindir…
>
> …Biz de ayrı bir milletiz. Kendi suçlularımızın cezalandırılmasında güçlü ve bağımsız olabilmek için işlerin kendi elimizde olmasını ve diğer milletler gibi ayrıcalıklarımızın olmasını isteriz. Suçlularımız hakkında ise hiçbir millete zarar ve kötülük olmayacağı konusunda sorumluluk almaya hazırız. Bu bizim amacımız ve oğlumun Kürdistan'ın durumunu incelemek amacıyla Savuçbulak'a gidiş sebepleridir. Hiçbir fitne meydana gelmemelidir. Aksi takdirde de sürekli devam eden kötülüklere ve bu iki devletin elinden çektiği baskılara katlanamayacağından tüm Kürdistan sorunu kendi eline alacaktır."[598]

Ubeydullah kuvvetlerini üçe ayırdı. Oğulları Abdulkadir ve Muhammed Sadık ile Menkur Aşireti reisi Hamza Ağa ve Bıradost Aşireti reisi Muhammed Seyyid'i komutan olarak aradı. Kürt ittifakının hedefi Savuçbulak, Tebriz, Hoy, Selmas ve Urumiye'yi almaktı.[599] 1880 yılının sonbaharında Kürt aşiretler herhangi bir direniş ile karşılaşmadan Urumiye ve Tebriz yakınlarına kadar ilerlediler.[600] Fakat Zevar ve Miyandob'u alan Hamza Ağa buralardaki Şii halkı kılıçtan geçirip büyük bir katliam yaptı.[601] Bu olay İran içlerinde duyulunca Kürtlere karşı güçlü bir direniş başladı. Urumiye halkı orayı kuşatan

---

[597] Celil,1992, 128-129.
[598] Celil, 1992, 129-130; Deniz, 2017, 221; Sinno, 2011, 145.
[599] BOA. Y. PRK. ASK. 4/43; bkz: EK 1. Harita 4.
[600] Nasıri, 1977, 141; Ubeydullah'ın oğlu Abdülkadir ile en büyük destekçisi Hamza Ağa'nın harekatları sırasında aldıkları yerlerde Osmanlı Padişahı adına hutbe okutmalarının sebebi muhtemelen Ubeydullah'ın İran'a yaptığı saldırıda kendisinin alacağı muhtemel bir yenilgiye karşı Osmanlı tarafını sağlama almaya dair düşüncesidir. Okutulan hutbeler için bkz: BOA. Y. PRK. EŞA. 2/71.
[601] Gozideyê, 1369, C.3, 676; Bruinessen, van Martin. (2013). ***Ağa, Şeyh, Devlet***. İstanbul: İletişim Yayınları, 372; Osmanlı arşiv belgelerinde Hamza Ağa'nın yaptığı Miyandub katliamında 800 İranlı, 30 Ermeni ve 70 Yahudi öldürüldüğü belirtilmiştir. BOA HR. TO. 104/34; İngiltere'nin Tebriz konsolosu Abbott, farklı olarak kadın ve çocukların da bulunduğu 2.000 İranlı'nın öldürüldüğünü söylemiştir. İngiliz arşiv belgesi için bkz: Deniz, 2017, 123.

Ubeydullah'a tam teslim olacakken katledilme korkusu ile büyük bir savunma başlattı.[602] İngiltere'nin Tebriz konsolosu aracılığı ile Ubeydullah'ı bir müddet oyalayan Urumiye valisi İkbaluddevle, yardımcı kuvvetlerin gelmesi ile Şeyh'i yenmiş ve Urumiye'den püskürtmüştür.[603] Bu arada Şeyh ile beraber hareket eden birçok aşiretin asıl niyeti ele geçirilen köy ve şehirlerde yağmacılık yapmaktı. Bu niyetteki aşiretlerin yağmayı yaptıktan sonra ordudan ayrılmaları ve İran mescitlerinde Kürtlere karşı cihat çağrısı yapılması ile Ubeydullah geri çekilmek zorunda kalmıştır. Osmanlı tarafından sınırda görevli Semih Paşa, Urumiye Valisi ile görüşerek İran lehine tavır takınmış ve Şeyh'in Osmanlı tarafındaki ikmal yolları da kapanmıştı.[604] 4 Ekim 1880'de İran'ın Osmanlı elçisi, Padişah II. Abdülhamid'ten Şeyh ile ilgili İran lehine sözlü güvence alıp hükümetine bildirmiştir.[605] Yine İran elçisi 15 Kasım 1880'de Padişah ile tekrar görüşmüş ve Şeyh'in İngilizler tarafından kışkırtıldığını, asıl niyetinin de müstakil bir devlet olduğunu, Ermeni meselesini ise kendi amaçları için bahane ettiğini ifade etmiştir.[606] İran elçisi Osmanlı sarayında Ubeydullah meselesinde İngilizleri suçlayıcı bir dil kullanmasına karşın ilginçtir ki Nasıreddin Şah isyandan sonra sarayına davet ettiği Tahran'daki İngiltere elçisine şunları söylemiştir: *"Bu ayaklanmanın Osmanlı'da bir Kürt meselesi olarak Şeyh tarafından planlanıp organize edildi ve Osmanlı yetkilileri onun planlarını gerçekleştirmesini engellemek için hiçbir şey yapmadılar."*[607]

Kendisine katılan birçok aşiretin ordusunu terk etmesi, İranlıların Şiilik duygusu ile Kürtlere karşı birleşmeleri, batı cihetinde Osmanlı Devleti'nin İran ile Kürt ittifakına karşı beraber hareket etmeleri ve Şeyh'in en önemli destekçilerinden biri olan Hamza Ağa'nın öldürülmesi[608] sonucunda Ubeydullah ağır bir yenilgi ile Nehri'ye çekilmiştir. Bu arada Bâb-ı Âli'de Şeyh'ten İran'a karşı olan savaşını sonlandırmasını istedi.[609] Şah ordusu isyanı bastırdıktan sonra sınır hattındaki Sünni Kürt aşiretlerine karşı geniş çaplı bir imha hareketine girişince[610] Şah'ın hışmına uğramak istemeyen birçok aşiret Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başladı.[611] İran Şah'ı Nasıreddin, Ubeydullah'ın İran'a teslim edilmesi

[602] Sarıkçıoğlu, 2013, 20; Tori, 2005, 47; Jwaideh, 2014, 188.
[603] Celil, 1992, 103; Bruinessen, 2013, 372.
[604] BOA. Y. PRK. ASK. 4/79.
[605] Gozideyê, 1369, C.3, 642.
[606] Gozideyê, 1369, C.3, 645; Nasıri, 1977, 140.
[607] Deniz, 2017, 207.
[608] Celil, 1992, 107.
[609] Sarıkçıoğlu, 2013, 22.
[610] Bruinessen, 2013, 372.
[611] BOA. Y. PRK. MYD. 1/91; Celil, 1992, 107.

konusunda Osmanlı Devleti'ne özellikle Rusya'yı aracı yaparak baskı uygulamaya başlamıştır.[612] Ubeydullah'ın İran'a teslimini İngiltere ve Avusturya da destekledi.[613]

Şeyh Ubeydullah, büyük bir yenilgi almasına rağmen amacından vazgeçmedi. 1881 yılının ilkbaharından itibaren İran'a karşı ikici bir isyan hazırlıklarına başladı. Çevredeki Osmanlı devlet görevlilerine kendisine cephane göndermelerine dair haberler gönderdi.[614] Aynı amaçla Nasturilerin bölgedeki temsilcisi olan Mar-Şimun ile irtibata geçti.[615] Ubeydullah, Eleşkirt'teki Nakşibendi Şeyhi Halif'e gönderdiği mektupta amacından yılmadığının işaretlerini vererek şunları söylemiştir:

> "Ben yine Fars ve Türklerden çok Ermenilere güveniyorum. Bizim Fars ve Türklerle ittifak yapmak yerine, Ermenilerle ittifak yapmak daha iyidir. Çünkü Farslar bizden nefret ediyor, Türkler ise, kendi politikalarının aleti haline getirmek istiyorlar. Ermenileri takip etmemeni ve onlara kötü niyetle bakmaya son vermeni rica ediyorum. Biz Kürtler, Ermenilerle birlikte yaşıyoruz. Bırak onlar Türk Hükümeti'ne istedikleri gibi davransınlar, ancak sen hiç kimseyi dinleme ve hiç kimseye inanma, çünkü son olaylar, bana, bizim Türklerin elinde oyuncak olduğumuzu gösterdi."[616]

Rusya ve İngiltere, Şeyh'in yeni bir kalkışmaya başladığını sezince Bâb-ı Âli'ye olan baskılarını arttırarak Ubeydullah meselesinin çözümünü istemişlerdir. Sadrazam Said Paşa, Padişah'a Ubeydullah'ın bölgedeki Müslim ve gayr-i Müslim unsurları birleştirerek tekrar başkaldıracağını ve muhtariyet ilan edeceği bilgisini verir.[617] Said Paşa iddialarına kanıt olarak da şeyhin Erciş halkına gönderdiği ve İran'a saldırmak için hazır olun dediği mektupları gösterir.[618] II. Abdülhamid artan baskılar sonucunda Şeyh'i İstanbul'a getirmeye karar verdi fakat bu pek kolay olmadı. Padişah adına Şeyh ile görüşmeye gidenler onu ikna edemediler. Ubeydullah, Avrupalı devlet temsilcilerinin de içinde bulunduğu bir komisyonun kurulmasını isteyerek olayların araştırılmasını istedi. İlginç olan ise Şeyh'in, kendi ayağını kaydıran güçlere karşı hala safça duygular içinde olmasıydı. Bununla birlikte Tahran ve İstanbul arasında Ubeydullah'ın ya İran'a teslimi ya da sınırdan uzaklaştırılmasına dair yoğun bir telgraf diplomasisi yaşanmaktaydı.[619] İngiltere ve Rusya'nın meseleye fiili

[612] Gozideyê, 1369, C.3, 589;
[613] Celil, 1992, 106.
[614] Celil, 1992, 110.
[615] Celil, 1992, 111.
[616] Celil, 1992, 109; Sarıkçıoğlu, 2013, 24.
[617] BOA. Y. A. RES. 10/3.
[618] BOA. Y. PRK. EŞA, 7/34.
[619] Nasıri, 1977, 145.

olarak müdahale etmesinden[620] çekinen Bâb-ı Âli, Ubeydullah'a Padişah'ın *"mazhar olduğu iltifat ve ihsan-ı şahaneden dolayı fevkalade arz-ı şükran niyetiyle"* gibi methedici ifadelerini içeren iradesini Dördüncü Ordu Komutanı Nazif Paşa ile göndererek Ubeydullah'ı İstanbul'a getirmeye ikna etmiştir.[621] Sıkı ve kalabalık bir müfreze bölüğü ile İstanbul'a gelen Şeyh, II. Abdülhamid'ten iltifat görmesine rağmen tekrardan Nehri'ye dönmek için Padişah'tan izin talebinde bulunmuş,[622] bu izin çıkmayınca 24 Temmuz 1882'de İstanbul'dan firar ederek Nehri'ye dönmüştür.[623]

Ubeydullah'ın Nehri'ye dönmesi ile sınır hattında tekrardan bir hareketlilik başlamıştır. İstanbul'a giden istihbarat raporları, Şeyh'in hem İran hem de Osmanlı'ya karşı tekrardan ayaklanacağı yönündeydi.[624] Van valisi, Şeyh'e katılımları engellemeye dair bölgedeki aşiret reislerini uyardı.[625] İran tarafından da sınıra büyük bir askeri sevkiyat yapılmaya başlanmış[626] Şah'ın adamlarından Emir Nizam da bölgeye gelerek tedbirler almış ve Şeyh'e katılma niyetinde olanlar ve katılanların şiddetle cezalandırılacağını ilan etmiştir.[627] Nasıreddin Şah, Ubeydullah'ın bizzat Osmanlı Devleti'nce bilinçli bir şekilde bölgeye geri gönderildiğini düşünüyordu.[628] Şah'ın bu şekilde düşündüren şey ise o dönem birçok İstanbul gazetesinin Ubeydullah lehine ve İran aleyhine bariz bir tavır takınması etkili olmuştu. İran'ın bu endişesine benzer bir endişeyi de Osmanlı Devleti taşıyor ve Şeyh'in İran'a sığınacağından korkuyordu.[629] İstanbul'dan Tahran'a gönderilen cevaplarda Şeyh'in firar ettiğini, mevcut durumun oluşmasında Osmanlı Devleti'nin hiçbir dahlinin olmadığı ifade edilmiştir.[630] İstanbul'dan Şeyh'e gönderilen aracılar onu ikna edemeyince Osmanlı kuvvetleri Şeyh'in bulunduğu Oramar Kalesi'ne saldırıp onu teslim aldılar. Teslim alınan

---

[620] Ubeydullah'ın sınır hattındaki faaliyetleri konusunda İstanbul'daki Rus elçisinin İran lehine Osmanlı hariciyesini ne denli baskı altına aldığına ilişkin bir arşiv belgesindeki şu ifadeler dikkat çekicidir: *"Geçen gün Rusya sefiri Daire-i Hariciye'ye gelerek hudud-u İraniye meselesi hakkında henüz taraf-ı Devlet-i Aliye'den bir tedbir ittihaz olunmamasından ve hudut üzerinde bulunan aşayir ve Ekrad, Şeyh Ubeydullah tarafından tahrik edilmesinden dolayı hasıl olan karışıklık hem hudut bulunmaları mülabesesiyle devlet matbuasının dahi menfaatine dokunduğundan şeyh-i mumaileyhin oralardan tebid olunmadığı halde sevk ve tehiye edilmiş kuvve-i askeriye ile şeyh her nereye gidecek olursa olsun takibe Rusya Devleti'nin mecbur olacağını suret-i resmiyede beyan ve Devlet-i Aliye'nin bu babdaki tedbirini tekrar istiza etmiş olduğu nazır paşa tarafından ifade kılınmak olduğundan…"* belge için bkz: BOA. Y. A. RES. 10/26.
[621] BOA. Y. PRK. MYD. 1/89.
[622] BOA. Y. PRK. AZJ. 4/96; bkz: EK 2. Arşiv Belgesi 2.
[623] BOA. Y. PRK. KOM. 3/65; Nasıri, 1977, 145.
[624] BOA HR. TO 104/36; BOA Y.PRK. ASK. 14/7.
[625] BOA HR. TO 104/36; Gozideyê, 1369, C.3, 718.
[626] BOA HR. TO 104/36.
[627] BOA HR. TO 104/37; BOA. Y. PRK. ASK. 15/18.
[628] Gozideyê, 1369, C.3, 714; Halfin, 2008, 121.
[629] BOA. Y. PRK. BŞK. 7/92.
[630] BOA HR. TO 104/36.

Şeyh Ubeydullah Musul'a, oğlu Muhammed Sadık ise İstanbul'a gönderildi. Ubeydullah, yerine halef olarak diğer oğlu Abdulkadir'i bıraktı. Fakat Nasıreddin Şah, İstanbul'daki elçisi aracılığı ile Şeyh Ubeydullah'ın Musul gibi İran'a yakın bir yerde tutulmasını tehlikeli bularak rahatsızlığını dile getirmiştir.[631] II. Abdülhamid de İran elçisine şeyhin Musul ikametinin geçici olduğunu yakında Arabistan'a sürüleceğini belirtmiştir.[632]

1882 yılının Aralık ayında Şeyh Ubeydullah Hicaz'a götürülmek üzere Osmanlı kuvvetlerince yola çıktıktan kısa bir süre sonra oğlu Abdülkadir, babasını kurtarmak için saldırmışsa da başarılı olmamış ve yakalanarak[633] babası ile beraber Mekke'ye sürülmüştür. Ubeydullah ve ailesi Mekke'de maaşa bağlandı. Hicri 9 Zilhicce 1300 / 12 Ekim 1883 yılında Şeyh Ubeydullah'ın ölümü ile Osmanlı ve İran'ı karşı karşıya getiren bu problem de sona ermiş oldu.[634]

4.1.4. Ubeydullah İsyanının Osmanlı-İran İlişkilerine Tesiri

Osmanlı Devleti ve İran'ın Ubeydullah isyanında karşılıklı münasebetleri, her iki devletin birbiri ile olan tarihi ilişkilerinden ve isyana dışardan müdahil olan büyük devletler ile olan münasebetlerinden bağımsız okunamaz.[635] İki devlet arasında önceki yüzyıllarda var olan ve daha çok dini/mezhebi bir çekişme üzerinde açığa çıkan güvensizlik, Ubeydullah meselesinde de kendini göstermiştir. İran açısından Şeyh Ubeydullah radikal bir Sünni/Nakşi şeyhi olarak Osmanlı Devleti tarafından gizliden desteklenmekteydi. İran bu iddiasına kanıt olarak isyan sırasında Osmanlı Devleti'nin şeyhin faaliyetlerini engelleyebilecek güçteyken bunu yapmaması ve her seferinde Şeyh'e iltifat etmesini gösteriyordu.[636] İran'ın bu iddialarını kanıtlayacak bazı deliller olmasına karşın Bâb-ı Âli'nin Ubeydullah'a hepten arka çıktığını söylemek imkânsızdır. Osmanlı Devleti'nin isyan sırasında İran ve Şeyh Ubeydullah'a karşı görünürde takındığı tutarsız tavrın hakikatte kendince mantıklı bir izahı vardı. Bu çerçevede Osmanlı Devleti fırsat bulduğunda Ubeydullah gibi etkili bir şeyhi İran'a karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmakta tereddüt etmemekle beraber,[637] tehlikenin kendisine yönelmesi ile İran lehine tavrını değiştirmiştir.[638]

---

631 BOA Y.PRK. BŞK. 7/99.
632 Sarıkçıoğlu, 2013, 30.
633 Gozideyê, 1369, C.3, 746-751-752-756-758; BOA Y. PRK. DH. 1/48; Y.PRK. UM. 5/52.
634 Jwaideh, 2014, 191.
635 Celil, 1992, 122.
636 Gozideyê, 1369, C.3, 587-589.
637 Sarıkçıoğlu, 2013, 20.
638 BOA. Y.PRK. ASK. 4/43.

Fakat yine de Bâb-ı Âli, İran'ın Rus etkisinde olduğunun farkında olarak bölgedeki görevlileri vasıtasıyla Şeyh ile temasını kesmemiştir. İran isyan sırasında Rusya'yı Osmanlı Devleti'ne karşı bir baskı unsuru olarak kullanırken Osmanlı da muhtemel bir Rus müdahalesine karşı İngiltere'ye güvenmekteydi. Fakat İngiltere İran üzerindeki nüfuzunu kaybetmemek ve İran'ın hepten Rus etkisine girmesine engel olmak amacıyla isyan sırasında iki tarafla olan ilişkilerini dengeli sürdürmeye dikkat etmiştir.[639]

Şeyh Ubeydullah İsyanı, Padişah II. Abdülhamid ve Nasıreddin Şah'ın birbirlerine gönderdikleri mektuplarda üzerinde sıkça durdukları ittihad-ı İslam söyleminin taraflar arasında pratikte bir karşılığının olmadığını, bu ulvi söylemin çıkarlar söz konusu olduğunda çabucak unutulduğunu göstermiştir. Cezmi Eraslan'ın ifadesiyle; *"Hemen bütün zamanlara teşmil edilebilecek mahiyetteki bu özellik İslam ülkelerinin yayılmacı güçler karşısında yenilgiye uğramalarının en önemli sebeplerinden biri olmuştur."*[640]

4.2. Şehzade Abbas Mirza ve İltica Olayı

4.2.1. Abbas Mirza Kimdir?

Abbas Mirza Eylül 1839'da doğdu. Babası üçüncü Kaçar Hükümdarı Muhammed Şah, annesi ise Çarık Aşireti Kürtlerinden Yahya Çarık Han'ın kız kardeşi Hatice Hanım'dır. Hatice Hanım Nakşibendi Tarikatı'na bağlıydı ve aynı zamanda Şeyh Ubeydullah'ın babası olan Şeyh Taha'nın da müridiydi. Muhammed Şah'ın birçok eşi ve bunlardan dünyaya gelen kız ve erkek evlatları vardı. Hatice Hanım'dan doğan Abbas Mirza ile Mehd Ulya'dan doğan Nasreddin tahtın en güçlü varisiydiler. Veliaht Nasreddin idi ama Muhammed Şah ölmeden kısa bir süre önce karar değiştirmiş ve Abbas Mirza'yı veliaht yapmıştı.[641] 1848'de Muhammed Şah'ın ölümü ile Nasreddin ve annesi erken davranıp tahtı ele geçirmişler ve Abbas Mirza ile annesinin tüm mallarını müsadere etmişlerdi.[642] Kendisine yapılanları sineye çekmesine rağmen Abbas Mirza ve annesi, Nasreddin ile annesi Mehd Ulya'nın gazabından kurtulamadılar.[643] Nasıreddin Şah, biraderinin kendisini tahttan indireceği

---

[639] Celil, 1992, 123.
[640] Eraslan, C. (1991). "İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Osmanlı- İran Münasebetleri (1878-1882)". ***Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,*** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi**,** 238.
[641] BOA. HR. MKT. 721/18-4.
[642] BOA. HR. TO. 463/16; Abbas Mirza Mülk Ara. (1353). Şerh-i Zendegan-i Abbas Mirza. (Neşr. Abdülhüseyin Nevai), Tahran: 44.
[643] Süleymani, K. (1379). ***Elkab-ı Rical-i Devre-i Kaçariye.*** Tahran: 170-171.

saplantısına düşmüştü. Etkili bir vezir olan Emir Kebir'in (Mirza Taki Han) de Abbas Mirza ile hareket ettiğini düşünen Nasreddin Şah, önce Emir Kebir'i öldürttü. Daha sonra kendisine yapılan bir Babi suikastını kardeşi ile ilişkilendirerek onu ortadan kaldırmaya çalıştı.[644] Fakat Abbas Mirza'nın İngiltere himayesine girmesi ile olay farklı bir noktaya kaydı. İngiltere'nin İran elçisi Sheil, Şah'ı ikna edip Abbas Mirza'nın İran'a yakın ve Osmanlı toprağı olan Irak-ı Arap'ta ikamet etmesini sağladı.[645]

4.2.2. Abbas Mirza'nın Osmanlı Yılları

İran, Abbas Mirza'yı bin tümenlik bir yollukla Bağdat'a sürgüne gönderdi. Bağdat yakınlarındaki Hanikin kazasına gelen Abbas Mirza, Bağdat Valisi Namık Paşa'nın muhalefeti ile karşılaştı.[646] Namık Paşa, Sultan'ın sorunsuz bir dış politika isteğinin farkında olarak mevcut olayın Osmanlı-İran arasında kriz yaratacağı endişesiyle inisiyatif almak istemedi. Bunun üzerine İngiltere'nin Tahran konsolosu Sheil, bu sırada Osmanlı Tahran elçisi olan Ahmet Vefik Paşa ile görüşerek İran şehzadesine İngiltere adına kefil olduğunu ve Bağdat'ta kalmasına dair ricada bulundu.[647] Ahmet Vefik Paşa'nın Bâb-ı Âli'den izin alması ile Abbas Mirza'nın Bağdat'a girmesine müsaade edilmiştir. 23 Rebiyülevvel 1269 (4 Ocak 1853) tarihinde Bâb-ı Âli'den Tahran Sefareti'ne gönderilen bir iradede; *Abbas Mirza'nın nefi suretiyle Devlet-i Âliyye'nin mülküne gönderilmesi ve saltanatı seniyenin bunu kabul ve tevkif etmesi hukuku aliyesine dokunacağından bu suretle gönderildiği halde kabul olunmayacağı ve bunun muhafazası hakkında bir gune taahhüt gösterilmeyeceği…*[648] babında bir tavır ortaya koyarak İran şehzadesinin Osmanlı Devleti'ne gelişini bir iltica olayı olarak değerlendirmiştir.

Osmanlı Devleti, Abbas Mirza ve yanında bulunan annesini olabildiğince güzel ağırlamış taltifte geri durmamıştı. Abbas Mirza'nın Bağdat'ta geldikten sonra etraftaki Şiilerce kutsal sayılan Kerbela, Necef ve Kazımiye gibi şehirleri de dolaşarak belli bir nüfuz elde etmesi İran'ı rahatsız etmiştir. Nasreddin Şah, kardeşinin faaliyetlerini ve Osmanlı Devleti'nin ona karşı olan tavrını endişe ile takip ediyordu. Nitekim Abbas Mirza'nın bir av bahanesi ile Bağdat'tan ayrılıp 1872 yılının yazında İstanbul'a gelmesi[649] Şah'ın tüm

[644] Nasıri, 1977, 123.
[645] BOA. A.MKT. UM 120/4.
[646] Nasıri, 1977, 124.
[647] Tahiri, E. K. (1356). ***Tarih-i Revabıt-ı Bazergani ve Siyasi İran ve İngiliz- II.*** Tahran: 315.
[648] BOA. A. MKT. UM. 120/4.
[649] Abbas Mirza Mülk Ara, 1353, 59.

şüphelerini haklı çıkarmıştı. İran, Abbas Mirza ve annesinin Irak-ı Arap dışında başka bir yere gitmelerini istemiyordu. Hatta Abbas Mirza'nın annesi Hatice Hanım'ın Mekke'ye gitmesi ve yaptığı hacdan sonra Mısır üzerinden İngiltere'ye gitmek istemesi üzerine Tahran canibinden İstanbul'a bunun engellenmesine yönelik birçok mektup gönderilmişti.[650] Abbas Mirza'nın İstanbul'a gelmesi ve burada adeta bir hükümdar gibi karşılanması kısa sürede Osmanlı Devleti ile İran arasında diplomatik bir kriz yarattı. Osmanlı Devleti, şehzadeye gösterilen iltifatın İran Devleti'ne olan saygıdan olduğunu, mezkûr şehzadeyi Şah ve İran Devleti aleyhinde kullanmak gibi ucuz bir siyaseti asla tercih etmeyeceği cevabını verse de İran'ı ikna edememiştir.[651] Aslında Abbas Mirza'nın İstanbul'da Sadrazam Âli Paşa başta olmak üzere birçok devlet adamıyla sıkı bir dostluk geliştirmesi ve kendisine yirmi bin kuruş aylık bağlanması Nasreddin Şah'ın itirazlarına ciddi bir haklılık katıyordu.

İran, Abbas Mirza konusunda Rusya ve İngiltere'yi de aracı yapıp Osmanlı üzerinde baskı kurmaya çalıştı.[652] Fakat bu konuda İran'ın en büyük kozu 1847 Erzurum Antlaşması'nın beşinci maddesiydi. Bu maddeye göre; Osmanlı Devleti kendi topraklarına iltica eden İranlı şehzadelerin Bursa'da oturmalarına, halen bulundukları mahalden (ki buralar İran sınırına yakın yerlerdi) uzaklaştırmalarına ve ayrıca İran Devleti hakkında gizli-saklı isteklerine izin vermeyeceğini kabul etmekteydi.[653] Şehzadeyi İstanbul'da daha fazla bulundurmayacağını bilen Bâb-ı Âli, onu İstanbul'a geldiği yıl olan 1873'te Bağdat'ta geri göndermiştir.[654] Bağdat'ta dönen Abbas Mirza, Vali Mithat Paşa tarafından merasimle karşılanmıştır. Abbas Mirza'nın İstanbul'a gidip devlet erkanı ile haşır neşir olduktan sonra tekrar Bağdat'ta dönmesi ve vali tarafından bir merasimle karşılanması mevcut krizi daha da derinleştirmiştir. Nasreddin Şah kardeşinin Bağdat gibi İran sınırına yakın bir yerde tutulmasını kendisine ve İran Devleti'ne açık bir tehdit olarak yorumlayarak İstanbul'a tekrardan mektup ve telgraflar yollamaya başladı.[655] Osmanlı Devleti, Abbas Mirza hakkında İran'a teminat verdi. Bu teminata rağmen İran, şehzadenin sınırdan uzaklaştırılması talebinden vazgeçmeyerek onun Bursa, Diyarbakır, Halep veya Şam'a gönderilmesini istiyordu.[656] Nasreddin Şah 1873'te İstanbul'u ziyareti sırasında bu olayın

[650] BOA. A. MKT. UM. 152/1; HR. MKT. 164/34.
[651] BOA. HR. MKT. 717/35.
[652] BOA. HR. MKT. 723/96.
[653] BOA. İMM. 1094/7; Aykun, 1995, 243.
[654] BOA. İ. DH. 655/45549; Abbas Mirza, İstanbul'da 65 gün ikamet etmiş ve bu süre zarfında kendisine Kuruçeşme'de bir yer tahsis edilmekle birlikte kaldığı süre içinde 58.750 kuruş masraf yapılmıştır.
[655] BOA. HR. SYS. 2922/96.
[656] BOA. HR. TO. 517/43; Y. PRK. HR. 3/28.

halli için Sultan Abdülaziz'den hususi bir ricada bulundu. Böyle özel bir ziyarette Şah'ı kırmak istemeyen Osmanlı Devleti, şehzadeyi Bağdat'tan çıkarmaya dair Vali Rauf Paşa'ya talimat gönderdi. Fakat Abbas Mirza Bağdat'tan ancak İstanbul'a gitmesi karşılığında çıkabileceğini söyleyerek buradan ayrılmadı. Şah tarafından kendisinin sıkıştırıldığının farkında olan Abbas Mirza da Bâb-ı Âli'ye telgraf ve mektuplar göndererek kendi lehinde bir hava oluşturmaya çalışıyordu. 16 Haziran 1872'de Sadaret makamına gönderdiği mektubunda, İstanbul'da kendisi aleyhine oluşan havada duyduğu üzüntüsünü şu şekilde dile getirmiştir:

> "Bağdat'ta ikametim aleyhinde İran Devleti'nin bigayr-ı hak vuku bulan talebi hakkında geçenlerde bir ariza takdim etmiş isem de cevabına destresi olmamaklığım bendenizce bâb-ı esef ve ızdırap olmuştur. Bu günlerde etrafımdan aldığım malumata göre, seham-ı ağraz-ı iddiaya hedef olacağım anlaşıldığından artık ne yapacağımı, nereye gideceğimi, derdimi kime söyleyeceğimi bilmiyorum. Zat-ı âliyi asafanelerini melce zannediyordum. Aksi zuhur eyledi. Evvel emirde Devlet-i Âliyye beni kabul buyurmuştu. Mademki kabul buyruldum ve iki defa huzur-u Hilafetpenahiye kabul ile müşerref ve ihtiramata mazhar oldum. Bir kosurum yokken Bağdat'tan kaldırılıyor isem layık-ı şan-ı devlet olur mu? Ve ruyi arzda kimsenin devletten ümidi ve devletin nazar-ı ağyarda itibarı kalır mı? Velhasıl bendeniz itibar ve izzet ümidiyle Dersaadet'e iltica etmiş iken bunca senelik izzet ve itibar ve namusum berbat edilmek layık olur mu? Politika, mültecilere hangi devletten gelmiş ise onun mükellifatından külliyen vareste olmak hükmü kılınmak icabından olup bendeniz dahi politika mültecisi olduğum derkardır. Eğer kusurum vuku bulmuş veyahut bulacak olur ise hakkımdaki cezaya ne diyebilirim. Kusurum İstanbul'a girip hakpay-ı şahaneye yüz sürmek ise bundan dolayı hakaret görmekliğim nasıl caiz olur? Hazar ümit ile Dersaadete'e girip müddet-i misafiretim olan iki ay zarfında pek çok hürmet ve riayete mazhar olduğum halde şimdi İran Devleti'nin taleb-i gayr-ı hakk-ı üzerine hakaret görmekliğim reva mıdır?
>
> …Velhasıl kulları her şeyi terk edip arz-ı ubudiyet ümidi ile ve Dersaadet'te girip hakpay-ı şahaneye yüz sürmüştüm. Bunun mükâfatına muntazır iken şimdi mücazattan havf ediyorum. Eğer bir de kusurum dahi olsa Devlet-i Âliyye'ye dehalet eyledikten sonra usül-ü hal kalmaklığım lazım geldiği halde bir kusurum yokken hakpay-ı şahaneye yüz sürdüm. Evvelki rahatımdan nasıl mehcur ediliyorum. Mesele namus-u acizaneme müteallik ise kolaydır. Lakin namus Devlet-i Âliyye'ye aittir. Namus-u devleti ve efkâr-ı umumiyeyi iğtişaşdan muhafaza ise farizadandır."[657]

1871'de Sadrazam Âli Paşa'nın ölümü ile Abbas Mirza, Bâb-ı Âli'deki en önemli destekçisini kaybetti.[658] 1874'te İran'ın İstanbul'a tayin edilen ve Abbas Mirza meselesi ile de hususi olarak ilgilenen elçisi Mirza Muhsin Han,[659] Bâb-ı Âli ile İngiliz ve Rus elçiliği

[657] BOA. HR. TO. 456/29.
[658] Nasıri, (1977), 126.
[659] Çavdar, N., Mamak, K., (2017). "Devlet Sâlnâmeleri'nde Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetleri" (1847-1877). ***OTAM,*** 42 /Güz, 47-70

arasında sıkı bir mekik dokuyarak şehzadenin Bağdat'tan çıkarılmasına yönelik İran lehine ciddi bir hava oluşturmuştur. Aslında Abbas Mirza'nın Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunmasına dair en önemli dayanağı, İstanbul'da kaldığı iki ay süre içinde Padişah Abdülaziz ile bizatihi konuşup iltifata mazhar olmasıydı. Nitekim kendisinin Bağdat'tan çıkarılmasına dair şayialar artınca o da İstanbul'a gönderdiği mektup ve telgraflarda bu hususu özellikle dile getirmiştir.[660] Fakat 4 Haziran 1876 yılında Abdülaziz'in ölümü ile Abbas Mirza bu desteğini de kaybetmiştir. II. Abdülhamid'in tahta çıkması ve dış politikada özellikle ittihad-ı İslam söylemi ile yeni sultan, dindaş ve komşu İran ile herhangi bir sorun yaşamak istemiyordu. Buna rağmen Osmanlı'ya iltica etmiş bir kişiyi de üzmek istemiyordu. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin elbette 1847 Erzurum Antlaşması'nın beşinci maddesine rağmen Abbas Mirza'yı Bağdat'ta bulundurmasına dair politik amaçları vardı. Şehzadenin, çizilemeyen bazı sınırlar ve aşiretler meselesinde Osmanlı'nın elini güçlendiren bir koz olarak durması Bâb-ı Âli'nin düşünmediği bir şey değildi. Bağdat ve İstanbul'da bu meselenin nasıl çözüleceğine dair devlet erkânı arasında yoğun bir görüşme trafiği gerçekleşmişti. 30 Ekim 1876'da Bağdat'tan İstanbul'a gönderilen bir telgrafta, Abbas Mirza konusunda Nasreddin Şah ile karşı karşıya gelmemek ve şehzadenin de hatırını kırmamak için göstermelik olarak Bağdat'tan bir-iki ay gönderilmesi ve daha sonra tekrardan Bağdat'a dönmesine izin verilmesi tavsiye olunmuştur.[661]

Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında Nisan 1877 yılında başlayan (93 Harbi) savaş Abbas Mirza'nın durumunu da doğrudan bir şekilde etkilemiştir. Osmanlı Devleti, bu konuda geri adım atarak şehzadeye Diyarbakır, Halep, Şam veya Bursa şehirlerinden birinde ikamet etmesini istemiştir. Her taraftan sıkıştırıldığını gören Abbas Mirza, II. Abdülhamid'e gönderdiği aşağıdaki mektubunda Bağdat veya İstanbul'da kalma arzuhalinin yanı sıra o sırada Osmanlı-İran-Rusya arasındaki politik ilişkiyi de betimlemiştir:

> …Acaba vükelayı Devlet-i Âliyye ne vakte kadar hall-i sükûtu ihtiyar edip İran Devleti'nin bigayr-ı hak, hakk-ı acizanemde ika etmek istediği itisafı ret buyurmayacak. Acizleri yirmi seneden beri Bağdat'ta ikamet edip burayı vatan-ı sani add ettiğimden ve hilaf-ı nizam bir harekette bulunmadığımdan İran Devleti ne hakla nefi ve takririm hususunda ısrar ediyor. Eğer bu ısrarı Devlet-i Âliyye'nin zir-i himayesine dahil olduğum için ise pek büyük insafsızlık değil midir? Bir de mademki Devlet-i Âliyye mukaddema bu abdi âcizi zir-i himayesine kabul eylemiştir. Şimdi de muhafaza buyurmalıdır. Acaba bir şehzade-i bi günah Macarlar kadar bir itibara layık değil midir? Eğer bir adam bir Arap kadının hanesine mihman olsa, o hatun bile

[660] BOA. HR. TO. 455/66; BOA. HR. TO. 517/43.
[661] BOA. İ. HR. 272/16384.

misafirini cebren hanesinden tard ve tebid edemez. Behmen Mirza[662] İran hududuna karib olduğu halde kırk senedir Rusya Devleti'nin taht-ı himayesinde asudenişindir. Eğer Devlet-i Âliyye'nin şu aralık evail-i kesiresi olduğundan İran Devleti'ne madara etmesi lazımdır buyrulursa cevap vermek böyle bir vakitte nahak bir teklifin kabul olunması bir kat daha Devlet-i Âliyye'nin zafiyetini ortaya koyarak İranilerin cesaretini tezyit eder. Zira eğer Irak ahalisinin birçoğu Şii mezhebi olmakla Devlet-i Âliyye İran'dan itizar ediyor zannına düştüklerinde bazı harekâta cesaret ediyorlar. Şöyle ki; Hindiye ve Afak ve Dağara ve Hille ve Necef şehirleri asakir-i redifesi iane ve ağnam ve zekât müsüllü müretabatı itadan istinkâf etmişlerdir. Kerbela'da redifler şehirlerin haricine çıkıp isyan ederek birkaç zabıtayı mecruh eylediler. İtfay-ı naire-i fesad için oranın ulemay-ı azamından ve tebay-ı Devlet-i Âliyye'den faziletli Rüştüzade Efendi, bir takım ulemayı müsteshaben harici şehre azimetle bunlara bir takım nash-pend ederek şehre getirmek eylemişlerse de redifler ulema üzerine birkaç tüfenk etmişler ve ulemadan Seyit Salih dahi mecruh olarak şehre firar etmişlerdir. Mutasarrıfın bu vakayı Bağdat Vilayetine işar eylemesi üzerine bunların tedibi için canib-i vilayetten bir tabur asker-i şahane sevk olundu. Bir taraftan ise bunları mukaddimce tahrik eden İran uleması kendi fesatlarını örtmek için redifleri hanelerine celple bu işte kendilerinin asla dahli olmadığı talim eylemişlerdir. Hâsılı her zamanda ve alel husus böyle bir vakt-i nazikte İran Devleti hatt-ı Irak'ta irae-i nüfuz ederse ihlal-i asayiş umumi olur. Ezcümle geçen gün İran Karperdazı hükümete gidip Kerbela'ya niçin asker sevk olundu deyu müdahaleye kıyam etmiş ve ahaliye dahi siz burada İran Devleti sayesinde yaşıyorsunuz demiştir. İşte bu cihetle nefi acizanem Irak için pek çok suitesir hasıl eder. Bağdat'ın cümle ahalisi bendenizi bilir. Ve eğer buradan nefi tedibim lazım gelirse bunda mücerret İran'ın hüküm ve ısrarıyla olacağını anlarlar. Malum-u ali buyrula ki Hüdanekerde Devlet-i Âliyye, Rusya'ya mağlup olursa İraniler ol vakit devlete muharebeye kalkacaklar. Vücud-u acizanem burada İran'ın harekâtına pek büyük bir mani olduğundan bunun için İran hükümeti hudutta bulunmaklığımı kendisine muzır görüp muhakkaren Dersaadet'e celp olunmaklığımı istiyor. Cenab-ı Hakk'a kasem olsun ki İran Devleti, Devlet-i Âliyye ile dost değildir. Rusya'ya tabidir. Ezcümle Altıncı Orduy-u Hümayun'u bila sebep Bağdat'ta muattal bırakarak Rusya'ya hizmet ediyor. Devlet-i Âliyye eğer İran'dan emin olmuş olsaydı bu ordu Tiflis tarafına sevk olunurdu. Bir vakitte İran'dan emniyet hasıl olamaz. Alelhusus böyle bir teklif-i cebrinin kabulü umum ahaliyi Irak-ı Arap'ın efkârına mevacib-i heyecan olacağından başka, İran Devleti bir bahane bulup diğer bir teklifte daha bulunur. Dünyada iki dönüm arazi ile bir lokma ekmeğe kani ve razı olarak zir-i himaye-i adaletvaye-i hazret-i şehriyaride birkaç günlük ömrümü evlat ve ayalimle geçirmek efkârındayım. Pederimden kalan cümle emlakımı Şah zapt ve müsadere edip bendenizi de Bağdat'a irsal eyledi. Şimdi benden ne istiyor. İki dönüm araziyi bendenize çok mu görüyor. Dört-beş senedir ki zir-i saye-i himavaye-i hazret-i hilafetpenahide kemal-i asayişte bulunduğum Şah'a ağır gelip bendenize külliyen müdahil ve payimal eylemek istiyor. Kabahat ve cürmüm nedir, ne yaptım? Malumdur ki (el insan abdel insan) bu abd-i aciz dahi Devlet-i Âliyye'yi sahib-i şan ve şevket bilip Zir-i himayesine dehalet eyledim. Kemal-i aczle istirham ederim ki zalimin şerrini mazlumdan ref buyurunuz. Heva ve hevesim yok. Ahir ömrümde bu emakin-i mübarekede defin olmaklığımı arzu ediyorum. Hülasa-i kelam eğer İraniler bu babda irae-i nüfuz ederse istediklerini kazanırlarsa ankarib Irak-ı Arap'ın ahvali dahi Hersek

[662] Behmen Mirza, 1848 yılında Nasıreddin Şah'ın tahta oturması ile korkup Rusya'ya kaçan bir Kaçar prensidir. Rus Çarı onu himaye etmiş ve İran'a yakın Şuşa'da kendisine geniş araziler vermişti. Nasıreddin Şah, Osmanlı Devleti'nden Abbas Mirza'yı isteme cesaretini gösterirken Rusya'ya karşı bu cüreti gösterememiştir.

ve Sırbistan gibi olacaktır. Ol babda ve herhalde emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir[663].

Osmanlı Devleti 93 Harbi sırasında İran'ın, Rusya lehine bir tavır takınmamasını isteyince Şah, Abbas Mirza kartını öne sürerek şehzadenin derhal sınırdan uzaklaştırılmasını ve 1847 Erzurum Antlaşması gereğince Bursa'ya götürülmesini istemiştir.[664] Konu Osmanlı Meclis-i Vükelası'nda tartışıldı ve Abbas Mirza'nın Bağdat'tan çıkarılmasına dair 3 Kasım 1877'de İstanbul'dan Bağdat'a gönderilen bir iradede, şehzade çıkmak istemez ise cebren çıkarılacağı söylendi.[665] Yine Osmanlı Devleti tarafından şehzadeye yüz bin kuruş bir harcırah tahsis edilerek kendisinin Diyarbakır, Beyrut, Halep veya Bursa'ya gidebileceği bildirilmiştir.[666] İstanbul'un kararlı tutumunu gören Abbas Mirza, aniden kimsenin beklemediği bir kararla Bağdat'tan Sadaret makamına gönderdiği bir telgrafla İran'a döneceğini söylemiştir.[667] Bunun üzerine Abbas Mirza'ya tahsis edilen yüz bin kuruşluk ödenek kesilmiş ve şehzadenin İran'a gitmesi hususunda Bâb-ı Âli cenahından herhangi bir engel çıkarılmamıştır. Böylece iki devlet arasında yirmi yedi yıl süren bu sorun da sona ermiş oldu.

Osmanlı Tahran Maslahatgüzarlığı'ndan 26 Şubat 1878 tarihinde Hariciye Nezaret'ine gönderilen bir telgrafta Abbas Mirza'nın, Nasreddin Şah tarafından gayet iyi karşılandığı, kendisine iltifat edilip *Mülk-Ara* ünvanının verildiği ve önemli bir İran şehrine vali olarak tayin edileceği rapor edilmiştir.[668] Elbette Nasreddin Şah'ın kardeşine olan bu tavrı göstermelikti. Onu Zencan'a vali atadıktan hemen sonra etrafına casuslar yollayarak niyetini açık edince Abbas Mirza tekrardan Osmanlı Devleti'ne sığınmak istemiş ve bu amaçla Tahran'daki Osmanlı Devleti temsilcisi Fahri Bey ile iletişime geçmiştir. Fahri Bey meseleyi Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bildirmiş fakat bu meseleden daha yeni kurtulan Bâb-ı Âli, Şehzadeye red cevabı vermiştir.[669] Osmanlı Devleti'nden tüm umudunu kesen Abbas Mirza, Nasreddin Şah'ın kendisine bir kötülük yapacağı endişesi ile Ağustos 1878'de Rusya'ya kaçmıştır.[670]

[663] BOA. Y. PRK. A. 1/84-4; HR. TO. 463/16; bkz: EK 2. Arşiv Belgesi 4.
[664] BOA. Y. PRK. A. 1/84-2-3.
[665] BOA. İ. HR. 274/16668.
[666] BOA. İ. HR. 275/16760.
[667] BOA. İ. HR. 275/16763; Bamdad, M. (1347). ***Tarih-i Rical-i İran Der Kurn-i XII-XIV.*** Tahran: 223.
[668] BOA. Y. EE. 78/5.
[669] Nasıri, 1977, 131-132.
[670] BOA. Y. PRK. HR. 3/28.

4.3. Cemaleddin Afgani

4.3.1. Cemaleddin Afgani Kimdir?

Cemaleddin Afgani (Esadabadi) Hicri 1254 (Miladi 1838) sonbaharında dünyaya gelmiştir.[671] Kaynaklarda doğduğu tarih ile ilgili herhangi bir ihtilaf olmamasına karşın doğduğu yer ile ilgili birçok tartışma olmuş ve hâlihazırda bu tartışma devam etmektedir.[672] Fakat yine de künyesinde anlaşıldığı gibi Afganistan'da doğduğuna dair rivayetler ağır basmaktadır.[673] İlköğrenimini doğduğu yerde yaptı. 1848-1852 yılları arasında İran-Irak coğrafyasını dolaşıp eğitimine devam etti. Özellikle Tahran, Kazvin ve Necef gibi Şii akidenin merkezi sayılan bölgelerde eğitim görmesi onun Şiilik düşüncesine bağlı biri olduğu iddialarını beraberinde getirmiştir.[674] 1856-1858 yılları arasında Hindistan'da bulundu ve burada iken pozitif bilimlerle ilgilendi. Hindistan seyahati sonrası Afganistan'a döndü ve burada kendisini İngilizlerin etkisi ile ortaya çıkan bir iktidar mücadelesinin içinde buldu. 1863 yılında Afganistan'a hâkim Emir Dost Muhammed Han ölünce üç veliaht oğlu arasında çıkan iktidar mücadelesinde Afgani, ıslahatçı kimliği ile bilinen Muhammed Azam'ın yanında yer aldı. Tahtı önce Afgani'nin desteklediği Muhammed Azam ele geçirdi. Fakat daha sonra İngilizlerin desteklediği Emir Ali Han galip gelince Afgani'nin itibarı sarsıldı. Yeni emir, kendisi ve ailesinin nüfuzundan dolayı ona dokunmadı ama yine de

---

[671] Abdülhamid, M. (2017). ***Cemaleddin Afgani, Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler,*** İstanbul: Ekin Yayınları, 66; Afgani'nin fotoğrafı için bkz: EK 3. Resim 8.

[672] Böyle bir tartışmanın ortaya çıkmasında Cemaleddin Afgani'nin dini-politik bir ideolog olarak görülmesinin önemli bir etkisi vardır. Afgani'nin İslam dininde ve siyasal rejimlerde özellikle monarşiler aleyhine köklü reformlar yapılması gerektiğine dair düşünceleri, bazı kesimler tarafından tepki ile karşılanmış ve yine aynı kesimler onun İran asıllı bir Şii olduğunu, İngilizler tarafından dini tahrif etme amacıyla desteklendiğini dile getirmişlerdir. Bkz: Karadeniz, Y. (2009). "İran Meşrutiyet Hareketi Sırasında İstanbul'daki İranlıların Siyasi Faaliyetleri: Encümen-i Saadet (1906-1909)", ***Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,*** Sayı: 14, Eylül, 8; Bu tezde Afgani'nin hayatı etrafında dönen spekülasyonlardan ziyade sahip olduğu düşünce ve Osmanlı-İran ilişkilerine ne düzeyi üzerinde durulacaktır.

[673] Esen, M. (2008). "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Afgani". ***İslami İlimler Dergisi***, Yıl: 3, Sayı:2, Güz, 265-278; Afgani'nin doğduğu yerin Afganistan olduğu konusunda onun yakınında bulunanlar ve ders verdiği öğrenciler olan Muhammed Abduh, Şekib Arslan, Abdülkadir el-Mağribi hemfikirdirler. Ama en önemlisi Afgani'nin hatıratını yazan Muhammed el-Mahzumi'nin yazdıklarıdır. Bkz: Muhammed Mahzumî Paşa, (2006). ***Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları,*** (Çev:Adem Yerinde), İstanbul: Klasik Yayınları, 4; Mehmet Emin Resulzade "İran ve Türkleri" adlı eserinde Afgani'nin nereli olduğu ile ilgili tartışmaların kaynağında bizzat Afgani'nin kendisi olduğunu belirterek şunu ifade etmiştir: *"Doğum yeri olduğu bilinen Esedabad'ın İran'da mı yoksa Afganistan'da mı olduğu, Türk mü, İranlı mı yoksa Afgan mı olduğu bilinmemektedir. Bunun bir sebebi de kendisinin her gittiği toplumda -onlara yakın olabilmek için- ayrı ayrı takdim etmesiyle açıklanmaktadır."* Bkz: Resulzade, M. E. (1993). ***İran Türkleri,*** (Haz: Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın), İstanbul, TürkDünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 105.

[674] Afgani, Necefte bulunduğu sırada meşhur Şii müçtehit Murtaza Ensari'den (v. 1281/1864) dersler alması, onun Şii itikadı taşıdığına dair iddiaların dayanak noktası olmuştur. Şurası da bir gerçektir ki Afgani'nin böyle bir eğitim geçmişine rağmen Şii inanç taşıdığına dair somut deliller ortaya konulamamıştır.

Afgani, Afganistan'dan ayrılarak tekrar Hindistan'a gitti.[675] İngilizler onun Hindistan'daki varlığını tehlikeli bularak, kendisi Hicaz'a gitmek istemesine rağmen, onu Mısır'a gönderdiler.[676] Bu mücadele Afgani üzerinde derin bir tesir bırakarak İngiliz emperyalizminden nefret etmesine neden olmuştur.[677]

Mısır'da kırk gün gibi kısa bir ikametten sonra 1870 yılında İstanbul'a gelmiştir. Sadrazam Âli Paşa tarafından kendisine hürmet gösterilmiş ve Maarif Meclisi'ne üye tayin edilmiştir. Afgani'nin İstanbul'da bu şekilde belli bir çevre oluşturması dönemin Şeyhü'l-İslam'ı olan Hasan Fehmi Efendi'nin hoşuna gitmemiş ve aleyhine fırsat kollamaya başlamıştır. Nitekim yeni açılan Darül Fünun'da, Nübüvvet ile ilgili verdiği bir konferansta söyledikleri, Hasan Fehmi ve taraftarlarınca küfür addedilerek kendisi hakkında aleyhte bir propaganda başlamış, bunun sonucunda İstanbul'u terk etmek zorunda kalmıştır.[678] İstanbul'dan ayrılan Afgani, tekrar Mısır'a gelmiş, Riyad Paşa'nın ricası üzerine yaklaşık sekiz yıl gibi uzun bir süre burada ikamet etmiştir. Afgani'nin Mısır'daki en tartışmalı faaliyeti, Fransız Doğu Locası'na bağlı bir Mason locası kurmasıdır.[679] Afgani'nin Masonluk macerası her ne kadar kısa sürmüşse de bu bağlamda *İslam ve Müslümanlar arasına fitne sokan biri* ittiham ve tartışmasını günümüze kadar getirmiştir.[680]

Cemaleddin Afgani, Mısır'da bulunduğu sırada siyaset ile daha fazla ilgilenmeye başladı. Mısır'da Hidiv İsmail Paşa Hükümeti'nin halka karşı gaddar ama İngiliz

---

[675] Saaie, M. A. (2009). *Afganistan'da Siyasi Partiler Tarihçesi,* Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta. 36.

[676] Hindistandaki Hükümet önce Afgani'yi sıcak karşılamasına rağmen İngilizlerin baskısına dayanamamış, bunu fark eden Afgani Hint hükümet yetkililerine şunu söylemiştir: *"Ben Hindistan'a Büyük Britanya Hükümeti'ni ürkütmek için gelmedim. Bugün ne onlara karşı bir isyan çıkaracak ne de politikalarını eleştirecek bir konumdayım. Fakat Büyük Britanya Hükümeti'nin benim gibi zayıf bir ziyaretçiden korkması ve benden daha güçsüz ziyaretçileri engellemesi, Britanya Hükümeti'nin kararsızlığını, güçsüzlüğünü, adaletsizliğini, yönetiminin güvenliği konusundaki endişelerini ve bu uçsuz bucaksız topraklar üzerindeki egemenliğinin gerçekte oralarda yaşayan halklardan çok daha güçsüz olduğunu tescil edecektir."*Bkz: Mahzumî Paşa, 2006, 7-8.

[677] Abdülhamid, 2017, 13;

[678] Gencer, B. (2019). "Haşin Modernlikten Narin Meşrutiyete İkinci Abdülhamid'in Meşruiyet Siyaseti"., M.Bulut, M. Enes Kala, N.Salık, M. Nar (Editörler). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim.* İstanbul, İzü Yayınları, 33-93. Abdülhamid, 2017, 15.

[679] Türköne, M. (1994). ***Cemaleddin Afgani***, Ankara: TDV Yayınları, 12; Birçok kaynakta Afgani'nin, Masonluğa giriş sebebi olarak siyasi faaliyetlerine destek bulmak amacı taşıdığı ama siyasetten uzak durduklarını görünce onları korkaklıkla suçlayarak Masonluktan ayrıldığı ifade edilmiştir. Bkz: Abdülhamid, 2017, 107.

[680] El- Urvet-ül Vüska'da Cemaleddin Afgani, Masonların Müslümanlar aleyhinde çalıştıklarını ve sloganlarının kandırmacadan ibaret olduğunu, bu prensiplerin, insanlığın iyilik ve mutluluğunu isteyen kimseleri tuzağa düşürüp aldatmak için kullanıldığını ve diğer insanlara bakış ve değerlendirme biçimini saptırdığını ifade etmiştir. Bkz: Afgani, S.C. (1987). ***El- Urvet-ül Vüska,*** (Çev: İ. Aydın) Bir Yayıncılık, İstanbul, 60.

sömürgecilere olan mülayim tavrını eleştirince, hükümet bakanlar kurulu kararı ile onun Mısır'dan çıkarılması kararını alarak Hindistan'a sürdü. Bu sürgünde elbette ki bu sırada Mısır'ı işgal etmeye niyetlenen İngiltere'nin etkisi vardı. Hindistan'daki bu üçüncü gelişinde yine İngiliz teyakkuzu altında kalmış ve oradan ayrılarak 1883'te önce Londra'ya ve sonra Paris'e gelmiştir. Afgani'nin Paris yılları oldukça renkli ve hareketlidir. Burada eski öğrencilerinden Muhammed Abduh ile El-Urvet-ül Vuska'yı yayınlar.[681] Ernest Renan'a reddiye yazar. Paris'teyken İran Şah'ı Nasreddin'den bir davet telgrafı alınca 1886 yılında İran'a gitmiştir. Fakat Şah, onun monarşik yönetimler ile ilgili pek de makul bir düşünce taşımadığını görünce tedirgin olmuş, bunu fark eden Afgani, Şah'tan müsaade isteyerek İran'dan ayrılmıştır. Sonraki durağı Petersburg olan Afgani, Çar ile görüşmüştür. Bu görüşmesinde Çar, Afgani'ye Rusya'daki Müslümanların şeyhülislamlığını teklif etmiş, Afgani de Çar'a; *Zaten ben Müslümanların patriğiyim* demiştir.[682] Afgani 1886 yılında Paris şehrinde açılmış olan uluslararası bir sergiyi ziyaret amacı ile Rusya'dan ayrılmıştır. Avrupa seyhati sırasında Münih'te bir süre kalan Afgani, bu sırada Avrupa seyhatinde bulunan Nasreddin Şah ile karşılaşmıştır. Nasreddin Şah, Cemaleddin'e ömrünün geri kalanını kâfirler arasında geçirmek yerine İran'a dönmesini teklif etti. Afgani bu teklif karşısında İran'da, anayasa, meşruti sistem, hak, özgürlük ve adalet mekanizmaların işletilmesi yanında özellikle Rus ve İngilizlere verilen birçok imtiyazın kaldırılmasına dair Şah'ın reddedeceği şartlar ileri sürdü.[683] Şah şaşırtıcı bir şekilde bu şartları kabul edince Afgani büyük ümitlerle Tahran'a geldi. Fakat Afgani'nin İran'daki bu ikinci ikameti de iyi neticelenmek şöyle dursun aksine pek fena bitmiştir.[684] Sadrazam Emirü's-Saltana Ali Asgar Han'ın Nasreddin Şah'ı, Afgani aleyhine kışkırtması sonucunda Afgani, Şiilerce kutsal kabul edilen ve oraya sığınanlara hiçbir şekilde karışılmayan Abdülazim Türbesi'ne sığınmıştır.[685] Fakat Şah'ın adamları türbede bir Ermeni olduğu söylentisi ile Afgani'yi oradan çıkarıp türlü hakaret ve işkencelerden sonra sınır dışı etmişlerdir.[686] Şah canibinden Afgani'ye yapılan bu hakaretler

[681] El- Urvet-üı Vuska, İngiltere'nin baskısı sonucunda ancak on sekiz sayı çıkarabilmişti. Yine İngilizler derginin Mısır, Hindistan ve İran'a girmesini engellemişlerdir.
[682] Duman, A. (2013). "Cemaleddin Afgani". ***Hikmet Yurdu Dergisi.*** Yıl:6, C:6, Sayı: 12, Temmuz-Aralık, 407-418.
[683] Maalouf, A. (2014). ***Semerkant.*** İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 186.
[684] Duman, 2013, 407-418.
[685] Abdülhamid, 2017, 25;
[686] Resimli Gazete Kitabında olay şu şekilde anlatılmıştır: "*O sıralarda Ali Asğar Han, Şah Abdülazim türbesinde bulunan müçtehitlerin yanına bir gün telaşla girer ve yapay bir hiddetle: "Böyle mukaddes ve ulvi ziyaretgâh ve türbede nasıl oluyor da bir Ermeni'yi saklıyor ve buranın ulviyetini ihlal ediyorsunuz! Buraya saklanan ve kendisine Cemaleddin Afgani süsü ve ismini veren bir Ermeni'den başka bir şey değildir" der. Müçtehitler önce inanmazlarsa da telaşa düşerler. Fakat Ali Asğar Han ısrar ederek hemen muayene edilmesini tavsiye eder. Doğal olarak böyle bir muayenenin mukaddes türbe içerisinde yapılması mümkün olmadığından muayene amacıyla dışarıya çıkarılır. Muayenede Ermeni olmadığı anlaşılır; fakat tekrar türbeye*

sonucunda Afgani'de, Nasreddin Şah'a karşı derin bir nefret ortaya çıkmış ve hayatının sonuna kadar gittiği her yerde İran Şahı'na karşı muhalefetin merkezinde yer almıştır.

İran'da umduğunu bulamayan Afgani, önce Bağdat'a gitmiş ve ardından 1892 yılında Londra'ya dönmüştür. [687] Londra'da iken Şah aleyhine amansız bir mücadele başlatır. Kendisinin çıkardığı söylenen Ziya-ül Hafıkin gazetesindeki yazıları ile Avrupa, mektuplar aracılığı ile de İran kamuoyunda Şah rejimini yerden yere vurur.[688] 1890 senesinde İran tütün işletmeleri imtiyazının Şah tarafından bir İngiliz kumpanyasına verilmesi sonucunda, İran genelinde ve Atebat'ta geniş çaplı protesto hareketlerini tertipler. Atebat'ta dönemin en etkili Şii lideri Hasan Şirazi ve diğer müçtehitlere mektuplar göndererek tütün kullanmanın dinen haram olduğuna dair onlardan fetvalar alır. Bu fetvalar sonucunda İran halkı tütün içmeyi bırakınca Şah mecburen tütün imtiyazını İngilizlerden geri almak zorunda kalmıştır.[689] Tütün vakası üzerine Nasreddin Şah, Afgani ile arasındaki meseleyi kişiselleştirerek onu gittiği her yerde baskı altına almaya çalışmıştır. İran Şahı, İngiltere'ye gönderdiği öfkeli mektuplarında; Afgani'yi İngiltere menfaatleri için ülkesinden kovduğunu ama hâlihazırda İngiltere himayesinde kendi aleyhinde propaganda yapabildiğini, bunun devam etmemesi için derhal sınır dışı edilmesini istemiştir. Fakat İngiliz makamlarının verdiği cevapta, İngiltere'nin özgür bir ülke olduğu ve hiçbir yasa ile bir kimsenin düşüncesini açıklamasının engellenemeyeceği[690] mealinde Nasreddin Şah'ın asla anlayamayacağı demokratik bir cevap verilmiştir.

---

girmesine imkân kalmaz. İki tarafta gizlenen askerler derhal kendisini yakalarlar. O zaman sağlık durum da pek de iyi olmayan zavallı Cemaleddin etrafındakilerle bir araya gelmesi haram ve bir fesatçı ve suçlu gibi her iki tarafında beş yüz süvari olduğu halde zincirlenmiş olarak Osmanlı sınırlarına kadar sürüklenmiştir. Cemaleddin zincirli olarak Hankin'e kadar getirilmiş, oradan Osmanlı ülkesine bırakılmış ve Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ta biraz dinlendikten sonra Basra'ya gelmiş ve burada da çok az ika-met etmiştir. O devirde Basra'da İzzet Paşa adında bir zat valiymiş. Bu zat Cemaleddin'e ikram ve saygı göstermiş, çok faziletli bir zatın Basra'da bulunduğunu ve Osmanlı memleketi için böyle bir zata fazlasıyla ihtiyaç bulunduğunu İstanbul'a bildirilmiş, fakat İstanbul'dan davet emri gelinceye kadar şeyh Cemaleddin Londra'ya doğru Basra'dan ayrılmıştı." Bkz: Resimli Gazete Kitabı, (1927). "Büyük Adamlar Serisi", C. 1, Forma: 23, Sebat Matbaası, İstanbul; Resulzade, Afgani'ye yapılan muamelenin olabildiğince aşağılayıcı olduğunu belirterek onun Tahran sokaklarında üryan olarak ve bir katır üzerinde halka teşhir edildiğini yazmıştır. Bkz: Resulzade, 1993, 72.

[687] Saray, 1990, 77.

[688] Hakyemez, 2014, 115; Nasıri, 1977, 165.

[689] Esen, M. (2006). ***Afgani: Kelami ve Felsefi Görüşleri,*** Ankara: Araştırma Yayınları, 31; Afgani'nin Tütün Protestosundaki rolü için bkz: Keddie, N. (1972). ***Sayyid Jamal ad-din Al- Afghani: A Political Biography***, Berkeley University of California Press, 333-372.

[690] Maalouf, 2014, 188.

Cemaleddin Afgani Londra'da Şah karşıtı faaliyetlerini sürdürdüğü sırada ittihad-ı İslam fikri çerçevesinde[691] İran'daki Şii müçtehitlerle irtibat kurmak amacıyla II. Abdülhamid tarafından Temmuz 1892'de İstanbul'a davet edilmiş, o da daveti kabul ederek gelmiştir.[692] Padişah, Afgani İstanbul'a geldikten sonra ona gönderdiği mektubunda kendisinden Şii-Sünni yakınlaşmasına dair beklentilerini de şu şekilde dile getirmiştir:

> "Zat-ı fazılaneleri aktar-ı İslamiye'nin ekserini devr ve seyahat etmiş ve İran'da bir hayli müddet ikametle ehl-i sünnet ve cemaati terkip eden mezahib-i Erbaa ile mezheb-i Şii beynindeki farkları pekiyi tetebbü eylemiş bulunduklarından ve Avrupa'da dahi imrar-i zaman ahval-i umumiyeye vakıf bulunduklarından ve arzuy-u alileri dahi husul-ü ittihadı İslam merkezinde bulunduğuna yakın buyrulduğundan vaktiyle siyasiyatta vakıf ulema bulunmasından dolayı bir neticeye iktiran edemeyen teşebüsatta yeniden mübaşeret ve mesela bizim ulema ile ulema-i Şia'dan ikişer üşer zat davetle bir cemiyet teşkil edilerek mezhepçe olan ihtilafın ref ve izalesi ve bu suretle İran müçtehitlerinin nüfuzuna galebe çalınması ve belki de büsbütün kaldırılması ve bilahare de Almanya'da olduğu gibi İranilerin hükümdarı yine İran'da icray-ı hükümetle askeri kumandası makam-ı hilafette olarak bir ittihat vücuda getirilmesi memalik-i şahane dâhilinde bazı yerlerde ve sair mahallerde İslamlar'ın mezhepçe olan farkları kaldırılarak, 'İnnemel'mü'minine ihvetün' ayet-i celilesinin ahkâm-ı münifesi mucebince alel'umum İttihad-ı İslam husule getirilmesi mümkün olup olmayacağının ariz amik ve amik teemmülü ile bu babda varid-i hatır-ı alileri olacak esbap ve vesaili havi layiha-i muvazzaha ve mufassalının bit tanzim takdimi ve bu babda hanelerine gelip gidenlerin velhasıl hiçbir kimseye malumat kesp ettirilmeyerek yalnız layiha-i tahrir edecek kâtip ile zat-ı alilerinin vakıf olması matlup ve mültezim-i ali olduğundan ol-suretle be-gayet mahremane olarak layihanın tanzim ve takdimine itina ve dikkat edilmesi muktezayı-ı emri ferman cenab-ı Hilafetpenahiden bulunmakla…"[693]

Bu mektubun içeriğinde bir asır önce Nadir Şah'ın teşebbüs edip de başaramadığı *mezhepçe olan ihtilafın ref ve izalesi* gibi nostaljik fikirler olsa da II. Abdülhamid gibi realist bir hükümdarın bu ifadeleri ne amaçla kullandığı tartışmalıdır. Ama yine de Sultan'ın çok

---

[691] O dönem hem Avrupa hem de İstanbul basınında yer alan ve II. Abdülhamid'e dayandırılan İttihad-ı İslam fikri, Yıldız tarafından sıklıkla tekzip edilmiştir. Bkz: B.O.A. Y.PRK. KOM. 4/36; Fakat bu tekzipler, İngiltere'nin tepkisini çekmemeye dair Padişah'ın bir siyasi manevrası olduğu açıktır.

[692] Kiren, A. (2017). *II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslamist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 10; Nasıri, 1977, 165; Hakyemez, 2014, 115; II. Abdülhamid, Afgani'nin İstanbul'a davet edilmesi öncesinde onun hakkında A. Cevdet Paşa'dan genişçe bir rapor almıştır. Cevdet Paşa, Afgani'nin Avrupa ve İran kamuoyunda etkili biri olduğunu söyleyerek davet edilmesi konusunda müspet bir görüş bildirmiştir. Bkz: BOA. Y.E.E. 553/610; Y.E.E. 553/586; Eraslan, C. (1991). *II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 391-392; Niyazi Berkes, II. Abdülhamid'in, Afgani'yi İstanbul'a çağırmasında etkili olan sebeplerden birinin Afgani'nin, Arap Hilâfeti projesiyle bağlantısı olmasından çekinilmesi olduğunu dile getirmiştir. Böylelikle, İstanbul'da gözetim altında tutulabilecek ve tehlikeli ilişkileri engellenebilecekti. Bkz: Kiren, 2017, 101; Afgani'nin, İngilizler aracılığı ile Arap hilafetini kurmak için gizli bir planının olduğunun, ona atılmış bir iftira olduğuna dair bkz: Abdülhamid, 2017, 129-130; II. Abdülhamid'in Rüstem Paşa aracılığı ile Afgani'yi İstanbul'a davet etmesi ile ilgili bkz: Muhammed Mahzumî Paşa, 2006, 39.

[693] Tarihsiz bu mektup için bkz: Nasıri, 1977, 167; Saray, 1990, 78.

yakınında bulunan Tahsin Paşa'nın hatıratında yazdığı ifadeler bize az çok ipucu vermektedir:

> "Abdülhamid'in bir de daimi misafirleri vardı. Bunlar memleketin muhtelif kıtalarından celbolumuş Kürt rüesası, Arap uleması gibi insanlardı. Bunların bir kısmı Misafirhane-i Hümayun denilen ve az çok bir imarethane demek olan dairede oturuyorlardı. Yemekleri saray mutfağından gider, Hazine-i Hassadan kendilerine maaş verilir, çocukları mekteplerde meccanen tahsil ettirilirdi. Bunların daha meriyyül hatır olanlarına hususi konaklar tahsis olunurdu. Şeyh Cemaleddin Afgani, Şeyh Cevad, Maksat Emiri Seyyid Fazlı Paşa vesaire bunlardandı. Abdülhamid bu siyaset sayesinde o adamların bulundukları mahaller ahalisinin isticlab-ı kulubuna muvaffak olduğu kanaatinde idi."[694]

4.3.2. Afgani'nin Osmanlı-İran İlişkilerine Tesiri

Nasreddin Şah'a karşı hiç de iyi duygular beslemeyen Cemaleddin Afgani'nin İstanbul'a gelmesi ve Osmanlı Padişahı tarafından iltifat görmesi,[695] Osmanlı-İran ilişkilerini elbette etkilemiştir. Abbas Mirza (Mülk Ara) gibi pasif ve çevresi olmayan bir şehzadenin, Osmanlı Devleti tarafından desteklenerek kendisinin tahttan indirileceği vehmine kapılan Nasreddin Şah'ın, hem uluslararası kamuoyunda ve hem de İran içlerinde geniş bir nüfuza sahip Afgani'nin İstanbul'da bulunmasına kayıtsız kalması düşünülemezdi.[696] İran elçisi Nizamü'd Devle, İran sadrazamı Eminü's Saltan'a ilettiği bir telgrafta, Afgani konusunu bizzat Osmanlı Sultanı ile görüştüğünü, onun hem İran hem Osmanlı için tehlikeli biri olduğunu ve hapsedilmesi gerektiğini söylediğini fakat II. Abdülhamid'in; "*kendi davet ettiği bir şahsı hapse atmasının şanına yakışmayacağını, ayrıca onu Mirza Melkem Han'dan ayırıp İstanbul'a getirmekle Şah'a büyük bir iyilikte bulunduğunu, Cemaleddin'i başka bir yere göndererek kitap yazmakla meşgul edeceğini"*[697] ifade ettiğini söylemiştir.

---

[694] Tahsin Paşa. (1990). ***Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları: Sultan Abdülhamid.*** İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 40.

[695] Abdülhamid, 2017, 26.

[696] Saray, 1990, 77; Afgani'nin yakın dostu olan ve daha sonra onun ile ilgili hatıraları yazan Muhammed Mahzumi Paşa, Afgani'nin Sultan II. Abdülhamid ile Nasreddin Şah'ı konuşurken şunları söylediğini nakleder: *"…İran Sefiri Sultan Abdülhamid'e özel bir mektup sunarak, Afgani'nin bu karalamalarına (şah aleyhine) son vermesini istedi. Aynı gün Afgani Sultan'ın huzurunda idi ve Sultan son derece nazik ve duyarlı bir üslupla Afgani'nin Şah'ı eleştirmekten vazgeçmesini ve geçmişte olanları unutmasını istedi. Afgani'nin elinde bir tespih vardı. Onu avucunun içine toplayarak yüksek sesle müminlerin emirinin işaretine uyarak şu andan itibaren ben Şah Nasreddin'i affettim dedi."* Bkz: Bkz: Muhammed Mahzumî Paşa, 2006, 40.

[697] Nasıri, 1977, 165-166; Hakyemez, 2014, 115; Saray, 1990, 77; II. Abdülhamid'in, belli bir siyasi nüfuzu olan kişileri, İstanbul'a getirtip kontrol altına almak istediğine dair bkz: Yalçınkaya, A. (1990). *Cemaleddin*

Ölümüne kadar İstanbul'da ikamet eden Afgani kısa sürede burada Şah karşıtı muhalefeti etrafında toplamıştır. Misafir kaldığı Şişli'deki konağının müdavimleri genelde İranlı muhalif gruplardı[698] ve istibdadın simgesi olarak gördükleri İran Şahı'na karşı Afgani'nin fikirleri ile bileniyorlardı. Afgani, Şah karşıtlığının adeta simgesel yüzüydü ve muhalif İranlılar için İstanbul'a gelip onunla görüşmek en yüksek derecede hürriyetçi olmak anlamını taşıyordu. Ahter gazetesi[699] etrafında kümelenen İranlı muhalifler ile Şah'ın hışmına uğramış Babi sürgünlerin[700] İstanbul'daki lideri konumuna gelmişti.[701] Afgani, İstanbul'da kısa sürede etrafına büyük bir muhalif ve aynı zamanda entelektüel bir çevre toplamasına rağmen Osmanlı padişahından kendi üstüne tevdi etmeyi beklediği herhangi bir resmi göreve getirilmemiştir. Bu durum muhtemelen Nasreddin Şah gibi evhamları ile bilinen II. Abdülhamid'in kendisine karşı şüphelerinden kaynaklanıyordu. Sultan II. Abdülhamid'in çok sonra yazdığı hatıralarında Afgani'ye karşı evhamları destekleyen şu ifadelere yer verilmiştir:

> "… Donanmayı muattal bırakmak İngilizleri ve Fransızları tatmin etti ama Hilafetin elimde olması sürekli olarak İngilizleri tedirgin etti. Blunt adlı bir İngiliz ile Cemaleddin Efgani adlı bir maskaranın el birliği ederek İngiliz hariciyesinde hazırladıkları bir plan elime geçti. Bunlar Hilafetin Türkler tarafından zorla alındığını ileri sürüyorlar ve Mekke Şerifi Hüseyin'in Halife ilan edilmesini İngilizlere teklif ediyorlardı."[702]

Afgani ve Türk Siyasal Hayatı Üzerindeki Etkileri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 50.

[698] Nasıri, 1977, 166.

[699] Ahter, 13 Ocak 1876 ile 8 Eylül 1896 yılları arasında İstanbul'da yayın yapan Farsça bir gazetedir. İstanbul'daki Şah muhalefetinin öncü isimlerinden Muhammed Tahir Tebrizi müdürlüğünde çıkan gazete misyon olarak kendisine Osmanlı örneğindeki batılılaşma pratiğini İran'a aktarma şeklinde açıklamıştır. Bkz: Metin, C. (2006). *"Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)"*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara. 104.

[700] İran'da 1844 yılında ortaya çıkan Babilik inancı XIX. yüzyılın ortasına doğru sosyal bir hareket olarak hızlanmıştır. Kaçar İktidarına karşı menfi bir tutum takınan Babi taraftarlar, 1844-1853 arasında birçok isyan ile dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir. 1852'de Nasreddin Şah'a başarısız suikast denemesinden sonra İran'da şiddetli bir Babi avı başlamış, binlerce Babi öldürülerek önde gelenleri Osmanlı topraklarına sürgün edilmiştir. Osmanlı Devleti, Babileri 1863'te önce İstanbul'a getirmiş; sonra da Edirne'ye yerleştirmiştir. Burada da faaliyetlerine devam etmeleri üzerine 1868 yılında da bir kısmı Suriye'ye bir kısmı da Kıbrıs'a sürülmüşlerdir. Bkz: Metin, 2006, 109; Sadrazam Halil Rıfat Paşa bir maruzatında Afgani ile Babi sürgünler hakkında düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: *"…malumat ve mütalaat-ı çakeraneme gelince, Şeyh Cemaleddin, Babi cemiyetinin erkânından ve erbab-ı fesattan olduğu gibi hiçbir tarafça haiz-i itibar ve itimat olmamış ehemmiyetsiz bir adamdır."* Bkz: BOA. Y. EE. 3/110.

[701] Kiren, 2017, 98.

[702] Bozdağ, İ. (1985). ***Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri.*** İstanbul: Pınar Yayınları, 73; Yalçınkaya, 1990, 51; II. Abdülhamid'in hatıralarında Afgani hakkında böyle bir ifade kullanmadığına dair bkz: Abdülhamid, 2017, 129-130; BOA. Y. PRK. ZB. 9/44; II. Abdülhamid hatıralarında Afgani ile ilgili ayrıca şu ifadelere yer vermiştir: *"…Şöhret yapmış ilmiye mensupları tanıyordum. İçlerinde şahsen hürmete şayan çok şahsiyet vardı. Fakat ilmi kudretleri olduğu kadar cihanı telakki tarzları bu kadar büyük değildi. Daha evvel tanıdığım, İngilizlerin elinden alarak emniyete aldığım ve İstanbul'da şahsen misafir ederek ömrünün sonuna kadar*

II. Abdülhamid'in, Afgani'ye karşı olan şüphelerine rağmen kendisine Sünni-Şii yakınlaşması fikri çerçevesinde gayr-ı resmi ve gizli bir görev tevdi edildi. Organizasyonun başında Sultan'ın fikirlerine değer verdiği Ahmet Cevdet Paşa vardı.[703] Buna göre Batı emperyalizmine karşı Müslümanların birliği için önce Şiiler ve Sünnilerin yakınlaşmaları gerekiyordu. Bu birlikteliği de ancak her iki tarafın önderleri yapabilirdi. Sünni cenahtan Halife yani Padişah, umumiyetle kabul edilen bir liderdi. Fakat Şii cenahta gerçek lider Şah değil, mollalar ve müçtehitlerdi. Ahmet Cevdet ve Yusuf Rıza Paşaların girişimi ile Şii dini liderler ile irtibatı olan İstanbul'daki Şah muhalifleri ile Cemaleddin Afgani'nin içinde bulunduğu bir çalışma grubu oluşturuldu.[704] Bu çalışma grubu Şii din adamlarına altı yüz kadar mektup göndermiş, iki yüzüne cevap gelmiştir. Hem İran içlerinde ve hem de Atebat-ı Âliyye'de kendilerine mektup gönderilen bu Şii dini otoritelerin Kaçar İktidarı ile pek araları yoktu ve Çetinsaya'nın belirttiği üzere; *"...bu çalışmalar devam ederken, özellikle Doğu Anadolu'da Ermeni olayları hızla yükselişe geçmiş ve bu komployu öğrenen Şah, Osmanlı-İran sınırında Ermeni kartını oynamaya başlamıştı. Sonuçta bu teşebbüs Sultan tarafından muhtemelen 1895 yılının ortalarına doğru durduruldu."*[705] İşte Afgani'nin İstanbul'da dikkate şayan tek faaliyeti bu başarısız ittihad-ı İslam girişimidir.

Mısır Hidivi olan Abbas Hilmi Paşa 1895 yılında İstanbul'a geldiğinde Cemaleddin Afgani ile görüşmüş ama bu görüşme jurnalciler tarafından Padişah'a; *"Afgani ile Hidiv Abbas, Arap Hilafeti konusunda gizlice anlaştılar"* şeklinde ihbar edilmiştir.[706] Bu fikir, o sıralar için tartışılan bir meseleydi. Şüphelerinde haklı olduğunu düşünen II. Abdülhamid Afgani'yi göz hapsine almıştır. Afgani, Sultan'a kendi hakkında aleyhte bir istihbaratın

---

huzurunu temine gayret ettiğim, mesela Cemaleddin Afgani gibi, içtihat sahibi büyük âlimler yoktu." Bkz: Okyar, F. (1980). ***Üç Devirde Bir Adam.*** İstanbul: Tercüman Yayınları, 102-103; Yalçınkaya, 1990, 52; Esasen Afgani'de Sultan II. Abdülhamid'e karşı pekiyi duygular beslemiyordu. Afagni'nin bu konudaki düşünceleri için bkz: Tahsin Paşa. 1990, 39-40; Arabacı, C. (2019, 23-24 Şubat). *"II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet"*, Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası İlmi Toplantısında bildiri olarak sunuldu, 139-157.

[703] Eraslan, C. (1991). *II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul. 391.

[704] Çetinsaya, 2011, 171; Eraslan, 1991, 391; Nasıri, 1977, 167; II. Abdülhamid, Cemaleddin Afgani'ye oluşturulacak olan çalışma grubuna ilişkin düşüncelerini havi şu mektubu göndermiştir: *"...İraniler esasen İslam bulundukları ve kıbleleri de bizim gibi Kâbe olduğu halde şu mezhep itilafı tesiri ile ehl-i İslam aleyhine çalışan Ermeni bozguncularını dahi muhafaza ve himaye etmekte oldukları ve ez-cümle geçenlerde burada cinayeti tahakkuk etmesi üzerine yakayı kurtarmak için buradan firar ederek İran'a iltica eden bozgunculardan Vahramnek elyevm posta idaresinde istihdam olunmakta olduğunu ve Anadolu'da şurada burada fesat çıkaran ve cinayet işleyen cürüm sahipleri ve bozguncular dahi kezalik İran'a savuşarak himaye gördükleri maatteessüf görülmektedir. Şu ahval-i esefi iştimale karşı ciddi bir çare ve tedabir ittihazı lüzumu meydandadır. Ve bu çare tedabir de mezhepçe olan ihtilaf ve ayrılıklar kaldırılıp giderilecek ittifak ve ittihat-ı İslam vücuda getirilmek önemli meselesi olacağı açıktır."* Bkz: Çetinsaya, 2000, 11-23.

[705] Çetinsaya, 2011, 171;

[706] BOA. Y. PRK. ZB. 9/4; Abdülhamid, 2017, 128; Kiren, 2017, 102.

gittiğinin farkındaydı ve birkaç yıl önce İran'da Şah tarafından başına gelen trajediyi İstanbul'da da yaşamak istemiyordu. İstanbul'dan ayrılmaya dair teşebbüslerde bulunduğu fakat başarılı olamadığı belirtilmektedir. Nitekim İstanbul'dan ayrılmak için II. Abdülhamid'den izin alamayan Afgani,[707] İngiliz Başbakanı, Dışişleri Bakanı ve İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nden yardımcı olmalarını istemiş fakat istediği cevabı alamamıştır.

Afgani'nin İstanbul'dan ayrılmaya dair çareler aradığı sırada İran'da ilginç bir olay yaşandı. Nasreddin Şah, Hicri takvime göre iktidarının ellinci yılına hazırlanırken, Afgani ile bağlantılı Mirza Rıza Kirmani isminde bir Bâbi tarafından Şeyh Abdülazim Türbesi'nde 1 Mayıs 1896 tarihinde öldürüldü.[708] Mirza Rıza, revolver silahını Şah'a doğrulturken "*berâ-yı hâtır-ı çeşmet-i Cemal![709] (senin gözün hatırına Cemal!)*" demesi ve bunu haber alan Afgani'nin sevincini dışa vurması tüm şüphelerin onun üzerine toplanmasına sebep olmuştur.[710] Süleyman *Nazif, Nasreddin Şah ve Babiler* adlı eserinde, mezkur suikast meselesini şu şekilde değerlendirmiştir:

> "Nasreddin Şah'ı öldürten, Cemaleddin Afgani olduğu umumiyetle zan olunuyor. Mütefekkirin-i İslam'ın büyüklerinden bulunduğunu, bu zatı yakından tanımış olanların hepsi tastikte müttefiktirler. Cemaleddin, Şah-ı İran'ın mezalimine bizzat hedef olmuş ve ona büyük bir gayz ve nefret hasıl etmişti. Hâkim-i İslam Asya'nın, Afrika'nın, Avrupa'nın birçok yerlerini keşt-ü güzar etti. Mısırlı âlim, mütefekkir Şeyh Muhammed Abduh ve Emsali Bazı mütefekkirin-i İslamiye gibi Cemaleddin de dinimizin ruhuna mugayir ve istikbalince muzır, bide-i seyyieden tecrid edilmesine taraftar idi. Cemaleddin'nin şahsi garazıyla bu kanaati nihayet o tacdar-ı müstebidin bais-i helakı oldu.
>
> İran'da düçar olduğu mezalim yüzünden İstanbul'a iltica etmiş Mirza Rıza adlı bir genç vardı. Bu genç, o vakitler şehrimizde mukim Cemaleddin Afgani'nin meclisine sık sık devam ve gördüğü insanların fevkinde hasais-i harikaya sahip olan bu büyük adamın sohbetiyle tesliye-i alam ederdi. Cemaleddin, Mirza Rıza'nın aklını, gönlünü, vicdan ve imanını cezb ve teshir etmişti. Bu meczup artık İstanbul'da değil İran'da Tahran'da bulunmak, çalışmak lüzumuna kani oldu. Nasreddin Şah'ın vücudunu, vatanının düş-i tahammülünden kaldırmak Mirza Rıza için bir fikr-i sabit olmuştu. Bu fikri, mürşidinin nasıl ilka ve tenmiye etmiş olduğunu kimse bilmez. Muhakkak ve malum olan bir şey varsa o da genç İranlının İstanbul'daki pira-i inkılaba mülazamet-i mütemadiyesidir.

---

[707] BOA. Y. EE. 9/20.
[708] BOA. Y. PRK. HR. 21/76; Nazif, S. (1923). ***Nasreddin Şah ve Babiler.*** İstanbul: Kanaat Matbaası, 63; Mirza Rıza Kirmani'nin fotoğrafı için bkz: EK 3. Resim 4.
[709] Nazif, 1923, 63.
[710] Abdülhamid, 2017, 97.

> Mirza Rıza hafiyyen İran'a avdet ederken, Nasreddin Şah, ellinci sene-i devriye-i cülusunu cihana tebcil ettirmek istihzaratında bulunmakta idi. Hatta bu şenlikte Padişah-ı Osmaniyani temsil için füzela-yı vüzeradan Münif Paşa, ikinci defa olarak, Tahran'a doğru yola çıkarılmıştı. Nasreddin Şah, İran'ın -Meşhed Rıza'dan sonra- en büyük ziyaretgâhı olan, Tahran kurbünde kain (Abdülazim)'in türbesinde, bera-yı ziyaret bulunurken, Mirza Rıza'nın revolverinden çıkan kurşunlarla ellinci sene-i devriye-i cülusunu tebcil ettirmeğe muvaffak olamadan itmam-ı enfas etti. (8 Mayıs 1896, H. 1314)
>
> Derler ki: Mırza Rıza, ilk kurşunu Şah'a gönderirken, yüksek sesle (beray-ı hatır-ı çeşmet-i Cemal!..) demiş. Ve vicdan-ı pirinin şima-ı çeşmaniyle o dakikada bile titremekte olduğunu ilan etmiş."[711]

Süleyman Nazif ve diğer birçok kaynakta geçtiği gibi her ne kadar Afgani, doğrudan bir şekilde olayın içinde olmasa da, Mirza Rıza'nın onun fikirlerinden etkilenip böyle bir cinayeti işlediği muhakkaktır. Mirza Rıza, İstanbul'da olduğu sırada diğer Şah muhalifi İranlılar gibi Afgani'nin daimi sohbetlerine katılan bir Babi mensubuydu. Nasreddin Şah'ın Babilere karşı İran genelinde yaptığı katliamlar göz önünde bulundurulursa Mirza Rıza'nın Babilerin yeni bir katliama uğramaların engellemek ve dikkatleri başka tarafa çekmek için olay esnasında Afgani'nin ismini söylemesi uzak bir ihtimal değildir.[712]

Olaydan önce Osmanlı Devleti ve İran arasında ilişkiler gayet iyiydi. Hatta Nasreddin Şah'ın tahta oturmasının ellinci yıldönümü münasebetiyle Tahran Osmanlı Sefareti'nde bir program yapılması II. Abdülhamid tarafından irade buyurulmuştu.[713] Bunun yanında Şah'ı kutlamak amacıyla yazılan *nâme-yi hümâyunu* götürmek üzere, başında Münif Paşa'nın bulunduğu bir heyet Tahran'a gönderilmişti.[714] Fakat Nasreddin'in öldürülmesi taraflar arasında bir kriz ortaya çıkarmıştır. Veliaht Muzafereddin'in tahta çıkışına dair iki hükümdar arasında gerçekleşen resmi mesajlarda bu konu gündeme gelmemesine karşın[715] daha sonra Kaçar yönetimi Cemaleddin Afgani ve yanındaki bazı önemli Bâbilerin İran'a teslimi konusunda ısrarcı olmuştur. Bununla ilgili Tahran cenahından İstanbul'a, Afgani'nin teslim edilmediği takdirde tüm diplomatik ilişkilerin kesileceğine dair telgraflar gelmekteydi.[716] Osmanlı yönetimi Afgani'yi hemen sorguya almış fakat yeterli delil olmadığı için serbest

[711] Nazif, 1923, 61-63.
[712] Abdülhamid, 2017, 98.
[713] BOA. İ.HUS. 46/53; İ.HUS. 46/84; Kiren, 2017, 218.
[714] BOA. BEO. 766/57422; BEO. 767/57464.
[715] BOA. Y.PRK. NMH. 7/6.
[716] Yalçınkaya, 1990, 60; Jacob Landau, bu suikastın taraflar arası ilişkileri önemli bir biçimde sekteye uğrattığını, fakat bunun uzun sürmediğini ifade etmiştir. Bkz: Landau, J. (1990). ***The Politics of Pan Islam***, Oxford, Oxford University Press, 45.

bırakmıştır. Serbest bırakılmasına rağmen Cemaleddin Afgani'nin bundan sonraki hayatı konforlu bir hapishane hayatıdır. Özellikle kendisine yakın iki samimi dostu olan Şeyh Ahmet Ruhi ve Mirza Ağa Kirmani'nin, maktul Şah'ın öldürülmesi olayına bağlı olarak Osmanlı yönetimi tarafından İran'a teslim edilip akabinde idam edilmeleri onun moralini epey bozmuştu.[717]

Elli yıl iktidarda kalmayı başaran Nasreddin'in, Afgani ile bağlantılı biri tarafından öldürülmesi, birçok suikasttan kurtulan Osmanlı Sultanı'nı endişelendirmiş ve Afgani'nin etrafına adeta hafiyeden bir ordu konuşlandırılmıştır.[718] Bu sırada çenesinde ortaya çıkan ve dişlerine sirayet eden kanserli bir yaranın tedavisi için Viyana'ya gitmek amacıyla saraydan izin istemesine karşın Padişah II. Abdülhamid buna izin vermemiştir.[719] Padişah'ın, Afgani'den endişelenmesine rağmen onu ısrarla isteyen İran'a vermemesine dair birçok endişe ve gerekçesi vardı. İran tarafının Afgani'yi bir İranlı firari gibi görüp mevcut anlaşmalara dayanarak onu Osmanlı'dan istemesine karşın Bâb-ı Âli'nin dayanak olarak kullandığı argüman, onun bir İranlı değil Afgan olduğu teziydi. Diğer taraftan Şeyh Ahmet Ruhi ve Mirza Ağa Kirmani'nin teslim edilmelerinden hemen sonra Tahran yönetimince bir mahkeme yapılmadan idam edilmeleri Osmanlı Devleti'nin diğer bir çekincesiydi. Nitekim Osmanlı Elçisi Münif Bey, bu ikisinin İran'da gördüğü muamele ortadayken, Cemaleddin'in tesliminin çok zor olduğunu İran Sadrazamı'na ilettiğini bildirmiştir [720] Vakıa, Afgani hem Şii hem de Sünni efkar ve ulema üzerinde etkili biriydi ve ittihad-ı İslam iddiasında bulunan Osmanlı Padişah'ı tarafından yaka paça Şah'a teslim edilmesi elbette beraberinde ciddi bir prestij kaybına sebep olacaktı. Osmanlı yönetimi yine de kendi iyi niyetini göstermek ve aynı zamanda İran'ı karşısına almamak için olayın çözümüne dair şu önerilerde bulunmuştur: Birincisi, Afgani'nin, Osmanlı Devleti mahkemelerinde veya üzerinde anlaşılacak bir Avrupa mahkemesinde savunmasını yapması ve ortaya çıkacak karara göre muamele yapılmasıydı. İkincisi ise zorunlu olarak İstanbul dışında bir şehirde ikameti sağlanarak gözetim altında tutulmasıydı. Bu teklifler İran yönetimince değerlendirilmiş ama ret cevabı verilmiştir.[721]

[717] Resulzade, 1993, 105;
[718] Duman, 2013, 407-418.
[719] Duman, 2013, 407-418.
[720] BOA. Y.A.HUS. 363/108.
[721] BOA. Y.A.HUS. 363/108.

Nasreddin Şah'ın ölümünden on ay sonra Afgani, çenesindeki kanserin ilerlemesi sonucu ve 9 Mart 1897 yılında vefat edince Osmanlı-İran arasında bu önemli kriz de kendiliğinden sona ermiştir. Ölümüne dair İstanbul İran Elçiliği ve Yıldız'ın parmağı olduğunu iddia edenler olmuş[722] ise de bu iddialar henüz somut bir kanıt ile belgelenememiştir.

4.4. Nasreddin Şah

İran'da Kaçar İktidarı'nın dördüncü hükümdarı olan Nasreddin Şah, (1848-1896) elli yıla yakın bir hükümranlık süresi ile XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-İran ilişkilerine en fazla tesir eden hükümdar olmuştur.[723] Doğuda Hindistan tarafından İngiliz, kuzeyde Kafkas bölgesinde Rus ve batı yakasında Osmanlı Devleti gibi ciddi rakiplere karşı hem ülkesini ve hem de kendi iktidarını yarım asır boyunca korumayı başarmıştır. Nasreddin Şah'ın, özellikle İran'a karşı ciddi bir tehdit oluşturan Rus ve İngiliz gibi batılı devletlerin tazyiki karşısında iktidarını korumasında, çağdaşı olan Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid gibi bu devletlere karşı uygulamış olduğu denge politikasıydı.[724] Onun döneminde Tahran'daki devlet erkânının bir kısmı İngiliz hayranı iken diğer bir kısmı Rus etkisi altındaydı.[725] Nasreddin Şah, bu durumun farkında olarak kendi saltanatının devamı için akıllıca durumu idare edip dengeleyici bir politika sürdürmekteydi. Avrupa'ya hayranlık duymasına karşın demokrasi, meşrutiyet ve insan hakları gibi Avrupai kokan şeylerin ülkesine girmesine kati bir şekilde karşı olmuştur. Ona atfedilen; *hükümette Brüksel'in*

---

[722] M. Emin Resulzade, Afgani'nin ölüm olayının İran Hükümeti'nin baskısı ile Yıldız'ın bir planı sonucunda gerçekleştiğini iddia ederek şunları ifade etmiştir: *"...bu İslam mücahid-i azamı, Nasreddin Şah'ın katledilmesi üzerine İran Hükümetinin tahriki ve Sultan Hamid'in 'Şah'ı katlettiren adam saltanatı da katlettirir' korkusu ile içirtmiş olduğu 'kahve-i şehadetle' meydan-ı mübarezeden çekilip davet-i Hakka lebbeyk-zen-i icabet olmuştur."* Bkz: Resulzade, 1993, 73; Süleyman Nazif bu kanaatte değildir ve bu iddiaya şu sert sözlerle karşılık vermiştir: *"Bu Mütefekkir-i İslam'ın irtihalinden Sultan Abdülhamid'i Sani namına efsaneler tasni etmiş olanlar, garazkâr değillerse de katiyen muhti ve muğfildirler... Cemaleddin Afgani gibi büyük bir İslam hâkiminin şaibe-i vefatından Elhamdülillah Osmanlı tarihi beri ve münezzehtir..."* Bkz: Nazif, 1923, 63.

[723] Nasreddin Şah'ın fotoğrafları için bkz: EK 3. Resim 3-4.

[724] Mehmet Emin Resulzade İran'da Nasreddin Şah'ın, Osmanlı'da ise çağdaşı II. Abdülhamid'in baskı ve zorbalıkla uzun süreli iktidarlarını devam ettirdiklerini iddia ederek mezkûr hükümdarlar ile ilgili Sebilürreşad'da şunları yazmıştır: *"Her nokta-i nazardan menafileri yek-diğerine uyan İran ve Osmanlı memalik-i İslamiyesinin talileri de birdir. Türkiye'de mezalim-i Hamidi canlar yakarken, İran dahi Nasreddin Şah gibi bir müstebidin taht- zulüm ve istibdadından inliyordu. Hakan-ı mahluun mezalimi ebul-ahrar merhum Mithat Paşa gibi bir dahi-i vatan-perverin tebidi ve şehadeti ile başlamış idi. Nasreddin Şah dahi İran rical-i vatan-perveranından Mirza Tağı Han Emir-i Kebir'in katli ve onun tesis-gerdesi olan Şuray-ı Devlet'in ilgasıyla icraat-ı keyfiyesine germi vermiştir."* Bkz: Resulzade, 1993, 63.

[725] 1848-1852 yılları arasında Nasreddin Şah'a sadrazamlık yapan Emir Kebir'in Ruslar tarafından desteklendiği, ondan sora sadrazam olan Mirza Ağa Han Nuri'nin ise İngiliz yanlısı olduğuna dair bakınız: Karadeniz, Y. (2008). "İngiltere'nin İran-Afganistan Politikası (1848-1870)". ***Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,*** Yıl: VI, Sayı: 11, Mart, 119-135; Sasanî, H.M. (1338). ***Siyasetgirân-ı Devre-i Kacar,*** Tehran, 1; Kadıyanî, A. (1376). ***Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran,*** Tehran, 393.

lahana mı, yoksa bir şehir mi olduğunu bilmeyen bakanlar olmasını tercih ederim[726] *sözü* bu konudaki düşüncesini yansıtıyordu. Nasreddin Şah kendi halkının nazarında ise tahmin edileceği üzere dindar bir portre çizerek iktidarını sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Bu çerçevede iktidara gelir gelmez İran'daki Babilik düşüncesini İslam'a aykırı sapkın bir düşünce ilan ederek Babilere karşı amansız ve acımasız bir saldırı başlatmış, iktidarına karşı en ufak aykırı bir sesi dahi Babi olarak nitelendirip bastırmıştır. Nasreddin Şah döneminde Tahran'da rakip devlet adamlarının birbirlerini Şah'a, Babi ittihamı ile şikâyet etmeleri sıradanlaşmıştı. Öyle ki Babi töhmeti ile birçok yetenekli devlet adamı Babi olmamasına rağmen öldürülmüştür.[727]

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere, Nasreddin Şah aslında Osmanlı Devleti ile ilişkileri geliştirme taraftarı biridir.[728] Ama Tahran'daki devlet ricalinin arasındaki çekişmelerden dolayı ve dış siyasette yukarıda belirtildiği üzere farklı istikametler takip ettikleri için Osmanlı Devleti aleyhine Nasreddin Şah'ın düşüncesini etkiledikleri malumdur.[729] Keza Şah'ın yurt dışına yaptığı ve birçok Avrupa devletini kapsayan geniş kapsamlı gezileri esnasında aldığı dış borçlar, İran'ı İngiltere ve Rusya'nın siyasi yönlendirmelerine sokan diğer bir husus olmuştur.[730] Gerçi aynı durum beri tarafta Osmanlı Devleti için de geçerlidir. Abdülmecit ve Abdülaziz dönemlerinde birçok sadrazam ile hariciye nazırının İngiltere, Fransa ya da Rusya'nın baskısıyla değiştirildiği, II. Abdülhamid'in tahta çıkmasında etkili olan Mithat Paşa'nın da İngiliz yanlısı olduğu bir vakıadır.[731]

---

[726] Abrahamin, 2009, 55.

[727] Resulzade, 1993, 64-65.

[728] BOA. İ. HR. 276/16780; İ. HR. 273/16524; Y. PRK. NMH. 2/15.

[729] BOA. İ. HR. 162/8644; Göyünç, 1991, 279; Uluerler, S. (2018). "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Rus-İran Yakınlaşmasına Karşılık Osmanlı'nın İngiltere İle İzlediği Politikanın Esasları". ***Fırat Ünivesitesi Sosyal Bilimler Dergisi,*** Ocak, Sayı: 1, 327-346; Nasreddin Şah tiyatroya meraklı biriydi ve izlediği oyunlarda düşman, genellikle Osmanlı kılığında sahneye çıkardı. Bkz: Abrahamin, 2009, 23.

[730] Kaçar İktidarı boyunca İran'ın özellikle Rus nüfuzu altında olduğu ve Osmanlı Devleti'nin bu engeli aşamadığına dair I. Dünya Savaşı sırasında Enver Paşa ile Kazım (Karabekir) Paşa arasında Kafkas cephesine ilişkin harita üzerinde planlar yapıldığı esnada geçen şu diyalog ilgi çekicidir: *"...Kazım! Biliyor musun ne düşünüyorum? Düşünmek değil yapmak istiyorum. Bir tümen asker ile en kısa yoldan şu Tahran'ı işgal etmeli! Böylece İran'ı Rus nüfuzundan kurtardıktan sonra Türkistan'da, Afganistan'da ve Hindistan'da Rusya ve İngiltere aleyhine hareketler yaptırılmalı. Başka bir Tümenle de Tebriz üzerinden Dağıstan'a yürüyerek Kafkasya'daki Müslüman topraklarını Ruslar aleyhine harekete geçirmeli. Böylece Doğudaki ordumuzun karşısındaki Rus ordusunu geriden vurmalı."* Kazım Paşa'nın, *"İran Hükümeti ile bir ittifak antlaşması yapıldı mı?*" sorusuna ise Enver Paşa'nın şu cevabı manidardır: *"İran Rus nüfuzu altında bulundukça bizimle siyasi bir taahhüde girmeyeceği meydandadır..."* Bkz: Çetinsaya, 2000, 11-23

[731] Abdülmecit döneminde sadrazamlık yapan ve Tanzimat Fermanı'nın ilanında etkili Mutafa Reşit Paşa'nın İngiltere'ye temayülü olduğu buna karşın kendisinden sonra gelen Ali ve Fuat Paşaların Fransa'ya yakın durdukları bilinmektedir. Yine Osmanlı kamuoyunda *Nedimof* olarak bilinen Mahmut Nedim Paşa koyu bir

Nasreddin Şah, İran tahtına oturduğu 1848 yılından 1870 yılına kadar Osmanlı Devleti ile mesafeli bir ilişki sürdürmüştür. 1870 yılında İran genelinde etkili olan veba salgınına Nasreddin Şah da yakalanmıştı. Şah, bu hastalıktan kurtulduğu takdirde Şiilerce kutsal sayılan ama Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan Kerbela, Kazımiye ve Necef şehirlerini ziyaret edeceğine dair adakta bulunmuştu. Hastalıktan kurtulunca da hemen İstanbul'daki İran elçisi aracılığı ile bu ziyaretini gerçekleştirme arzusunda olduğunu bildirmiştir. Ama Osmanlı Devleti, Şah'ın Şiilerce kutsal sayılan bu yerleri ziyaretinin sakıncalarını bildiğinden söz konusu isteğe pek sıcak bakmadı.[732] Fakat Nasreddin Şah'ın ısrarlı tavrı sonucunda İstanbul'dan izin çıkmıştır. 1870 yılının yaz ve sonbahar mevsimine denk gelen bu ziyarete Osmanlı Devleti de özel bir önem vermiş, başta Bağdat valisi Mithat Paşa olmak üzere bölgedeki devlet erkânına Şah'ın gönlünün hoş tutulmasına dair emirler iletilmiştir.[733] Tahran'ın dini-siyasi eşrafının da katıldığı ve olabildiğince geniş katılımlı olan ziyaret yaklaşık üç ay sürmüştür.[734] Nasreddin Şah bu ziyaretinde oldukça memnun olmuş ve bu sırada Padişah Abdülaziz'e gönderdiği mektupta misafirperverlikten dolayı şükranlarını sunmuştur.[735] Şah'ın bu çok istediği ziyaretini Osmanlı Padişahı'nın jestiyle gerçekleştirmesi ile iki devlet arasında XIX. yüzyılda birçok ihtilaflı meseleden dolayı pek dostane olmayan münasebetlerde önemli ve olumlu bir kırılma meydana gelmiştir.

1870 yılındaki ziyaretin olumlu havası devam ederken 1873'de Nasreddin Şah'ın Avrupa seyahati dönüşünde İstanbul'u da ziyaret etmesi ile Osmanlı-İran ilişkileri yeni bir safhaya girmiştir. Osmanlı Devleti de Şah'ın İstanbul'a gelmesine büyük önem vermiştir.[736] 4 Cemaziyelahir 1290 (1873) tarihli Basiret gazetesi, bu ziyaret için şunları yazmıştır:

Rus yanlısıydı. Bkz: Yalçınkaya, M.A (Editör). (2012). ***Osmanlı Diplomasisi,*** Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 160.

[732] BOA. HR. MKT. 687/29; HR. MKT. 692/56.

[733] BOA. HR. MKT. 684/78; HR. MKT. 686/48; Mithat Paşa'nın Bağdat'a tayinini hızlandıran gelişmenin İran Şah'ının Atebat'a gerçekleştireceği ziyaret ile ilişkili olduğuna dair bkz: Bozdağ, 1985, 15.

[734] Nasıri, 1977, 153-154.

[735] Nasıri, 1977, 155; Sultan Abdulaziz'in de Nasreddin Şah'a ziyaret sırasında gönderdiği mektup için bkz: Gozideyê, 1370, 67.

[736] Göyünç, N. (1971). "Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri". ***İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan,*** MEB Basımevi**,** 137.

> "Hem hudut olmamız, keza İslam cemaatinde bulunmamız sebebiyle, Devlet-i Âliyye ile İran Devlet-i fahimesinin daima ittihat ve ittifak üzere bulunmaları gereklidir. Çünkü hudutların bitişik olması, menfaat birliğini o da ittihat ve ittifakı gerektirmektedir. Bu da sebeplerin birincisidir…"[737]

Şah İstanbul'da bir hafta kalmış, Sultan Abdülaziz ve diğer devlet erkânıyla yaptığı görüşmeler Osmanlı Devleti ve İran arasında var olan güvensizliği bir nebze azaltmıştır. Yine 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) devam ederken Nasreddin Şah ikinci Avrupa seyahati sonunda İstanbul'a geleceğini bildirmişse de savaştan dolayı bu ziyaret gerçekleşmemiştir.

Osmanlı Devleti ve İran arasındaki en üst düzeyde gelişen yakınlaşma 1880 yılından sonra yeni bir hız kazandı. Hükümdarlar arası karşılıklı jestler devam ederken Nasreddin Şah, İstanbul'u ziyaret edip II. Abdülhamid'i ziyaret etmek istediğini bildirdi.[738] Şah bu ziyaretini üçüncü Avrupa seyahati esnasında yapmayı planlamaktaydı. Fakat Osmanlı Devleti, Şah'ın bu isteğini cevaplamadığı gibi Tahran elçisine de herhangi bir talimat vermeyerek işi geçiştirmeye çalışmıştı.[739] Öte yandan İran'ın İstanbul elçisi Mirza Muhsin Han da Şah'ın bu ziyaretini istememiş ve onu bir şekilde bu isteğinden vazgeçirince Şah da İstanbul'a uğrayamadığından dolayı üzüntüsünü dile getiren bir mektubu Padişah'a göndermiştir.[740] Nasreddin Şah'ın bu çok istediği ikinci İstanbul ziyaretini gerçekleştirmemesinde bu sırada İstanbul'un, Şah karşıtı muhalif grupların merkezi olması, sınırdaki Kürt aşiretleri meselesinin tırmanışa geçmesi, Şeyh Ubeydullah meselesi ve İran'a rağmen Osmanlı Devleti'nin Irak-ı Arap'ta Şii ulema ile temas kurması etkili olmuştur.[741] Nasreddin Şah'ın ikinci İstanbul gezisinin iptalinin ortaya çıkaracağı olası bir olumsuz havayı engellemeye dair II. Abdülhamid, yaverlerinden Mirliva Süleyman Paşa'yı özel bir talimat ve Şah'a yazılmış bir mektup ile İran'a gönderdi.[742] II. Abdülhamid mektubunun girişinde Nasreddin Şah'ı, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde ciddi bir payı olduğu hasebiyle övmüş ve bu meyanda ortaya çıkan müspet durumun İslam devletleri arasındaki lüzumundan bahsetmiştir. Sınır hattındaki Kürt aşiretlerinin Şeyh Ubeydullah ile beraber İran'a karşı giriştikleri isyanın bastırılmasında Osmanlı Devleti'nin İran lehine beri tarafta

[737] Saray, 1990, 72; Nasreddin Şah İstanbul ziyaretinin her anını anlattığı hatıratı için bakınız: İşimtekin, S. (2005). *Nasreddin Şah'ın Avrupa Seyahatnamesi İnceleme ve Çeviri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
[738] BOA. Y. A. HUS 165/80; İ. HR. 276/16880.
[739] Eraslan, 1991, 234.
[740] BOA. Y. PRK. NMH. 1/28.
[741] Nasıri, 1977, 174; Eraslan, 1991, 234-235.
[742] BOA. MB. İ. 74/19; İ. DH. 824/66409; MB. İ. 74/54.

aldığı önlemlerin etkili olduğunu mektubunda dile getiren Osmanlı Sultanı, bu tür nahoş olayların sebebi olarak da sınırdaki İran memurlarını işaret etmiştir:

> "…hudut üzerinde rû-nüma olan ahval-i ihtilaliyenin başlıca sebebi İran memurlarından bazılarının rızay-ı adalet-intimay-ı keyanilerine münafi ve kaaide-i hikmet-i hükümetin hilafı olarak Ekrad hakkında vukua getirdikleri muamelat-ı gayr-ı mülatime olduğu hahkikat-ı vakıadan anlaşılmış…"[743]

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre bu mektubun asıl gönderilme sebebi; "*Şeyh'e (Ubeydullah) karşı Rusyalu tarafından dahi İran Devleti'ne va'd-i imdad edilmiş olduğuna mebni niyyat-ı hasene ibrazı ile İran Şah'ına teminat vermekten ibarettir."*[744] 1881 yılının Mayıs ayında Nasreddin Şah ile görüşen Süleyman Paşa, Padişah'ın mektubunu sunmuş ve Şah'tan iltifat görmüştür.[745] Buna karşılık Nasreddin Şah da Süleyman Paşa'ya İstanbul'a gelip II. Abdülhamid'i ziyaret etme maksadının devam ettiğini oradan da umreye gitme arzusunda olduğu isteğini yenilemiştir. Şah, aynı görüşmede II. Abdülhamid'e iyi niyet dileklerini içeren mektubu[746] Süleyman Paşa'ya vermiş ve Paşa'yı da *şir-i hurşit nişanı*[747] ile taltif etmiştir.[748]

Netice itibariyle İran'ın Anglo-Rus nüfuz rekabetinin arenası olması ve bu güçlerin sosyo-ekonomik hâkimiyeti altına girmesi,[749] Osmanlı Devleti ile sağlıklı bir ilişki geliştirmesini engellemiştir. Şah'ın, etrafındaki adamlarının tesirinde kalıp dış politikasını belirlemesine rağmen yine de iktidarda kaldığı uzun süre içinde Osmanlı-İran arasındaki Ermeni meselesi, Şeyh Ubeydullah olayı ve Kotur başta olmak üzere sınır sorunları gibi

---

[743] Cevdet Paşa, (1991). ***Tezakir: 40-Tetimme.*** (Haz: Cavid Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 199-201.
[744] Cevdet Paşa, 1991, 199.
[745] BOA. Y. A. HUS. 167/88.
[746] Bu mektupta Nasreddin Şah, II. Abdülhamid ile dost olduğunu ve iki İslam devletinin ittihat etmeleri gerektiğini dile getirmiş, bu ittihat ve dostluğa engel olabilecek sınırdaki fesat ve kargaşanın derhal bitirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Şah'ın fesat ve kargaşadan kastı bu sırada Şeyh Ubeydullah liderliğinde İran'a karşı başlatılmış olan isyan olaylarıydı. Mektup için bkz: Y. EE. 63/8.
[747] Farsça'da aslan anlamındaki *şîr* ve güneş manasındaki *hûrşîd* kelimelerinden meydana gelen *Şîr ü Hûrşîd* tasviri Kaçarlar döneminde İran bayrağı üzerinde bulunan resimlerdi. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi diğer İslam devletlerinde de nişan ihdası bir gelenek halini almış ve özellikle XIX. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştı. İran'da Feth Ali Şah döneminde *nişan-ı Hurşit, nişan-ı şir-i Hurşit* adlarında nişanlar bulunmaktaydı. Bu nişanlar İran'ın önde gelen ailelerine, önemli başarılar elde etmiş devlet görevlilerine, askeri görevlilere ve yabancı devlet elçilerine verilmekteydi. Bkz: Turan, H. (2017). "Şir u Hurşit Tasvirinin Kökeni ve İçeriğine Dair Düşünceler", ***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*** 10 (51), 445-475; Artuk, İ. (2007). "Nişan", **TDV İA**, İstanbul, C. 33, 154-156.
[748] Süleyman Paşa Tahran'da olduğu sırada Şeyh Ubeydullah ve oğullarının Osmanlı Devleti tarafından tutuklanıp tevkif edildiği haberini alan Nasreddin Şah bu durumdan oldukça memnun olmuştur. Bkz: Eraslan, 1991, 237.
[749] Sarıkaya, 2008, 73.

birçok hayati sorunu, savaşa dönüştürmeden diplomasi yoluyla çözmeye çalışması iki devlet arasındaki ilişkilere de hiç şüphesiz müspet tesir etmiştir. Bununla beraber özellikle Nasreddin Şah ve II. Abdülhamid dönemlerinden itibaren iki hükümdar arasında gelenekselleşen bayram ve doğum günü kutlamalarına dair telgraflaşmalar, yumuşayan ilişkilere ek bir katkı sağlamıştır.[750]

4.5. Muzaffereddin Şah

Nasreddin Şah, şahlığının ellinci yılına hazırlandığı esnada bir ziyaret için gittiği Şeyh Abdülazim Türbesi'nde bir Babi olan Mirza Reza Kirmani tarafından 1 Mayıs 1896 tarihinde vurularak öldürülünce İran tarihinde önemli bir devre kapanmış oldu. Bu sırada Tebriz valisi olan Muzaffereddin, Nasreddin Şah'ın dördüncü şehzadesiydi.[751] Şehzade Muzaffereddin'den büyük üç erkek kardeşten ikisi henüz Nasreddin Şah hayattayken vefat etmiş diğeri ise anne tarafından Kaçar Hanedanı soyuna mensup olmadığından hükümdarlık adayı değildi. Bu durumda Şehzade Muzaffereddin tahtın tek varisi olarak herhangi bir rakip ile karşılaşmadan Tebriz'den Tahran'a gelerek tahta oturmuştur.[752] Ne var ki baba Nasreddin öldüğünde arkasında bomboş bir hazineyle büyük devletlere borçlu bir İran bırakmıştı. Öyle ki babasının ölüm haberini alan Muzaffereddin'i, Tebriz'den Tahran'a götürecek yol harcırahı bulunamayınca, İngiliz ve Rus elçiliklerinden alınan borçla mesele halledilmişti.[753] Muzaffereddin Şah ciddi sağlık sorunları ile mücadele eden bir kişi olmasına karşın gezip eğlenmeyi ve lüks hayat tarzını seven biriydi. Resulzade'nin ifadesi ile;

> "…Muzaffereddin Şah'ın devre-i saltanatı İran'ın en sefil bir devre-i inhitatıdır denilse haksızlık olmaz. Bedenen alil, irade-i şahsiyeden mahrum olan bu zavallı Şah, oldukça müsrif ve laubali idi. Hazine-i devlette mesarifatın üç misli bir varidat bile olsaydı yine Şah'ın israfatına gelemez idi."[754]

Yeni şahın masraflı hayat tarzına para yetiştirmeyen İran maliyesi, haliyle büyük devletlerden borç talebinde bulunmaktaydı. Özellikle Rusya'dan bu dönemde büyük

[750] BOA. İ. HR. 276/16780; İ. HR. 273/16524; İ. HR. 278/17044; HR. TO. 266/29; HR. TO. 496/29; YPRK. NMH. 2/15.
[751] Muzaffereddin Şah'ın çocukluk foğrafı için bkz: EK 3. Resim 5.
[752] Soofizadeh, 2014, 155.
[753] Soofizadeh, 2014, 156.
[754] Resulzade, 1993, 85.

meblağda borçlar alınınca İran iyiden iyiye Rus tesirine girmiş bu durum ise Osmanlı Devleti ve İngiltere'yi rahatsız etmiştir.[755]

Muzaffereddin Şah'ın ilk tahta geçtiği sırada Osmanlı Devleti ile İran arasında Nasreddin Şah'ın suikast olayı ile bağlantılı olduğu İran tarafından iddia edilen Cemaleddin Afgani krizi devam ediyordu. Yeni Şah, babasının ölüm emrini tetikçi Reza Kirmani'ye veren kişinin II. Abdülhamid'in himayesinde İstanbul'da ikamet eden Afgani olduğu düşüncesindeydi. Bu nedenle Osmanlı hariciyesi özellikle 1896 yılının ortalarında Afganin'nin iadesi konusunda İran tarafından sıkıştırılmıştır.[756] Bu çerçevede Tahran Sefiri Münif Paşa'nın 22 Eylül 1896 tarihinde Sadaret makamına gönderdiği telgrafta, İran Şah'ı ile her görüşmesinde Cemaleddin Afgani konusunun gündeme geldiğini, Şah'ın Afgani'yi mevcut antlaşmaları gerekçe göstererek acilen İran Devleti'ne teslim edilmesi gerektiğini iletmiştir.[757] Yine 4 Haziran 1896'da İstanbul'daki İran Elçiliği'nden bir tercüman Hariciye Nezareti'ne gelerek Cemaleddin Afgani'nin derhal İran'a teslim edilmesi gerektiğini ve eğer Osmanlı Devleti bu yönde bir adım atmaz ise bizzat kendilerinin onu derdest edip götüreceklerini söylemiştir.[758] Keza 23 Ağustos 1896 günü İstanbul'daki İran Sefiri Osmanlı Hariciye Nazırı ile Sadarete gelerek Afgani'nin teslim edilmediği takdirde sefareti ve İstanbul'u terk ederek İran'a gideceği hakkında hükümetinden emir aldığını belirtmiştir.[759]

Cemaleddin Afgani, Yıldız'dan gelen emirle uzun bir sorguya alınmış[760] ama yeterli delil bulunamayınca serbest bırakılmıştır. Osmanlı Devleti, Padişah daveti ile İstanbul'a gelmiş Afgani gibi kamuoyunda etkili birinin, Muzaffereddin Şah gibi kendi saray erbabına dahi söz geçirmeyen birinin ısrarı ile İran'a iadesini prestijine zarar vereceğinin farkındaydı. Fakat bir şekilde Muzaffereddin Şah'ı teskin etmek ve Nasreddin döneminde ortaya çıkan iyi ilişkileri devam ettirmek gerekiyordu. Bu amaçla İstanbul'daki Şah karşıtı muhalefetin önemli organizatörlerinden iki Babi mensubu olan Mirza Ağa Han Kirmani ve Şeyh Ahmet

[755] Saray, 1990, 82.
[756] BOA. Y. A. HUS. 353/28; Y. A. HUS. 358/26; Y. PRK. ŞH. 7/60; Y. MTV. 142/51; Y. A. HUS. 363/108.
[757] BOA. Y. A. HUS. 363/108; Sefir Münif Paşa telgrafında İran'ın mevcut antlaşmaları gerekçe göstererek Afganiyi talep etmesine rağmen kendilerinin hiçbir surette mezkûr antlaşmalara uymadıklarını ifade etmiştir. Münif Paşa ayrıca Memalik-i Osmaniye'de türlü cinayetler işleyen Ermeni komitacıların kaçıp İran'a sığındıklarını, Bâb-ı Âli tarafından İran'dan istenen bu kişilerin verilmediğini söyleyerek Afgani konusunda da İran'ın emrivaki isteklerine kulak asılmaması gerektiğini belirtmiştir.
[758] BOA. Y. PRK. ŞH. 7/60.
[759] BOA. Y. A. HUS. 357/124.
[760] Kiren, 2017, 219.

Ruhi, Osmanlı Devleti tarafından İran'a teslim edilmişlerdir.[761] Buna rağmen İran, Afgani'yi ısrarla istemeye devam etmiştir.[762] Neyse ki Afgani'nin suikasttan kısa bir süre sonra ölmesi üzerine bu kriz de kendiliğinden sona ermiştir.

Muzaffereddin Şah'ın tahta geçtiği 1896'dan 1898'e kadar geçen iki yıllık sürede Osmanlı-İran sınır hattında Ermeni olaylarında ciddi bir artış yaşanmaktaydı. Osmanlı Devleti bu olaylarda Avrupalı devletlerin yanı sıra İran'ın dahlinin olduğunun farkındaydı. II. Abdülhamid, iki devlet arasında Afgani krizi ile ortaya çıkan soğukluğu bitirmek ve İran'ın Ermeni komitacılarına arka çıkmasını önlemek amacıyla bir jestle üç adamını Muzaffereddin Şah'a *murassa Osmanlı imtiyaz nişanını* tevdi etmek amacıyla yollamıştır. Tahran Osmanlı Sefiri Şemseddin Beyefendi, Erkan-ı Harbiye Mirlivası Yaver Mehmet Rebii Paşa ve Yaver Binbaşı Mazhar Beyd'en oluşan üç kişilik heyet 1898 yılının Mart ve Nisan aylarında Tahran'da bulunarak başta Muzaffereddin Şah'a nişan tevdi edilmek üzere birçok diplomatik temasta bulunmuşlardır.[763] Osmanlı heyetinin İran başkentindeki temasları iki devlet arasındaki ilişkilerin gelişmesi açısından son derece olumlu geçmiştir.[764] Tahran'da Şah sarayındaki sefir kabullerinde adet üzere Salon Briyyan kullanılırken, Türk heyeti için bu âdetin dışına çıkılmış ve tamamen değerli Hereke halıları ile donatılmış ayrı bir salonda görüşme gerçekleşmiştir.[765] Muzafereddin Şah'ın salona kendisine takdim edilmiş Osmanlı murassa nişanı ile girmesi Osmanlı heyetini ayrıca sevindirmiştir. Göyünç'ün ifadesi ile;

> Muzaffereddin Şah'a Avrupa devletlerinden önce, II. Abdülhamid tarafından nişan verilmesinin kendisini son derece sevindirdiğine Mehmet Rebii Paşa ayrıca işaret eder ki, bu husus bu devirdeki aktif Osmanlı dış siyasetinin Türk-İran münasebetleri üzerindeki olumlu tesirlerine bir örnek olarak addedilebilir.[766]

Osmanlı heyetinin Tahran'da Şah ve diğer İran devlet erkânı nezdinde sürdürdüğü görüşmelerin odağında Ermeni olayları yer almıştır. 3 Nisan 1898 günü Şah ile yapılan bir

---

[761] Aslan, Ö. (2020). "İran Modernleşme Aktörlerinde İstanbul ve Jöntürk İzleri"., N. Günay, N. Hayta, M. Can, (Editörler). *Tarih Yolunda Bir Ömür: Prof. Dr. Hale Şıvgın'a Armağan.* Birinci Baskı. Ankara. Gazi Kitabevi, 123-136.

[762] İran, Osmanlı Devleti'ni Afgani'yi verme konusunda ikna etmek için klasik bir tehdit unsuru olarak sınır hattında bulunan şehirlerde Ermeni kozunu kullanmaya başlamıştır. Nitekim Muzafereddin tahta çıkar çıkmaz Van'da büyük bir Ermeni isyanı başgöstermiştir. Bu isyanda İran'ın rolüne dair bkz: Çaycı, A. (2000). ***Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler***. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 40.

[763] BOA. Y. A. RES. 75/6; Gozideyê, 1370, C.3, 109.

[764] Tahran sefirliğine Şemseddin Bey'in tayini ve Muzafferdin Şah'ın kendisine tevcih edilen murassa nişanından dolayı II. Abdülhamid'e yolladığı cevabi teşekkür ve dostluk mektubu için bkz: BOA. Y. EE. 59/44.

[765] Göyünç, 1971,141-142.

[766] Göyünç, 1971,142.

görüşme esnasında Şah, sınırdaki Ermeni çetelerinin Osmanlı'ya karşı faaliyetlerinin sebebi olarak, Kürtlerin Ermeni köylerini yağmalamalarından ortaya çıktığı kanaatini dile getirince Mehmet Rebii Paşa de Şah'a şu cevabı vermiştir: *"…Ermeniler memalik-i mahruse-i şahanenin yalnız Kürtlerle meskûn olan mahallelerinde iğtişaş çıkarmaya kalkışmayıp, her bir mahallinde ve hatta paytaht-ı saltanat-ı seniyeye dahi her türlü melanetin icrasına yeltenmişlerdir…"*[767] Görüşmenin sonunda Mehmet Rebii Paşa Muzafferddin Şah'ı İstanbul'a davet etmiş, Şah da bu daveti kabul etmiştir. Osmanlı heyeti ile İran Şah'ı arasındaki son görüşme 20 Mayıs 1898 günü gerçekleşmiştir. Bu görüşmede Mehmet Rebi Paşa, Muzaffereddin Şah'a çıkacağı Avrupa gezisine Karadeniz yoluyla İstanbul'a gelip buradan başlamasına dair bir teklifte bulunmuş ama Şah deniz yolculuğundan korktuğunu dile getirerek müstakbel yolculuğun Rusya-Avusturya üzerinden ve karadan yapılacağını söylemiştir.[768]

İran Şah'ına Osmanlı nişanı verilmesi üzerine tekrardan ivme kazanan Osmanlı-İran münasebetleri yine aynı yıl içinde Osmanlı Devleti'nin Washington elçisi Ali Ferruh Bey'in Muzaffereddin Şah'a Loççekati isminde birinin suikast düzenleyeceği bilgisini Bâb-ı Âli aracılığı ile İran'a bildirmesi,[769] taraflar arası ilişkilerin ne derece yakınlaştığı açısından önem ifade etmektedir.[770]

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı-İran arasındaki en önemli ve her iki tarafı yakınlaştıran gelişme hiç şüphesiz Muzaffereddin Şah'ın 1900 senesinde İstanbul'a yaptığı ziyaret olmuştur. Şah'ın bu ziyaret kararı Mehmet Rebi Paşa daha İran'da iken Osmanlı heyetine söylenmiş ve ayrıca hem İran sadrazamı hem de İstanbul'daki İran Elçiliği tarafından Bâb-ı Âli bilgilendirilmiştir.[771] Şah, ziyaretine Rusya üzerinden başlamış ve diğer birçok Avrupa devletine ziyarette bulunmuştur. Paris ziyareti sırasında Muzaffereddin Şah'a suikast düzenlenmiş[772] ve Şah son anda bu suikasttan kurtulmuştu. Bu olayın İstanbul'da

[767] BOA. Y. EE. 63/40.
[768] Göyünç, 1971,146; BOA. Y. EE. 63/40.
[769] Bu sırada Amerika'da İran elçiliği bulunmamaktadır. Osmanlı Washington elçisi Ali Ferruh Bey, 29 Eylül 1898'de İstanbul'a gönderdiği tahriratta yapılması planlanan suikast ile ilgili Bâb-ı Âli'yi şu şekilde bilgilendirmiştir: *"…ism-i kadimi malum olmayan Loçekatti namında sabıkan Müslim ve hala Hıristiyan bulunan bir acemin güya zevcesinin vukuu vefatına ve ailesinin perişan olduğuna dair memleketinden aldığı bir mektup üzerine, kin ve garaz-ı kadimi bir kat daha iştidad ederek Rusya ile İran veya İran ile Memalik-i Mahsure-i Şahane hudutları üzerinde vaki bir şehre müteveccihen New York'tan hareket ettiği ve maksad-ı yegânesi güya acem şahı şahametli Muzaffereddin hazretlerini itlaf ile ahz-ı sardan ibaret olduğu bundan bir hafta evvel istihbar edilmesi üzerine…"* Bkz: BOA. Y. EE. 136/95; Göyünç, 1971, 148.
[770] BOA. Y. EE. 136/95.
[771] BOA. Y. MTV. 203/171; Y. PRK. TŞF. 6/8.
[772] Gozideyê, 1370, 141.

duyulması üzerine II. Abdülhamid, Şah'a olaydan dolayı üzüntüsünü bildiren bir telgraf çekmiştir.[773] Osmanlı Devleti bu ziyarete dair oldukça geniş kapsamlı bir hazırlık yapmıştır. Şah'ın İstanbul'da bulunacağı sırada Padişah yaverlerinden bir müşir ve bir ferik mihmandar olarak tayin edilmiştir. Şah tren ile Edirne üzerinden Osmanlı topraklarına gireceği için Edirne'ye üst düzey devlet görevlileri gönderilmiş, ayrıca Şah ile Padişah'ın daha sık görüşmeleri için Yıldız Sarayı'nda bir daire inşa edilmeye başlanmış ve şayet bu daire yetişmez ise Şah'ın Dolmabahçe Sarayı'nda misafir edileceği planlanmıştır.[774]

30 Eylül 1900 günü İstanbul'a maiyetindeki kırk beş kişilik İran devlet erkânı ile teşrif eden Muzaffereddin Şah,[775] Osmanlı Devleti tarafından *misafir-i hassül hass-i Hazreti Hilafetpenahi* yani Hilafetin koruyucusu Osmanlı Padişahı'nın en mümtaz ve değerli misafiri olarak tanımlanmıştır.[776] Şah'ı getiren tren Bez Fabrikası İstasyonu'nda Hariciye Nazırı Tevfik Paşa tarafından karşılanmıştır. Muzarrereddin Şah trenden indiğinde mızıkacılar İran Devleti marşını çalmaya başladı. Askerler de selam durarak Şah'ı karşıladılar. Daha sonra Ortaköy'e gidilmek üzere İzzettin yatına bindiler.[777] Öğlen vakti Ortaköy Cami yanına gelindiğinde Şah için Nakkaştepe sırtlarında top atışları yapılmaktaydı. Güvenlik önlemleri en üst seviyeye çıkarılmıştı.[778] Bunun sebebi Paris'teki olaya benzer bir girişiminin yaşanmaması ve Ermenilerin herhangi bir taşkınlık yapmaları endişesiydi.[779] II. Abdülhamid, Şah'ı Acem Köşkü'de karşılamış ve karşılıklı olarak burada birbirlerine teşekkürlerini sunmuşlardır.[780] Şah, Osmanlı Padişahı'na altın bir çekmece içinde muhafaza edilen ve üzerinde *La ilahe illallah Muhammeden Resulullah* yazılı bir Kuran-ı Kerim hediye etti.[781]

Bâb-ı Âli'nin İran Şahı'nın İstanbul gezisine oldukça özel bir önem vermesine rağmen Şah'ın istasyonda bizzat Padişah II. Abdülhamid tarafından karşılanmaması kayda değer bir olaydır. Aslında II. Abdülhamid'in ilk karşılama töreninde yer almaması bizzat bilinçli bir tercihti. Gerek Irak-ı Arap'taki Şii-Sünnî mücadelesi gerekse İran Devleti'nin sınırdaki

[773] BOA. Y. PRK. EŞA. 36/6; Gozideyê, 1370, 157.
[774] Göyünç, 1971,149.
[775] Gozideyê, 1370, 143.
[776] Göyünç, 1971,151; İran Şahı'nın İstanbul fotoğrafları için bkz: EK 3. Resim 6-7.
[777] Gozideyê, 1370, 160.
[778] Gozideyê, 1370, 162.
[779] BOA. YEE. HH. 89/21.
[780] Demirel, F. (2007). ***Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler***. İstanbul: Doğan Kitap, 93.
[781] Bolat, 2010, 176.

Ermeni komitacılara karşı gösterdiği hoşgörülü tutumdan dolayı[782] II. Abdülhamid, Alman İmparatoru II. Wilhelm'e gösterdiği ilgiyi İran Şah'ına göstermemiş,[783] Şah'ı iskelede karşılamaya ve uğurlamaya gitmeyerek şehzadelerini göndermekle yetinmişti. Ziyarette dikkati çeken bir başka nokta da, İstanbul'da askeri geçit töreninin yapılmamasıydı. Ziyaretten önce ziyaret programına dair yapılan değişiklik İran tarafına bildirildiğinde Şah bunu beğenmemiş ve Alman İmparatoru'na ne yapıldıysa kendisine de aynı muamelenin yapılmasını, aksi halde ziyaretten vazgeçeceğini bildirmişse de ziyaret Osmanlı'nın istediği koşullarda gerçekleştirilmiştir.[784] Önceki programa göre Şah, Sirkeci İstasyonu'ndan alınacak ve sarayda Padişah tarafından karşılanacaktı.[785] II. Abdülhamid ayrıca Şah'ın kendisiyle eşdeğer olmadığını hissettirecek bazı davranışlarda da bulunmuştur. Mesela, Alman İmparatoru ile yaptığı tanışma töreni karşılıklı olarak aynı anda yapılırken, Abdülhamid kendi mahiyetindekileri tanıştırmak için Şah'ı huzuruna getirtmiştir.[786] Alman İmparatoru Dolmabahçe Sarayı'nın rıhtımında karşılanırken, İran Şahı Ortaköy'de karşılanmıştı. Şah'ın deniz yoluyla yapacağı gezilerde de Tophane İskelesi'ni kullanması uygun görülmüştü. İran Şahı Muzaffereddin'i Yıldız Sarayı'nda verilen ziyafetler de, sarayın önünde yapılan şenlikler de bir hayli sönük geçmişti. İstanbul gazeteleri, Alman İmparatoru'nun karşılamak için yüz binlerce insanın sokaklara döküldüğünden bahsederken, Şah'ın ziyareti sırasında, aynı coşkunun gazetelere yansıdığı söylenmez. Avrupa gazetelerinin ziyaret hakkında yaptıkları yorumlarda, Alman İmparatoru gibi iltifat görmemesinden dolayı Şah'ın alındığı yolunda bilgiler vardı. Bir de, ziyaret sırasında İran Şahı'nın Abdülhamid'in elini öptüğü şeklinde bir söylentinin ortalıkta dolaşması, Tahran'ı çok rahatsız etmişti.[787]

Netice itibariyle, Şah'ın, 1900 yılındaki İstanbul ziyareti beş gün sürmüş ve beklenenden sönük geçmiştir. II. Abdülhamid'in emri ile İran Şah'ının İstanbul seyahatindeki bütün programı an be an fotoğraflanmıştır. Osmanlı Padişahı bu fotoğrafları özellikle büyük devletlere hediye olarak göndererek, kontrol mekanizmasının etkili olduğu konusunda Avrupa'daki muhataplarında bir algı oluşturmak istemiştir. Yine bu fotoğraflar

[782] Muzaffereddin Şah'ın Ermenilere karşı olan ılımlı tavrı İstanbul'daki gezisinde de görülmüştür. Şah İstanbul'da kaldığı beş günlük sürede çeşitli devlet temsilcileri ile görüşmenin yanı sıra İstanbul Ermeni Patriği Makakya ile de bir görüşme gerçekleştirmiş ve ona Şir-i Hurşit Nişanı hediye etmiştir. Patiğin bu nişanı kabul etmeye dair Mabeyn-i Hümayundan izin istemesine dair bkz: BOA. Y. PRK. AZN. 21/55.
[783] Bolat, 2010, 177.
[784] BOA. Y. PRK. TŞF. 5/98.
[785] Osmanoğlu, A. (1994). ***Babam Sultan Abdülhamid.*** İstanbul: Selçuk Yayınları, 57.
[786] Demirel, 2007, 106; Bolat, 2010, 177.
[787] Koloğlu, O. (1998). ***Avrupanın Kıskacında Abdülhamid.*** İstanbul: İletişim Yayınları, 327.

aracılığı ile Osmanlı Devleti, Osmanlı-İran ilişkilerini olumlu gösterip mezkûr devletlere bir mesaj verme amacındaydı.[788] Muzaffereddin Şah'ın İstanbul seyahati ile ilgili zengin bir fotoğraf koleksiyonuna sahip albüm halen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde mevcuttur.[789]

4.6. Osmanlı-İran İlişkilerini Etkileyen İstanbul'daki İranlılar, ya da Şah Karşıtı Muhalefet

XVIII. yüzyıl aydınlanması ve XIX. yüzyıl Sanayi Devriminden sonra Batı menşeli uygarlık/medeniyet modeli teknik, politik, ekonomik, sanatsal ve kültürel sahalarda güçlü bir çekim alanı oluşturup çevre ve uzak coğrafyalardaki toplumlar için Avrupa'yı başat, belirleyici ve ulaşılması arzulanan bir merkez haline getirmiştir. Yine bu döneme denk gelen Fransız Devrimi ve bu devrim ideallerinden neşet eden halklar lehine ve monarşiler aleyhindeki özgürlükçü fikirler, kısa süre içinde kıta Avrupa'sına komşu Osmanlı ve İran gibi devletleri de etkileyerek tarihi bir kırılma anını beraberinde getirmiştir. Bununla beraber Osmanlı'nın Avrupa ve İran arasında geçiş güzergâhında olması XIX. yüzyıldan itibaren Batı menşeli demokratik fikirlerin Kaçar monarşisine muhalefet ekseninde İran'a taşınmasında Osmanlı'yı ve hassaten İstanbul'u belirleyici bir konuma getirmiştir. Şah karşıtı muhalefetin İstanbul'da belirgin bir merkez haline gelmesinde Avrupa'ya yakın olması, Jön Türk ve İttihatçı desteği ve birçok İranlı tüccarın buraya yerleşmesi ile Şah karşıtı muhalefeti maddi olarak desteklemeleri etkili olmuştur.[790]

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'u adeta kendilerine üs edinen İranlı aydın ve Şah karşıtı muhalif gruplar buranın siyasi, kültürel ve düşünsel atmosferinden etkilenerek gördüklerini İran'a taşımaya kararlıydılar.[791] Kapalı Çarşının hemen arkasındaki Büyük Valide Han'ı İranlı aydın, tüccar, öğrenci ve Şah karşıtı muhalif gruplarının belki de

---

[788] Hatem, J. (2020). *19. yüzyılda Osmanlı-İran İlişkileri Bağlamında "II. Abdülhamid, Nasıreddin ve Muzaffereddin Şah" Fotoğraf Albümleri,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. 347.
[789] Göyünç, 1971,151; Ayrıca bkz: Hatem, 2020, 350-370.
[790] Aslan, 2020, 123-136.
[791] Kılıç, S. K. (2002). "İran'da İlk Anayasal Hareket (1906 Meşrutiyeti)". ***Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,*** C. XX, Sayı: 32, Ankara, 143-161.

İran dışında en önemli merkeziydi.[792] Mehmet Emin Resulzade'nin ifadesiyle; *"İran inkılabının kesb-i feyz ettiği iki merkez vardı: Bakü ve İstanbul."*[793]

Avrupa'ya eğitim için giden İranlı öğrencilerin ilk uğrak yeri İstanbul'du. XIX. yüzyılda açılan ve Batı tarzı eğitim veren İstanbul'daki okullara kaydolan bu öğrenciler,[794] müstebit Kaçar Hanedanı'nı rahatsız edecek fikirlerle mezun oluyorlardı. Ahmet Ağaoğlu (Agayef) *İran ve İnkılabı* adlı eserinde bu manzarayı şöyle ifade etmektedir: *"İstanbul'un İran inkılabı üzerindeki tesiri kayda şayandır. Galatasaray Sultanisi Balkan memleketlerine birçok münevver yetiştirdiği gibi İran için de birçok münevver yetiştirmiştir."*[795] Hakikaten Galatasaray Sultanisi'nin Şah karşıtı muhalif hareketin gelişip güçlenmesinde önemli bir tesiri vardı. İran meşrutiyetinin tanınmış simalarından Esedullah Kordistani buradan mezundu. Bununla beraber İstanbul Dar-ül Fününu da İranlı öğrencilerin eğitim gördüğü diğer bir yüksekokuldu. İranlı devrimci Mirzade Aşki, Opera-i *Restahiz-i Şehriyaran* ve *Nevruzname* adlı eserlerini burada okurken kaleme almıştı.[796] Değişim yanlısı İranlı aydın, öğrenci ve tüccar grupları İstanbul konaklarında bir araya gelerek Osmanlı mütefekkirlerinin oluşturduğu bir grupla hak, adalet, hürriyet gibi kavramları tartışıyorlardı.[797] Jön Türkler ile dirsek temasında olan İranlı aydın ve muhalif gruplar Şah'a karşı, tıpkı Osmanlı örneğinde olduğu gibi, meşrutiyet taleplerini bir toplumsal harekete dönüştürme konusunda gecikmediler.[798]

Mirza Yusuf Han Tebrizi, Mirza Ağa Han Kirmani, Mirza Abdürrahim Talibov, Cemaleddin Afgani (Esedabadi), Seyit Hesen Takizade ve Zeynelabidin Meregai İstanbul'da Kaçar monarşisine muhalefet eden önemli simalardı.[799] XIX. yüzyıl Avrupa endeksli

---

[792] Kurtuluş, R. (2010). *"1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi".* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 194; Büyük Valide Hanı basın tarihi bakımından da önemli bir yerdir. R. Ekrem Koçu'nun Cevdet Paşa'dan naklen işaret ettiğine göre İranlılar ilk Kur'an-ı Kerîm baskılarını kaçak olarak Büyük Valide Hanı'ndaki basımevlerinde yapmışlardır. Yine burada bulunan matbaalarında çok tutulan kitapların korsan baskıları gerçekleştirilmiş ve İstanbul'da ilk olarak resimli dinî kitap ve levhaları da burada basmışlardır. Hanın Çakmakçılar Yokuşu kenarında bulunan birkaç Ermeni kitapçı dükkânı ise Batı'dan özellikle Fransa'dan getirilen kitapları satıyorlardı. Bunlardan son ikisi 1950'li yıllara kadar mevcuttu. Bkz: Koçu, R. E, (1963). *"Büyük Valide Hanı"* İstanbul Ansiklopedisi, VI, İstanbul, 3307-3313; Eyice, S. (2010). *"Büyük Valide Hanı",* TDVİA, VI. TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 506; Kurtuluş, 2010, 516-517.

[793] Resulzade, 1993, 65.

[794] Ahter, Sayı 29 (29 Şaban 1309/ 30 Mart 1892).

[795] Ağaoğlu, A. (1931). ***İran ve İnkılabı,*** Akşam Matbaası, İstanbul: 12-13.

[796] Sadrniya, B. (2018). "Yeni Türk Edebiyatının Meşrutiyet Dönemi Fars Şiirine Etkisi", (Farsçadan Çev: Umut Başar) ***Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD),*** C. 2, Sayı: 2, Aralık, 102.

[797] Hakyemez, 2014, 112.

[798] Hakyemez, 2014, 117.

[799] Ağaoğlu, 1931, 13.

demokratik fikirlerin etkisindeki bu muhalif grup, İstanbul'daki Yeni Osmanlıların ve sonradan Jön Türklerin muhalefet metodolojisini kendilerine ilke edinmişlerdir.[800] Mirza Abdürrahim Talibov'un[801] *Kitab-ı Ahmed'i,* Zeynelabidin Meregai'nin *Seyehatname-i İbrahim Beg*'i[802] okumayan değişim yanlısı İranlı yoktu ki bu kişiler eserlerini İstanbul'da yazıp neşretmişlerdir. Yine 1870'te Mirza Yusuf Han Tebrizi tarafından kaleme alınan ve daha sonra İstanbul'daki Ahter gazetesinde neşredilen *Yek Kelime* adlı eser,[803] İran meşruti hareketi yolunda manifesto hükmünde bir eserdir ki Mustafa Fazıl Paşa'nın 1867'de Paris'ten Abdülaziz'e gönderdiği ve *liberal manifesto* olarak bilinen mektup ile ciddi benzerlikleri vardır. Meşruti bir yönetim biçimini Osmanlı Padişahı'na ilk kez önerme cesareti ile yazılan söz konusu mektup, bu sırada İstanbul'da bulunan Şah karşıtı muhalif grupların ellerinde düşürmedikleri ve sıkça tartıştıkları bir mektuptur.[804]

1876'da Meşrutiyet ve Kanun-i Esasi'nin ilanı, İstanbul'da bulunan İranlı muhalif ve aktivistleri de heyecanlandırmış ve fakat kısa bir süre sonra II. Abdülhamid'in meşrutiyet ile beraber anayasayı rafa kaldırıp istibdat dönemi başlatması, yerini hayal kırıklığına bırakmıştır. İstibdat döneminde Jön Türkler gibi birçok İranlı muhalif de faaliyetlerini Avrupa devletlerinin başkentlerine kaydırmıştır. İran meşrutiyetçisi ve aynı zamanda Namık Kemal hayranı olan Seyit Hesen Takizade, İstanbul'da iken Avrupa'ya giden İranlı aktivistler arasındaydı.[805] Takizade yazdığı *Hatırat* kitabında İstanbul ve Paris'teki Jön Türkler ile olan bağlantıları hakkında önemli bilgiler vermektedir.[806] Paris'te ünlü Jön Türkçü Ahmet Rıza ile aynı evde kalan Takizade, Ahmet Rıza'nın Şura-yı Ümmet'teki

---

[800] Metin, 2006, 320.

[801] Mirza Abdürrahim Talibov, 1888'de İstanbul'da bulunmuş ve Şahseven adında bir gazete çıkarmıştır. Bu gazete Kaçar iktidarını sert dille eleştiren mizahi bir gazete idi. Gizli yayımlandığı için 300 nüshayla sınırlı kalan gazete, zarflar içinde mektup süsü verilerek İran kamuoyunda etkili dini ve siyasi muhalif kişilere gönderilmiştir. Yayın yerinin tespit edilmesini önlemek amacıyla gazete çoğu zaman Paris ve Londra gibi Avrupa kentlerine gönderilmiş, İran'daki adreslere buradan postalanmıştır. Bkz: Genceli, M. (2014). "Mirza Abdürrahim Talibov'un Serüveni". ***Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi,*** C. 1, Sayı 2, Sonbahar, İstanbul, 153-166.

[802] Şukuhi, S. B. (1973). *"Türk ve İran Kaynaklarına göre İran'da Meşrutiyetin Kuruluşu (1900-1912)",* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 65-69; Meragai'nin en ünlü eseri olan *Seyahatnameyi İbrahim Bey* İran, Osmanlı ve Mısır'da geçen hayali bir seyahatnamedir. Meragai'nin hayatı ile örtüşen bu seyahatte asıl kahraman, Mısır'da yaşayan ve İranlı bir tüccarın oğlu olan İbrahim Bey'dir. İran'ın içinde bulunduğu olumsuzlukları bütün açıklığı ile ortaya koyan ve bunu toplumsal taassuba bağlayan bir öz eleştiri niteliğindedir. Bkz: Metin, 2006, 156.

[803] İslâm'ın Avrupa hukukunun tüm yaklaşımlarına sahip olduğu iddiası üzerine yazılan *Yek Kelime* daha sonra Mirza Yusuf Han Tebrizi'nin başına büyük işler açmıştır. Ahter'deki Nasreddin Şah'ı eleştiren yazıları da Şah'a rapor edilince önce azledildi sonra tutuklandı. Kendi kitabı ile başına vurularak bayılana kadar darp edildi. Evi yağmalandı, özel mülküne devlet tarafından el kondu ve 1895 yılında Kazvin'de bir cezaevine atılarak işkence ile öldürüldü. Bkz: Zerinebaf, 2018, 214.

[804] Kurtuluş, 2010, 157.

[805] Abrahamian, 2011, 63.

[806] Takizade, S. H. (1372). ***Hatırat-ı Takizade,*** İntişarat-ı Ulumi Tahran, 65.

yazılarını Farsçaya çevirip İran'a göndermiştir.[807] Bir süre sonra İran'a dönen Takizade, Tebriz'de Gence-i Fünun isimli dergiyi çıkarmış, on iki arkadaşı ile Merkez-i Gaybi adlı ihtilalci bir cemiyet kurarak Jön Türkler ile daimi bir mektuplaşma sürdürmüştür.[808]

Osmanlı Devleti'ndeki basın özgürlüklerinin İran'a nazaran kısmen daha geniş olması İranlı reform yanlısı muhalif grupları bu meyanda faaliyetlere yöneltmiş ve bu gruplar çıkarttıkları dergi ve gazeteler ile İstanbul'daki fikri atmosferi İran'a ulaştırmaya çalışmışlardır. Şah karşıtı muhalefetin öncü isimlerinden olan Muhammed Tahir Tebrizi'nin müdürlüğünde İstanbul'da 16 Zilhicce 1292'de yayın hayatına başlayan Ahter gazetesi, buradaki İran muhalefetini etrafında toplayan en önemli yayın organıdır. Ahter ilk sayısında çıkış amacını şu şekilde belirtmektedir: *"Terakki halinde olan dünyada ancak bilgi sayesinde ilerleme fırsatı bulabiliriz. Medeniyete ulaşmak, dünyadan haberdar olmak için olup bitenleri bilmek gerekir."* Yine aynı sayıda İstanbul için: *"Bu başkent batı devlet ve milletlerinin politika merkezidir. Doğu ülkelerinin de terakki vasıtasıdır. Bu sebeple bilgi tahsilinin de merkezi olmuştur*.[809]

Misyon olarak kendisini Osmanlı örneğindeki batılılaşma pratiğini İran'a aktarma[810] şeklinde açıklayan Ahter, İran basın tarihinde meşrutiyet kavramını kullanan ilk yayın organı olmuştur.[811] Mehmet Emin Resulzade, İstanbul'daki Jön Türk ve İttihatçı kadrolarda var olan monarşi karşıtı inkılapçı ruhun Ahter aracılığı ile İran'a ulaştırıldığını ifade etmektedir.[812] Yazar kadrosunda İstanbul'daki İran elçiliği bürokratlarının yanı sıra Mirza Ağa Han Kirmani[813] ve Şeyh Ahmet Ruhi gibi Şah tarafından idam edilen meşrutiyetçileri

---

[807] Zerinebaf, F. (2018). "İstanbul'dan Tebriz'e: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Modernite ve Meşrutiyet", ***Muhafazakâr Düşünce Dergisi,*** Sayı: 55, Eylül-Aralık, 214; Eski Jön Türkçü ve yeni istibdatçı Ebuziya Tevfik, şah karşıtı muhalif İranlılar aracılığı ile Avrupa'daki Jön Türk yayınlarının Şirket-i İraniye isimli bir örgüt tarafından Devlet-i Âliyye'ye intikal ettiğini bir jurnal ile II. Abdülhamid'e bildirmiştir. Bkz: Mardin, Ş. (2002). ***Türk Modernleşmesi.*** İstanbul: İletişim Yayınları, 66-67.

[808] Zerinebaf, 2018, 214.

[809] Ahter, Sayı: 1 (16 Zilhicce 1292/ 13 Ocak 1892).

[810] Metin, 2006, 123.

[811] Kurtuluş, 2010, 184.

[812] Resulzade, 1993, 106.

[813] Mirza Ağa Han-ı Kirmani (hemşehrisi ve onun gibi Babi olan Nasreddin Şah'ın katili Mirza Rıza Kirmani ile karıştırılmamalıdır) Bahailik düşüncesinin etkisindeydi. Nasreddin Şah'ın Babilere karşı başlattığı amansız baskı sonucunda İstanbul'a gelmiş ve burada ilmi-siyasi bir çevre edinmişti. Ahter gazetesinde yazılar kaleme alan Kirmani, Fars Dili, Arapça ve İslami bilimler konusunda dersler verdi. Derslerinin müdavimleri arasında dönemin Adliye Nazırı Hüseyin Rıza Paşa, Müze-i Hümayun Müdürü Halil Ethem Bey ve ünlü şarkiyatçı C. Huart gibi isimler vardı. Münif Paşa ile yakın dost olmuş, Jön Türklerin fikirlerini tanıma fırsata bulmuştu. Arkadaşı Ahmed Ruhi ile birlikte Cemaleddin Afgâni'nin sohbetlerine katıldı. Afgani'nin ittihad-ı İslam fikrinden etkilendi. Yine II. Abdülhamid'in emri ve Afgani'nin öncülüğünde kurulan *İttihad-ı İslam Encümeni* içinde görev aldı. Afgani'nin Necef, Samerra ve İran'ın Şii ulemasına mektuplar göndererek onlardan ittihad-ı İslam ve Sultan Abdülhamid için destek istemesine yardımcı oldu. Öyle ki bu mektupların pek çoğunda

de bulundurmuştur. Nasreddin Şah'ın da ilgiyle takip ettiği Ahter, yayın hayatı boyunca hürriyet, adalet, meşrutiyet, kanun vb. kavramları İstanbul üzerinden İran coğrafyasının kılcallarına ulaştırma konusunda başarılı olmuş gibidir. Ahter kadar etkili olmamakla beraber onun fikri çizgisini takip eden Suruş ve Şems gazeteleri de İstanbul'daki İranlı muhalif grupların fikirlerini neşreden gazeteler arasındadır.

Neşrettikleri yayınlar etrafında organize olan İstanbul'daki İranlı muhalif gruplar, Muzaffereddin Şah tarafından 1906'da İran meşrutiyetinin ilan edilip anayasal yönetimin başlaması ile mücadelelerinin ilk semeresini almışlardır. İran'ın demokratikleşmesine dair Kaçar Hanedanı'nın bu beklenmedik iyimser tavrı çok uzun sürmemiş ve 1908'de yeni Şah olan Muhammed Ali Şah'ın, Meclis-i Mebusan'ı topçu ateşi ile yıktırıp anayasal sisteme son vermesi ile trajik bir şekilde sona ermiştir. Şah canibinden umduklarını bulamayan İranlı muhalifler, 1908'de İstanbul'da II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında daha aktif hale gelmişlerdir. Muhabbet duydukları Jön Türk ve İttihatçı kadroların iktidara gelmesi hem Osmanlı'da hem de İran'da faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. İstanbul sokaklarında istibdata karşı atılan sloganlar ile Tahran'da Şah'a karşı yükselen ses aynıydı: *"Zinde bad azadi. Morde bad İstibdat!"*[814]

Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyet yönetimine son verip İran'da baskı rejimini (İstibdat-ı Sağir) tekrardan başlatması üzerine birçok İranlı muhalif soluğu İstanbul'da almıştır.[815] İstanbul basınından Sabah, Tanin, Kelam, Millet ve Hikmet gibi gazeteler İran'daki olayları sıkı bir şekilde işleyerek İran meşrutiyetçilerine destek çıkmışlardır.[816] Ayrıca İttihat Terakki Cemiyeti İran meşrutiyetçilerine yardım amacıyla Ömer Naci, Yakup Cemil ve Mülazım Hilmi gibi sıkı İttihatçıları İran'a göndermiştir.[817] Talat Paşa'nın yardımları ile İstanbul Kadıköy'de *İran İttihat Terakki Cemiyeti* adıyla bir cemiyetin

---

Nasıreddin Şah'ın baskıcı rejimini de en ağır şekilde eleştiriliyordu. Encümenin faaliyetlerinden rahatsızlık duyan İran Şahı, II. Abdülhamid'e haber göndererek söz konusu kişilerin Osmanlı sınırları içindeki Ermeni komitacılara destek veren kişiler olduğunu, onları İran'a teslim ederse, karşılığında İran'a kaçan Ermeni çetelerinden bazılarını Osmanlı'ya teslim edebileceğini vaat etmişti. Bu durum üzerine 1895 yılında Kirmani ile diğer Babi arkadaşlarının Osmanlı Devleti'ne iltica talepleri Bâb-ı Âli tarafından reddedilerek Trabzon'a sürgün edildiler. Birkaç ay sonra Nasreddin Şah'ın bir Babi mensubu tarafından öldürülmesi üzerine iki devlet arasında daha büyük krizlere sebebiyet vermek istemeyen Osmanlı Devleti, Kirmani ve arkadaşlarını İran'a teslim etti. 18 Ocak 1896'da Kirmani ve arkadaşları Tebriz'de Babilik suçlaması ile idam edildiler. Bkz: Başçı, N. (2016). "Mirza Ağa Han-ı Kirmani'nin Kasidesinde İttihad-i İslam Söylemi ve Sultan II. Abdülhamid", ***e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi***, C. 8, Sayı: 2 (16), Kasım, 903-920.

[814] Devletabadi, Y. (1362). ***Tarîh-i Muasır yâ Hayat-ı Yahyâ- III***, Tahran: İnişârât-ı Attar, 24; Aslan, 2020, 123-136.

[815] Abrahamian, 2011, 69.

[816] Atmaca, 2015, 109.

[817] Resulzade, 1993, 30.

kurulması, İran meşrutiyetçileri ile İttihatçıların ne derece yakın çalıştıklarının bariz kanıtıdır.[818]

1908'de İstanbul'da İran meşrutiyetçileri tarafından kurulan Encümen-i Saadet Cemiyeti, İran muhalefeti ile Jön Türk ve İttihatçı kadroların buluşma mekânıydı.[819] İttihat Terakki Cemiyeti'nin örgütlenme metodolojisini benimseyen Encümen-i Saadet, herkesi üye kabul etmeyen Masonik bir teşkilatlanmaydı ve kendi siyasi ömrünü İran meşrutiyetinin tekrardan ilanına bağlamıştır.[820] Üyeleri arasında Ali Ekber Dehhoda, Muazidu's Saltana, Ahmet Ağaoğlu (Agayev), Zeynelabidin Meragai ve Yahya Douletabadi gibi Şah muhalefetinin İstanbul'daki tanınmış simaları vardı. Yahya Douletabadi *Hatırat* adlı eserinde bu encümen ile Jön Türkler ve İttihatçı gruplar arasında sıkı bir dostluk olduğunu belirtmiştir.[821] Encümen-i Saadet Cemiyeti, bildiriler ve telgraflar ile İstanbul'da ve Avrupa başkentlerinde Şah aleyhine ve meşrutiyet lehine kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. İstanbul-İran arasında haberleşmeyi telgraflar vasıtasıyla gerçekleştirerek İran meşrutiyetçileri ve aydınları arasında merkezi bir haber alma görevini de ifa etmiştir.[822] İttihat Terakki himayesinde Şah'a karşı etkin bir muhalefet yapan encümenin[823] diğer bir amacı da Avrupa'ya dağılan İran muhalefetini İstanbul'da bir araya getirip organize etmekti.

İstanbul'da Şah karşıtı muhalefete İranlı kadınlar da destek vererek Cemiyet-i Hayriye-i Nisvan-ı İran'ı kurmuşlardır. Cemiyetin başkanı Aliye Hanım, Avrupa başkentlerine mektuplar göndererek İranlı kadınların Şah yönetimi altında hiçbir özgürlüklerinin olmadığına dikkat çekerek bu konuda Avrupa kamuoyunun nazar-ı dikkatini İran'a çekmeye çalışmıştır.[824] Yine İran muhalif gruplardan İstanbul merkezli organize olan diğer bir grup ise İranlı Masonlardı. İran Masonluk localarının Fransız ve İngiliz *biraderleri* ile irtibatları daha çok İstanbul merkezli localar vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Hatta 1908'de İran'da *Uyanış* adlı Mason locasının açılışına kadar, İranlı Masonların merkezi de İstanbul Masonluk locasıydı.[825]

---

[818] Karadeniz, 2009, 8.
[819] Zerinebaf, 2018, 217.
[820] Karadeniz, 2009, 6.
[821] Devletabadi, 1362, 24.
[822] Resulzade, 1993, 29.
[823] Atuk, M. V. (2019). "İttihat Terakki'nin İran Politikası", ***Belleten Dergisi,*** C. LXXXIII, Sayı: 296, 261-288.
[824] Aslan, 2020, 123-136;
[825] Moustofi, A. (1963). ***Tarih-i İctima-i İdari Dovre-i Kaçar,*** Tahran: İntişarat-i Tehran Musavver, 121; Aslan, 2020, 123-136;

SONUÇ

Aynı coğrafyada ve benzeri birçok kültürel koda sahip Osmanlı ve İran halklarının birbirleriyle olan ilişkileri XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Şeyh Cüneyd'in Osmanlı sultanları ile teması sonucu başlamış olup bu ilişkilerin seyri inişli çıkışlı bir şekilde XX. yüzyılın başında Osmanlı ve Kaçar Hanedanlarının sükûtuna dek sürmüştür. Yaklaşık beş asır birbirleriyle komşu Osmanlı ve İran ilişkileri, XIX. yüzyılın ortalarına kadar daha çok mezhebi-siyasi münasebetlerin ortaya çıkardığı krizler ile şekillenmiştir. XVI. yüzyılın başında İran'da Safevilerin Şah İsmail önderliğinde sert bir Şii söylemle iktidara gelmesi ve batı tarafında muhatabı olan Sünni Osmanlıların aynı sertlikte kendilerine karşılık vermesi, aralarında uzunca bir süre devam edecek askeri mücadelelerin perdesini aralamıştır. İran coğrafyasına hakim olan ve daha sonraki dönemlerde iyice kurumsallaşan Şiilik, neticede aynı dine inanan ama farklı mezhebi yapıları sebebiyle birbirlerine düşman iki kutuplu bir İslam dünyası meydana getirmiştir. Osmanlılar evvela bu durumu kabul etmediler. Ama daha sonra İran'da Şiiliğin kalıcı olduğunu kavrayan Osmanlı devlet erkânı ve uleması, yine ulemanın tabiriyle *zındık* ve *mülhid* İran'a karşı kendilerini yeniden konumlandırdılar. Bu bağlamda iki güç arasındaki mücadele daha ziyade siyasi olmakla birlikte, Osmanlı sultanları İran'a yönelik seferlerini dini olarak meşrulaştırma ihtiyacı hissetmiş ve bu amaçla ulemadan fetvalar almışlardır. İran'ı hedef alan bu fetvalar genellikle *dar'ül İslam* şemsiyesini kaldırmamakla birlikte İraniler, *bağilik, zındıklık, ve rafizilikle* suçlamıştır. XVIII. yüzyılda Safevilerin katı mezhebi söylemlerini terk edip yasaklayan Nadir Şah'ın icraatları dahi Osmanlı zihin dünyasında İran'a karşı müspet manada duygusal bir yakınlaşma meydana getirmedi. Avşarlı Türkmen Beyi Nadir'in Osmanlılara yakınlaşmaya dair adımları karşılıksız kaldı. Osmanlı ulemasının tutuculuğu Şii ulemanınkinden az değildi. Yöneticiler ve halk üzerinde derin tesiri bulunan her iki taraf uleması XIX. yüzyılın ortalarına kadar müspet ilişkilerin başlaması önünde önemli bir engel teşkil etmiştir.

XIX. yüzyılın başında Kaçar Hanedanı'nın İran'da iktidara gelmesi ve bu yeni hanedanın dış politikada dini-mezhebi faktörlerden ziyade reel politiği tercih etmesi, Osmanlılar ile münasebetlerde yeni bir dönemi başlatarak önceki yüzyıllara nazaran ilişkilerin kısmen müspet bir çizgiye evrilmesinde etkili olmuştur. Kaçar Şahlarının benimsedikleri mezkûr politika beri tarafta XIX. yüzyıl Osmanlı sultanlarının da tercihiydi. Yine bu yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran arasında 1820 senesindeki kısa süreli savaşı ve sınırdaki aşiretlerin hudut ihlallerinden dolayı çıkan meseleleri saymazsak çok büyük bir

çatışma yaşanmamıştır. Söz konusu savaşın neticesinde 1823 yılında Erzurum'da imzalanan barış antlaşmasıyla, Osmanlı Padişahı ve İran Şahı ilk kez eşit sayılmış ve Osmanlı sınırları içerisindeki İranlılar da İslam ümmetinden sayılarak Sünni hukuk yerine Avrupa vatandaşlarına eşit kabul edilip ona göre muamele görmeye başlamışlardır.

II. Abdülhamid'in Osmanlı tahtına oturduğu XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı-İran arasında var olan var olan gerginlikler en azından bir savaşı ortaya çıkarmayacak şekilde azalmış ve özellikle bu yüzyılda iki tarafın aydın ve devlet ricali tarafından dillendirilen ittihad-ı İslam projesi, taraflar arasında fiilen olmazsa bile duygusal bir yakınlaşma doğurmuştur. II. Abdülhamid, önceki Osmanlı padişahlarının İran ile yaşadıkları dini-siyasi ve ideolojik çekişmeyi devam ettirmeye, en azından bu rekabeti Avrupalı devletlerin gözünün önünde sürdürme taraftarı değildi. Diğer taraftan Osmanlı Sultanı'nın İran tahtındaki muhatabı Nasreddin Şah'ın, yarım yüzyıla denk gelen uzunca iktidarı döneminde Osmanlı-İran arasındaki Şehzade Abbas Mirza olayı, Ermeni meselesi, Şeyh Ubeydullah olayı ve Kotur başta olmak üzere sınır sorunları gibi birçok hayati sorunu, savaşa dönüştürmeden diplomasi yoluyla çözmeye çalışması, iki devlet arasındaki ilişkilere hiç şüphesiz müspet tesir etmiştir.

Fakat Padişah II. Abdülhamid zamanında Osmanlı ve İran ilişkilerindeki problemli meseleler, ne Hamidi diplomasinin önemli bir parçası olan *diplomatik nezaket* ne de ittihad-ı İslam gibi nostaljik söylemler ile halledilecek türden meseleler değildi. 1873 senesinde Nasreddin Şah, 1900 senesinde ise Muzafereddin Şah'ın İstanbul'a seyahatleri taraflar arasında siyasi bir yakınlaşmayı doğursa da bu yakınlaşma hiçbir zaman alt yapısı sağlam, karşılıklı çıkar ilişkisine dayalı, planlı-programlı bir hüviyete kavuşamamıştır. Osmanlı ve İran arasında diplomasi salonlarında seslendirilen ittihat, iltifat ve methiyelerin reel politikte maalesef en ufak bir karşılığı dahi olmadı. Bunun sebebi evvela önceki yüzyıllardan devam edegelen mücadelelerin XIX. yüzyıla bir bakiye olarak bıraktığı taraflar arasındaki güvensizlik hissiydi. Gerçekte Osmanlı ve İran arasında var olan sorunlar öyle çözülemeyecek türden meseleler değildi. Fakat dört asır birbirleriyle kanlı mücadeleler sürdüren iki tarafın bilinçaltına sinen tehdit ve güvensizlik hissi o derecedeydi ki yakınlaşmaya dair en küçük adımda bile art niyetler aranıyordu. Osmanlı idarecilerinin zihin dünyasında İran, Anadolu üzerinde her daim dini-siyasi emelleri olan ve asla uslanmayacak bir tehditti. Bu algının aynısı İran'da da mevcuttu. Şii/Caferi bir kimlikle kendini tanımlayan İran, Sünni coğrafyanın bayraktarlığını elinde tutan Osmanlı Devleti'ni her zaman en büyük

rakip ve hasım olarak telakki etti. Diğer tarafta ise bu yüzyıldan itibaren her iki tarafın hariciyesi üzerinde etkili olan başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupalı emperyalist güçlerin tesirinin bulunmasıydı. Osmanlı ve İran, aralarında var olan meseleleri, aralarını bozmaya dair fırsat kollayan Avrupalı devletlerin inisiyatifine havale ederek çözüm odaklı bir siyasi/diplomatik irade gösterememişlerdir. 1843-1847 Erzurum Antlaşması, Ubeydullah meselesi, sınırdaki Kürt aşiretler ile Ermeni komitacılar sorunu, Kotur Meselesi ve diğer birçok sorunun taraflar arasında görüşülmesinde aracı olan devletler başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupalı devletlerdi. Bu şekilde nihai olarak kendi aralarında var olan ortak noktalar ve çıkarlar üzerinden değil de kendilerine karşı emperyal niyetleri açık olan devletler üzerinden bir araya gelmeye çalışan Osmanlı-İran ilişkileri, kriz ve sorun merkezli bir şekilde yıkılışlarına kadar devam etmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (Osmanlı Arşivi)

Babıâli Evrak Odası Evrakı. (BOA. BEO.) 1160; 1165/8735786933; 1410/105737; 1686/126436; 2178/163317; 26/1882; 2728/204563; 30/2233; 32/2379; 3229/242105; 3256/244186; 3318/248803; 3974/297992; 3986/298936; 3989/299164; 766/57422; 767/57464.

Cevdet Hariciye: (BOA. C. HR.) 88/4355.

Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı: (BOA. DH. MUİ.) 28/62; 60/60.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi: (BOA. DH. MKT.) 1081/51; 1391/1; 1534/71; 2234/154; 2251/123; 2400/45; 2493/66; 2881/26; 335/8; 843/56; 884/69; 940/35.

Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı: (BOA. DH. ŞFR.) 111/87; 112/70.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri: (BOA. HR. SFR.) 2/102-11; 2/102-6.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi: (BOA. HR. MKT.) 164/34; 36/75; 684/78; 686/48; 687/29; 692/56; 717/35; 721/18-4; 723/96.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım: (BOA. HR. SYS.) 2769/11; 2823/62-1-3; 2866/20; 2922/96; 682/1; 683/15; 705/1;705/2.

Hariciye Nezareti Tahrirat: (BOA. HR. TH.) 30/70.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı: (BOA. HR. TO) 104/36; 104/37; 463/16; 104/31; 104/34; 266/29; 455/66; 456/29; 463/16; 496/29; 517/43; 519/69.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı: (BOA. İ. HR.) 272/16384; 274/16668; 162/8644; 1793/1; 273/16524; 275/16760; 275/16763; 276/16780; 276/16880; 2779; 278/17044; 3592; 378/2.

Hatt-ı Hümayun: (BOA. HAT.) 1315/51272; 3/92; 811/37235; 93/3797.

İrade Dâhiliye: (BOA. İ. DAH.) 324/12; 1203/94142; 1216/95208; 1237/96880; 655/45549; 824/66409.

İrade Dosya Usulü: (BOA. İ. DUİT.) 142/75.

İrade Hususi: (BOA. İ. HUS.) 104/94; 22/1311; 46/53; 46/84.

İrade Meclis-i Mahsus: (BOA. İ. MMS.) 1094/7; 129/5537; 2844/1; 60/2844-2; 64/3011.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi: (BOA. MF. MKT.) 1050/7; 658/42; 838/13.

Mabeyn-i Hümayun Evrakı: (BOA. MB. İ.) 74/19; 74/54.

Meclis-i Vükela Mazbataları: (BOA. MV.) 10/89; 113/75; 30/5; 9/96.

Nâme-i Hümayun Defterleri: (BOA. DVNS. NMH. d.) 3/34; 7/299-300-301.

Sadaret Mektubi Kalemi Belgeleri: (BOA. A. MKT.) 26/38.

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi Odası Belgeleri: (BOA. A. MKT. MHM.) 529/48; 557/13; 577/11; 581/12; 745/37.

Sadaret Mektubİ Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları: (BOA. A. MKT. UM.) 120/4; 152/1; 408/14; 49/25.

Sadaret Nâme-i Hümayun Kısmı Belgeleri: (BOA. A. DVN. NMH.) 19/16.

Şura-yı Devlet: (BOA. ŞD.) 2764/51.

Yıldız Esas Evrakı: (BOA. Y. EE.) 89/21; 10/69; 11/3; 136/95; 14/1188; 3/110; 38/118; 553/586; 553/610; 63/40; 78/5; 8/9; 9/14; 9/34.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal: (BOA. Y. PRK. AZJ.) 3/37; 31/8; 4/96.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat: (BOA. Y. PRK. ASK.) 131/2; 14/7; 15/18; 161/19; 237/70; 4/43; 4/69; 4/79; 69/43; 7/55; 72/80; 85/68.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı: (BOA. Y. PRK. BŞK.) 24/7; 57/16; 7/92; 7/99.

Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı: (BOA. Y. PRK. DH.) 1/48.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı: (BOA. Y. PRK. EŞA.) 7/34; 1/86; 2/71; 28/60; 36/6.

Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Müteferrik: (BOA. Y. PRK. M.) 1/106.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı: (BOA. Y. PRK. HR.) 21/76; 3/28; 3/28; 5/8; 5/85.

Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı: (BOA. Y. PRK. MF.) 2/36.

Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı: (BOA. Y. PRK. MŞ.) 6/18.

Yıldız Perakende Evrakı Mütenevvi Maruzat Evrakı: (BOA. Y. MTV.) 142/51; 203/171; 282/58; 285/14; 286/71; 43/114; 45/24; 65/92; 66/12; 71/73; 59/41.

Yıldız Perakende Evrakı Name-i Hümayunlar: (BOA. Y. PRK. NMH.) 1/28; 1/8; 2/15; 2/15; 7/6.

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı: (BOA. Y. PRK. A.) 6/7; 7/38-1-3; 1/84-2-3; 1/84-4.

Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi: (BOA. Y. PRK. MYD.) 1/89; 1/91; 23/18.

Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı: (BOA. Y. PRK. KOM.) 3/65.

Yıldız Perakende Serkurenalık Evrakı: (BOA. Y. PRK. SRN.) 3/22.

Yıldız Perakende Şehremaneti Maruzatı: (BOA. Y. PRK. ŞH.) 7/60.

Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği: (BOA. Y. PRK. TKM.) 4/1.

Yıldız Perakende Teşrifat-ı Umumiye Dairesi: (BOA. Y. PRK. TŞF.) 5/98; 6/8.

Yıldız Perakende Umumi Evrakı: (BOA. Y. PRK. UM.) 34/67; 41/117; 5/52; 79/36.

Yıldız Perakende Zaptiye Nezareti Maruzatı Evrakı: (BOA. Y. PRK. ZB.) 9/4; 9/44;

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı: (BOA. Y. A. HUS.) 165/80; 159/86; 160/44; 161/7; 162/36; 162/40; 167/100; 167/88; 172/21; 301/7; 301/85; 353/28; 357/124; 358/26; 363/108; 485/33; 507/98.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı: (BOA. Y. A. RES.) 10/3; 120/93; 19/41; 55/9; 75/6.

2. İran Arşivi

Gozideyê Esnad-ı Siyasî-i İran ve Osmani: Dovreyi Kaçar, (1369-1370). Defter-i Moteleat-i Siyasi ve Beynolmelali Yayınları, C. 1-2-3-4-5-6-7, Tehran.

Gazeteler

Ahter, Sayı: 12, (19 Rebiülevvel 1296 / 12 Mart 1897).

Ahter, Sayı: 24, (13 Cemazielahir 1296 / 12 Haziran 1879).

Ahter, Sayı: 33, (16 Zilhicce 1292 / 13 Ocak 1892).

Ahter, Sayı: 41, (19 Şevval 1295 / 16 Ekim 1878).

Ahter, Sayı: 44, (30 Cemazielevvel 1294 / 11 Haziran 1877).

İttihad-ı İslam Gazetesi, Sayı: 1, (17 Aralık 1908).

Resimli Gazete Kitabı, (1927). "Büyük Adamlar Serisi", C.1, Forma: 23, Sebat Matbaası, İstanbul.

Şura-ı Ümmet, No. 104, (30 Teşrin-i Sani 1906).

Tanin, No. 31, (18 Ağustos 1324).

Salnameler

Bağdat Vilayet Salnamesi, 1300/1883.

Araştırma Eserleri

Abbas Mirza Mülk Ara. (1353). Şerh-i Zendegan-i Abbas Mirza. (Neşr. Abdülhüseyin Nevai), Tahran.

Abdullah, N. (2010). ***İmparatorluk, Sınır ve Aşiret.*** İstanbul: Avesta Yayınları.

Abdurrahman, A. (2001). *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta.

Abdülhamid, M. (2017). ***Cemaleddin Afgani, Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler,*** İstanbul: Ekin Yayınları.

Abedini, A. (1388). "Karardadha-yı Sulh-ı İran ve Osmani Kaheş-i Teneşha-yı Mezhebi Do Kişver der Asr-ı Safevi ve Afşar" ***Tarih-i İran****,* Tehran, 60 (5).

Abedini, A. (1388). "Karardadha-yı Sulh-ı İran ve Osmani Kaheş-i Teneşha-yı Mezhebi Do Kişver der Asr-ı Safevi ve Afşar" ***Tarih-i İran****,* Tehran: 60 (5).

Abrahamian, E. (2011). ***Modern İran Tarihi****,* (Çev. Dilek Şendil), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Abrahamin, E. (2009). ***Modern İran Tarihi***, İstanbul: (Çev: Dilek Şendil), İş Bankası Kültür Yayınları.

Afgani, S.C. (1987). ***El- Urvet-ül Vüska,*** (Çev: İ. Aydın) Bir Yayıncılık, İstanbul.

Ağaoğlu, A. (1931). ***İran ve İnkılabı,*** Akşam Matbaası, İstanbul.

Ahmady, E. (2012). "Cemaleddin Afgani'nin Düşünce Dünyası". Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Ahmet Cevdet Paşa. (1993). ***Tarih-i Cevdet,*** C.1, , İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Aka, İ. (1993, 13-15 Şubat). *X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik.* Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumunda sunuldu.

Akdevelioğlu, A. (1999). *İran'da Dış Politikanın Etnik Dinsel Temelleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.

Akın, S. H., (2018). *1823-1908 Yılları Arasında Osmanlı-İran İlişkileri (44/2 Numaralı Düvel-i Ecnebiye Defterine Göre).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE.

Aktepe, M. M. (1970). ***Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemâni Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnamesi (1720-1724)***. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Akyol, T. (1999). ***Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet.*** İstanbul. Doğan Kitapçılık.

Alkan, N. (2018). Osmanlı Diplomasi Tarihi: Kurumları ve Tatbiki. (Ed: M.A. Yalçınkaya, U. Kurtaran) Ankara: Altınordu Yayınları.

Alperen, A. (2015). "Cemaleddin Afgani'nin İslam Birliği ile İlgili Görüşlerinin Günümüz İslam Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi". ***Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,*** 7 (7).

Arabacı, C. (2019, 23-24 Şubat). *"II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet",* Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası İlmi Toplantısında bildiri olarak sunuldu.

Arı, S. (2001). *Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Nadir Şah-I. Mahmut Dönemi Ehl-i Sünnet Şii Diyaloğu.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi SBE, Şanlıurfa.

Arimi, M. E. (2006). ***Tarih-i Tahavvulat-ı Siyasi, İctimai, İktisadi ve Ferhengi-i İran der devre-i Afşariyan ve Zendiyan.*** Tahran.

Armaoğlu, F. (2003). ***19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914),*** Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Artuk, İ. (2007). "Nişan", **TDV İA**, İstanbul, C. 33.

As, E. (2010). "XVI. Yüzyıldan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü". ***Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi.***

Aslan, Ö. (2020). "İran Modernleşme Aktörlerinde İstanbul ve Jöntürk İzleri"., N. Günay, N. Hayta, M. Can, (Editörler). *Tarih Yolunda Bir Ömür: Prof. Dr. Hale Şıvgın'a Armağan.* Birinci Baskı. Ankara. Gazi Kitabevi.

Aştiyani, İ. A, Vesikaname, ***Mecelle-ê Yadigar,*** Şomare 6.

Ateş, S. (2013). "Millet ve Halife Yolunda II-Şeyh Ubeydullah Nehri İsyanı". ***Kürt Tarihi Dergisi,*** Ağustos- Eylül Sayısı.

Ateş, T. (2018). "Kaçarlar Döneminde İran'dan Atabat-ı Aliyat'a Yapılan Şii Ulema Göçü". ***Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,*** 1 (1).

Atmaca, M. (2015). Osmanlı Zihin Dünyasında Bir Doğu Ülkesi: Diyar-ı Acem Yahut İran, ***Muhafazakâr Düşünce Dergisi.***

Attar, A. (2006). ***İran'ın Etnik Yapısı***, Ankara: Divan Yayıncılık.

Atuk, M. V. (2019). "İttihat Terakki'nin İran Politikası", ***Belleten Dergisi,*** C. LXXXIII, Sayı: 296.

Averyanov, P.İ. (1995). ***Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler***. Ankara: Sipan Yayıncılık.

Aydoğmuşoğlu, C. (2013). ***Şah Abbas ve Zamanı***. Ankara: Berikan Yayınevi.

Aydoğmuşoğlu, C. (2015). ***Safevi Devleti Tarihi,*** Ankara: Kimlik Yayınları.

Aykun, İ. (1995). *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı İran Hudut Antlaşması* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE. Erzurum.

Aykun, İ. (1995). *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı İran Hudut Antlaşması* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum.

Bahdadi, A. (1982). *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar(1907-1909),* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Bamdad, M. (1347). ***Tarih-i Rical-i İran Der Kurn-i XII-XIV.*** Tahran.

Barlak, H. (2016). "Esad Efendi'nin İttihad-ı İslam Risalesinde İslam Birliği ve Osmanlı Halifesine Bağlılık Düşüncesi". ***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,*** 9 (43).

Baş, E. (2004). Âşûre Günü: "Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dinî Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", ***Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,*** XLV/I.

Başçı, N. (2016). "Mirza Ağa Han-ı Kirmani'nin Kasidesinde İttihad-i İslam Söylemi ve Sultan II. Abdülhamid", **e-*Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi,*** C. 8, Sayı: 2 (16), Kasım.

Becker, H.C., (1904). "Panislamismus". ***Archiv Für Religionwissenschaft-7.***

Blunt, W. S., (2011). ***İslam'ın Geleceği***, (Çev. M. Fatih Karakaya), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bolat, G. (2010). Ermeni Meslesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı-İran İlişkilerine Etkileri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri.

Bolat, G. (2011). "II. Abdülhamid Dönemi Türk-İran İlişkileri", C.2, M. Hülagu, Ş. Batmaz, G. Alan. (Editörler) *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid,* Kayseri. Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Bozdağ, İ. (1985). ***Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri.*** İstanbul: Pınar Yayınları.

Bruinessen, M. V. (2003). ***Ağa, Şeyh, Devlet,*** İstanbul: İletişim Yayınları.

Budak Münşi Kazvini, (1378). ***Cevahirü'l Ahbar,*** (Hazırlayan: Behram Nejad), Miras Mektub, Tahran.

Celil, C. (1992***). 1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması.*** (Çev. M. Aras), İstanbul: Peri Yayınları.

Celil, C. (1992***). XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler.*** (Çev. M. Demir), Ankara: Özge Yayınları.

Cevdet Paşa, (1991). ***Tezakir: 40-Tetimme.*** (Haz: Cavid Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Cevdet, A. (1993). ***Tarih-i Cevdet.*** C. 1, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Çabuk, F. (2013). *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı- İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri.

Çabuk, F. (2014). "Celâli Kürt Eşkıyası: Bayezid Sancağı ve Osmanlı-Rus-İran Sınır Boylarında Celâli Kürt Aşireti'nin Eşkıyalık Faaliyetleri (1857–1909)". ***History Studies Dergisi***, 6(6).

Çağ, G., Ural, S. (2010). "Osmanlı-İran İlişkileri ve Osmanlı Modernleşme Çabaları Bağlamında Osmanlı Kadınlarının İranlılar ile Evlenme Yasağı ve Uygulamaları." ***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.***

Çağatay, N., Çubukçu, İ. G., (1985). ***İslam Mezhepleri Tarihi***, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Çağrıcı, M. (1979). "Sünni Şii İttifakına Doğru". ***Nesil Dergisi.***

Çavdar, N., Mamak, K., (2017). "Devlet Sâlnâmeleri'nde Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetleri" (1847- 1877). ***OTAM,*** 42 /Güz.

Çaycı, A. (2000). ***Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler***. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları..

Çetinsaya, G. (1988). "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi: (1876-1878)". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çetinsaya, G. (2000). "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri", ***Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmaları Dergisi,*** Osmanlı Özel Sayısı.

Çetinsaya, G. (2011). "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Irak Politikası", C.2, M. Hülagu, Ş. Batmaz, G. Alan. (Editörler) *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid,* Kayseri. Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Çetinsaya, G. (26-28 Şubat 1998). *Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış*, Hcinrich Böll Vakfı, Defter Dergisi, Toplum ve Bilim Dergisi Tarafından Düzenlenen Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyumunda sunuldu, İstanbul.

Çiçek, R. (2019). *II. Abdülhamid Döneminde Şiilik.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu.

Çolakoğlu, S. (2017). "Nadir Şah ve Sünni-Şii Yakınlaştırma Girişimi", ***İran Araştırmaları Dergisi: İraniyat,*** 1 (2), Ankara.

Dedeyev, B. (2008). "Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", ***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi***, 1 (5).

Demirci, M. (2009). "Samerra", **TDV İA**, İstanbul, C. 36

Demirel, F. (2007). ***Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler***. İstanbul: Doğan Kitap.

Deniz, A. (2017). Şeyh Ubeydullah-ı Nehri'nin Siyasi Faaliyetleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Artuklu Üniversitesi SBE, Mardin.

Deringil, S. (2007). ***Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet***. İstanbul: İletişim Yayınları.

Derviş Paşa, (1287). ***Devlet-i Aliye ile İran Hududu Beyninde olan Hududun Layihasıdır.*** İstanbul: Matbaa-i Amire.

Devletabadi, Y. (1362). ***Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya-III***, Tahran: İnişârât-ı Attar

Diyanet, A. E., (1971). ***İlk Osmanlı-İran Anlaşması (1555 Amasya Musalahası*)**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Doğan, C. (2011). "II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması", ***Turkish Studies.***6(4).

Doğan, O., Erdoğan, A. (2017). "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", ***Gaziantep University Journal of Social Sciences,*** Sayı: 16 (3).

Doulatabadi, F. (2005). *Ahter Gazetesi Çerçevesinde İran-Türkiye Fikri ve Edebi İlişkileri,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi SBE, İzmir.

Duman, A. (2013). "Cemaleddin Afgani". ***Hikmet Yurdu Dergisi.*** Yıl:6, C:6, Sayı: 12, Temmuz-Aralık.

Dündar, F. (2018). Aleviliğin Doğuşu: Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri (1300-1501). ***İran Araştırmaları Dergisi: İraniyat***, 2 (2). Ankara.

Efe, H., Kızıl, M., (2017). "Sınır Kavramı ve Tarihsel Süreç İçinde Türkiye-İran Sınırının Oluşumu ve Önemi", ***Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi***, Erzincan.

Eminü'd-Devle. (1347). ***Mirza Ferruh Han ve Medarik-III.*** Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.

Ensari, M. (1360). ***Nekş-ê Rohaniyet der Tarhe-ê Muasır İran***. Neşriyat-ê Nevbahar, Tahran.

Eraslan, C. (1991). "İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Osmanlı- İran Münasebetleri (1878-1882)". ***Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,*** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Eraslan, C. (1991). *II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.

Eravcı, M. (2002). "Safevi Hanedanı", ***Türkler,*** Yeni Türkiye Yayınları, Ankara C. 6.

Erduş, E., Hüseyin, M.(1384/2005). **"*Teamulê ber Meseleyê Vahdetê İslami, ez Dirbaz ta Diruz ba Tekiyeh ber Conbeşê İttihad-ê İslam*"**, Tahran: Mecme-i Cihani Takribê Mezahib-ê İslami.

Esen, M. (2006). ***Afgani: Kelami ve Felsefi Görüşleri,*** Ankara: Araştırma Yayınları.

Esen, M. (2008). "Siyasal, Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Afgani", ***İslami İlimler Dergisi,*** 3 (2).

Eser, A. (1988). "Bir Hudûdun Anatomisi: Seyahatname-i Hudûd", ***Tarih ve Toplum Dergisi*** C. 9.

Eyice, S. (2010). *"Büyük Valide Hanı",* TDVİA, VI. TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Felsefi, N. (1353). ***Zendegani-i Şah Abbas-ı Evvel V,*** Tehran.

Fener, A. (2015). *Hadd-i Hudud-i Saltanat-ı Seniyye: Derviş Paşa'nın Tahdid-i Hudud-i İraniye Adlı Eseri Işığında Osmanlı-İran Sınırı.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi SBE, İstanbul.

Fığlalı, E. R. (1983). "İlk Şii Olaylar", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XVI, Ankara.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, (1996). ***Anılar 2- Sergüzeşti Hayatımın Cildi Sanisi.*** İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Genceli, M. (2014). "Mirza Abdürrahim Talibov'un Serüveni". ***Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi,*** C. 1, Sayı 2, Sonbahar, İstanbul.

Gencer, B. (2019). "Haşin Modernlikten Narin Meşrutiyete İkinci Abdülhamid'in Meşruiyet Siyaseti"., M.Bulut, M. Enes Kala, N.Salık, M. Nar (Editörler). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim.* İstanbul, İzü Yayınları.

Gökbilgin, M. T. (1957). "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatı", ***Belleten Dergisi,*** C. XXI, Sayı: 83.

Göyünç, N. (1971). "Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri". ***İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan,*** MEB Basımevi.

Göyünç, N. (1991). "XIX. Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri"., U. İğdemir. (Editör). *Atatürk Konferansları V*. İkinci Baskı. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Guderzî, M. (1383). ***Tehüvülât-ı Ferhenge-yi Câm'ıe İran,*** Tahran: İnteşarât-e Netâyech.

Güleç, E. (1976). ***Osmanlı-İran İlişkileri ve Erzurum Antlaşması (1820-1823),*** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bitirme Tezi.

Gündüz, T. (2010). ***Son Kızılbaş Şah İsmail,*** İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Güney, F. (2005). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE.

Hakyemez, C. (2014). ***Osmanlı İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı,*** İstanbul: Kitap Yayınevi.

Halfin, (2008). ***19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler***, İstanbul: Komal Yayınları.

Hammer, J. (1997). ***Osmanlı Tarihi,*** MEB Yayınları, C. 1.

Hariri, A. (1999). ***Teşeyyu ve Meşrutiyet der İran ve Nekş-ê İraniyan-ê Mukim-ê Irak,*** Tahran.

Hatem, J. (2020). *19. yüzyılda Osmanlı-İran İlişkileri Bağlamında "II. Abdülhamid, Nasıreddin ve Muzaffereddin Şah" Fotoğraf Albümleri,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Hinz, W.(1995). ***Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd***, (Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara: TTK Yayınları.

Hitti, P. K. (1980). ***İslam Tarihi: Siyasi ve Kültürel II*** (Çev: Salih Tuğ). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

İlhan, A. (1991). "Atebât" **DİA**, İstanbul, C. 4.

İlseven, R. (1935). ***Türk-İran Hudut İhtilafının Tarihçesi***. Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi.

İskender Beg Münşi Türkmen, (1350). ***Tarih-i Âlem-i Ara-yı Abbasi I,*** (Tash: İrec Afşar), Tehran: (Yayınevi Belirtilmemiş).

İşimtekin, S. (2005). *Nasreddin Şah'ın Avrupa Seyahatnamesi İnceleme ve Çeviri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.

Jorga, N. (2005***). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,*** C: IV, Yeditepe Yayınları, (Çev.Nilüfer Epçeli), İstanbul.

Jwaıdeh, W. (2014**). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi***, (Çev: A. Duman-İ. Çeken), İstanbul: İletişim Yayınları.

Kalantari, Y. (1976). ***Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri.*** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Kaplan, D. (2008). Şiiliğin İran Topraklarında Egemenliği: "Safevi Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiileştirme Politikaları". ***Marife Dergisi,*** 8(3).

Kara, İ. (1986). ***Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi***. İstanbul: Risale Yayınları.

Karadeniz, Y. (2004). *Kaçar Hanedanı (1795-1925).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karadeniz, Y. (2006). ***İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925).*** İstanbul: Bakış Kitaplığı.

Karadeniz, Y. (2008). "İngiltere'nin İran-Afganistan Politikası (1848-1870)". ***Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,*** Yıl: VI, Sayı: 11.

Karadeniz, Y. (2009). "İran Meşrutiyet Hareketi Sırasında İstanbul'daki İranlıların Siyasi Faaliyetleri: Encümen-i Saadet (1906-1909)", ***Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,*** Sayı: 14.

Karadeniz, Y. (2014). "Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı". ***Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, Sayı:3.

Karadeniz, Y. (2016). "İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746)", ***Asia Mınor Studies İnternatıonal Journal of Socıal Scıences,*** 4(8).

Karadeniz, Y. (2017). "1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması'nın İran Siyasetine Etkisi", ***Route Educational and Social Science Journal,*** 4(2).

Karal, E.Z. (2010). ***Osmanlı Tarihi***. C. 4, İstanbul: TTK Yayınları.

Karpat, K. H. (2013). ***İslam'ın Siyasallaşması***, (Çev. Ş. Yalçın), İstanbul: Timaş Yayınları.

Kâtip, A. (2009). ***Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık Sünnilik-Şiilik.*** (Çev: Ahmet Sönmez). İstanbul: Mana Yayınları.

Kavak A., (2015). "Kaçar Hanedanı Döneminde (1795-1925) İran'da İrşad Faaliyeti Yürüten Nakşbendî-Hâlidî Şeyhleri", ***Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, 2 yıl: 6 C. VI sayı: 12, Şırnak.

Kaya, D. (2004). XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kerbela Sancağı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Keddie, N. (1972). ***Sayyid Jamal ad-din Al- Afghani: A Political Biography***, Berkeley University of California Press.

Kesrevi, A. (1976). ***Şeyh Safi ve Tebareş***. Tahra: (yayınevi yok).

Kılıç, R, (2006). ***Kanuni Devri Osmanlı İran Münasebetleri (1520-1566),*** İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Kılıç, R. (2001). ***Osmanlı İran Siyasi Antlaşmaları (16. ve 17.Yüzyıl),*** İstanbul: Tez Yayınları.

Kılıç, R. (2008). "Osmanlı Devleti'nin İran Politikası (16. Ve 17. Yüzyıllar)", Mustafa Bıyıklı (Editör). *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi*. İstanbul. Gökkube Yayınları.

Kılıç, S. (2014). "19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler", ***Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,*** Sayı: 54.

Kılıç, S. K. (2002). "İran'da İlk Anayasal Hareket (1906 Meşrutiyeti)". ***Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,*** C. XX, Sayı: 32, Ankara.

Kırzıoğlu, M. F., (1993). ***Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590),*** Ankara: TTK Yayınları.

Kiren, A. (2017). *II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslamist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.

Kirmani, N. (1377). ***Tarih-i Bidariye İraniyan***, C: I.

Kocabaş, S. (1991). ***Kendi İtiraflarıyla Jön Türkler Nerede Yanıldı? Hayaller, Komplolar, Kayıplar 1890- 1918***. İstanbul: Vatan Yayınları.

Koçu, R. E, (1963). *"Büyük Valide Hanı"* İstanbul Ansiklopedisi, VI, İstanbul.

Koloğlu, O. (1998). ***Avrupanın Kıskacında Abdülhamid.*** İstanbul: İletişim Yayınları.

Köse, O. (2006). ***1774 Küçük Kaynarca Antlaşması***, Ankara: TTK Yayınları.

Kurtuluş, R. (2010). *"1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi".* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Küpeli, Ö. (2010). "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)". ***History Studies Dergisi Ortadoğu Özel Sayısı,*** C. 2, sayı: özel sayı.

Kütükoğlu, B. (1993). ***Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612),*** İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.

Labbaf, Z. (1973). ***İrak ve Revabit-i An ba İran,*** Tahran.

Landau, J. (1990). ***The Politics of Pan Islam***, Oxford, Oxford University Press.

Lazarev, M.S (2003). ***Emperyalizm ve Kürt Sorunu,*** (Çev. Mehmet Demir Özge), Ankara: Özge Yayınları.

Lee, H. S., (2002). "II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti", (Çev: Pelin Fidanoğlu), **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

Lestrange, G.(1958). ***Coğrafiya-i Tarihi-i Serzeminha-ı Hilafet-ı Şarki***, (Farsça Çev: Mahmut İrfan), Bongah Tercume ve Neşr-i Kitab, Tahran.

Litvak, M. (2000). "A Failed Manipulation: The British the Qudh Bequest and The Shii Ulama of Najad and Karbala", ***British Journal of Middle Eastern Studies,*** 27 (1).

Longrigg, S. H. (1999). ***Irak 1500 1900, Tarih-i Siyasi, İçtimaı ve İktisadi,*** Farsça çev: Asadullah Tavakuli, Meşhed.

Maalouf, A. (2014). ***Semerkant.*** İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Mahmud Celâleddin Paşa (1983), ***Mirât-ı Hakikat.*** C. I-III, (Haz. İsmet Miroğlu), İstanbul: Bereket Yayınları.

Mardin, Ş. (2002). ***Türk Modernleşmesi.*** İstanbul: İletişim Yayınları.

Marufoğlu, S. (1998). Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914). İstanbul: Eren Yayınları

Matthee, R. (2017). "Safevi-Osmanlı Sınır Bölgesi: Safevilerin Gözü ile Irak-ı Arab" (Çev: E. Erdoğan). ***Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi: Humanitas***, 5(10).

Mehdevi, A.H, (1379). ***Tarih-i Ravabıt-ı Harici-yi İran***, Tahran: (Yayınevi yok).

Mehmed Hurşid Paşa, (1997). ***Seyâhatnâme-i Hudûd***, İstanbul: Simurg Yayınları.

Metin, C. (2006). *"Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)"*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Mostevfi, M. H. (1375). ***Zübdetü't-Tevarih,*** (Tash. Behruz Guderzi), Tehran.

Moustofi, A. (1963). ***Tarih-i İctima-i İdari Dovre-i Kaçar,*** Tahran: İntişarat-i Tehran Musavver.

Mucani, S. A. (2010). ***Atabat-ı Aliyat Arş-ı Derecat,*** Tahran.

Muhammed Ebu Zehra. (2014). ***İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi,*** (Çev: A. Şener), İstanbul: Hisar Yayınları.

Muhammed Mahzumî Paşa, (2006). ***Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları,*** (Çev:Adem Yerinde), İstanbul: Klasik Yayınları.

Musali, N. (2016). "Şah İsmail'in Annesi Alemşah Begüm: Efsaneler ve Gerçekler", ***Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi.***

Mustafazade, T. T. (2002). ***Safevi Hanedanı'nın Son Yılları***, (Çev: Bilgehan A. Gökdağ). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Müneccimbaşı, (1285). ***Sahaif-ül Ahbar***. İstanbul: C. III.

Müstevfi, H. (1983). ***Nüzhetül Kulub*** (Haz: G. Lastrange). Tahran.

Nader, N. (1986). *XIV. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Nakash, Y. (2002). "Sünni Irak Kabilelerinin Şiiliğe Dönüşümü", (Çev. Z. Tekin), ***İslami Araştırmalar Dergisi***, C. 15, Sayı 3.

Nasıri, M. R. (1977*). Nasıreddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1897),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.

Nazif, S. (1923). ***Nasreddin Şah ve Babiler.*** İstanbul: Kanaat Matbaası.

Necefoğlu, H. (2014). "XIX. Yüzyılda Rusların Kürt Aşiretlerine yönelik Faaliyetleri". O. Kılıç (Editör). *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, C. IV Ankara: TTK Yayınları.

Nevayi, A. (1336). ***İran ve Cehan ez Moğol ta Kacariye***. Tahran: (Yayınevi Yok).

Okyar, F. (1980). ***Üç Devirde Bir Adam***. İstanbul: Tercüman Yayınları.

Onat, H. (1997). "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", ***Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, C. XXXVI, Ankara.

Onat, H. (2012). "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", ***İslam Mezhepleri Tarihi,*** Grafiker Yayınları, Ankara.

Osmanoğlu, A. (1994). ***Babam Sultan Abdülhamid.*** İstanbul: Selçuk Yayınları.

Öz, M. (2002). "Kerbela", **TDV İA**, Ankara, C. 25.

Öz, M. (2006). "Necef", **TDV İA**, Ankara, C. 31.

Özcan, A, (2019). "Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları". M.Bulut, M. Enes Kala, N.Salık, M. Nar (Editörler). ***Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim.*** İstanbul, İzü Yayınları.

Özcan, A. (2001). "İttihad-ı İslam". **TDV İA**, İstanbul, C. 23.

Peçevi İbrahim Efendi, (1981). ***Peçevi Tarihi,*** C.1, (Hazırlayan: Sıtkı Baykal), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Poş, A. (2011). "Irak'taki Şiî Nüfuz ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri" ***Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi,*** 8 (3).

Pour, D. A. (1990). *Nadir Şah Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi..

Quataert, D. (2002). ***Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922***, (Çev: Ayşe Berktay), İstanbul: İletişim Yayınları.

Rasool, A. (2012). *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı-İran Atabat-ı Aliyat (Samerra, Kazımiye, Kerbela, Necef).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE.

Resimli Gazete Kitabı, (1927). "Büyük Adamlar Serisi", C. 1, Forma: 23, Sebat Matbaası, İstanbul.

Resulzade, M. E. (1993). ***İran Türkleri,*** (Haz: Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, S. Çağın), İstanbul, TürkDünyası Araştırma Vakfı Yayınları.

Roy, O. (1995). ***Siyasal İslam'ın İflası***, İstanbul: Metis Yayınları, (Çev. Cüneyt Akalın).

Saaie, M. A. (2009). *Afganistan'da Siyasi Partiler Tarihçesi,* Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

Sadrniya, B. (2018). "Yeni Türk Edebiyatının Meşrutiyet Dönemi Fars Şiirine Etkisi", (Farsçadan Çev: Umut Başar) ***Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD),*** C. 2, Sayı: 2, Aralık.

Saray, M. (1990). ***Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü***, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Saray, M. (1999). ***Türk-İran İlişkileri***, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi.

Sarıkaya, Y. (2008). ***Tarihi ve Jeopolitik Boyutları ile İran'da Milliyetçilik***, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Sarıkçıoğlu, M. (2009). Osmanlı-İran Hudut Anlaşmazlıkları ve 1913 İstanbul Protokolü, Süleyman Demirel üniversitesi SBE Doktora Tezi, Isparta.

Sarıkçıoğlu, M. (2013). "İran Arşivlerine Göre Şeyh Ubeydullah İsyanı*"*. ***Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,*** 3 (5).

Sarıkçıoğlu, M. (2014). "İran Kaynakları Işığında II. Abdülhamid Han'ın İran Politikası ve İran'ın Panislamizm'e Bakışı", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014*, TTK Yayınları.

Sasanî, H.M. (1338). ***Siyasetgirân-ı Devre-i Kacar,*** Tehran, 1; Kadıyanî, A. (1376). ***Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran,*** Tehran.

Semi, M. (1397). ***Neberd Kudret der İran (Çıra ve Çı Gune Rohaniyet Brende Şod).*** Tahran: Neşriyatê Neyy.

Sertoğlu, M. (1992). ***Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi***. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

Sinno, A. (2011). ***Osmanlı'nın Sancılı Yıllarında Araplar-Kürtler-Arnavutlar (1877-1881).*** (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

Soofizadeh, A. (2017). "Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri". ***Sutad Dergisi,*** 42.

Süleymani, K. (1379). ***Elkab-ı Rical-i Devre-i Kaçariye.*** Tahran.

Sümer, F. (1991). "Avşarlılar", **İ.A.,** C. IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Sümer, F. (1999). ***Safevi Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü.*** Ankara: TTK Yayınları.

Sümer, F. (2016). ***Oğuzlar***, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Süveydi, A.E. (h.1323). ***El-Hucecü-l Kat'iyye Li'ttifakıl Fırakı'l İslamiyye,*** Kahire.

Şah, S. (2007). *Safvetü's Safa'da Safiyüddin-i Erdebili'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE İstanbul.

Şahin, D. (2010). *Tahran Sefiri Ali Galib Bey'in Merkezle Muhaberat Evrakının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1893-1895).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Şen, M. E. (2012). "II. Abdülhamid'in Kürt Politikası", M. C. Yıldırım.(Editör). *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler.* Bingöl Üniversitesi Yayınları.

Şeriati, A. (1990). ***Ali Şiası-Safevi Şiası.*** (Çev. F. Artinli). İstanbul: Yöneliş Yayınevi.

Şukuhi, S. B. (1973). *"Türk ve İran Kaynaklarına göre İran'da Meşrutiyetin Kuruluşu (1900-1912)",* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara.

Taflıoğlu, S. (2012). "İran Türk Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Türk Tarihine Stratejik Etkisi". ***Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi***, 4(13).

Tahiri, E. K. (1356). ***Tarih-i Revabıt-ı Bazergani ve Siyasi İran ve İngiliz- II.*** Tahran.

Tahsin Paşa. (1931). ***Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları.*** İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.

Tahsin Paşa. (1990). ***Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları: Sultan Abdülhamid.*** İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Takizade, S. H. (1372). ***Hatırat-ı Takizade,*** İntişarat-ı Ulumi Tahran.

Togan, Z. V. (1981). ***Umumi Türk Tarihi'ne Giriş***. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Toprak, S. V., (2018). "Kanun-i Esasi Gazetesinde İttihad-ı İslam Teması". ***Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,*** 34 (1).

Tori, (2005). ***Aşiretten Millet Olma Yapılanmasında Kürtler.*** İstanbul: Doz Yayınları.

Tosh, J. (1997). *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular,* (Çev. Ö. Arıkan). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Eserin orijinal hali 1983'te yayımlandı).

Turan, H. (2017). "Şir u Hurşit Tasvirinin Kökeni ve İçeriğine Dair Düşünceler", ***Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*** 10 (51).

Türk, İ. C. (2000). *1853-1856 Kırım Harbi Sırasında Osmanlı-İran İlişkileri ve Osmanlı Devletine Karşı Rus-İran Gizli Antlaşması,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE.

Türköne, M. (1994). ***Cemaleddin Afgani***, Ankara: TDV Yayınları.

Uçarol, R. (2000). ***Siyasi Tarih (1789-1999),*** Filiz Kitapevi, İstanbul.

Uluerler, S. (2009*). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İran İlişkileri (1774-1848),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ.

Uluerler, S. (2012). "Osmanlı Safevi İlişkilerinde Temel Sorunlar Üzerinden Bir Değerlendirme", ***Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi.***

Uluerler, S. (2018). "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Rus-İran Yakınlaşmasına Karşılık Osmanlı'nın İngiltere İle İzlediği Politikanın Esasları". ***Fırat Ünivesitesi Sosyal Bilimler Dergisi,*** Ocak, Sayı: 1.

Uras, E. (1976). ***Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi***, İstanbul: Belge Yayınları.

Uzunçarşılı, İ.H. (1978). ***Osmanlı Tarihi,*** Ankara: TTK Yayınları, C. V.

Ünal, F. (2008) "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", ***Karadeniz Araştırmaları Dergisi***. 5 (17).

Ürkündağ, A. (2006). *Ahmet Dürri Efendi'nin İran Sefaretnamesi,* Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi, Afyon Kocatepe üniversitesi SBE, Afyon.

Üstün, İ. S. (2006). "Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şiî Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları)", ***M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi,*** 31(2).

Varlık, M.Ç., (1993). "Çaldıran Savaşı", **TDV İA**, İstanbul, C. 8.

Wadıe, J. (2014). ***Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*** (Çev. İ. Çekem, A. Duman). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 1961'de yayımlandı).

Watson, R. G. (1866). ***A History of İran, From to Beginning to the 19th. Century.*** London.

Yalçınkaya, A. (1990). *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasal Hayatı Üzerindeki Etkileri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE.

Yalçınkaya, M.A (Editör). (2012). ***Osmanlı Diplomasisi,*** Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Yaslıçimen, F, (2013). "Osmanlı Devleti'nin İran Eksenli Irak Siyaseti ve 19. Yüzyılda Bürokratik Bilgi Üretimi"., M. Hüseyin Mercan (Editör), *Gelenek ve Modern Arasında Bilgi ve Toplum,* İstanbul, Yedirenk Yayınları.

Yazıcı, T. (1993). "Cüneyd-i Safevi". **İA**, C. 8 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yıldırım, R. (2017). ***Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri (1300-1501).*** İstanbul: İletişim Yayınları.

Yıldız, A. (Editör). (2010). ***Çeşitli Yönleriyle Kerbela- I.*** Sivas: Asitan Yayıncılık.

Yinanç, M.H., (1993). "Cüneyd**". İA**, C.3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yüceer, İ. (2016). *"İslam Birliği Fikri ve II. Abdülhamid",* ***Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,*** 5 (2).

Yücel, Y., Sevim, A. (1991). ***Osmanlı Klasik Döneminin Üç Hükümdarı: Fatih, Yavuz, Kanuni,*** Ankara: TTK Yayınları.

Yücel,Y., Sevim, A. (1992). ***Türkiye Tarihi,*** Ankara: TTK Yayınları, C. IV.

Zerinebaf, F. (2018). "İstanbul'dan Tebriz'e: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Modernite ve Meşrutiyet", ***Muhafazakâr Düşünce Dergisi,*** Sayı: 55, Eylül-Aralık.

EKLER

EK 1. Haritalar

Harita 1. XIX. yüzyılda Osmanlı-İran Sınırını gösteren harita. (BOA. HRT. 103)

EK-1 (devam). Haritalar

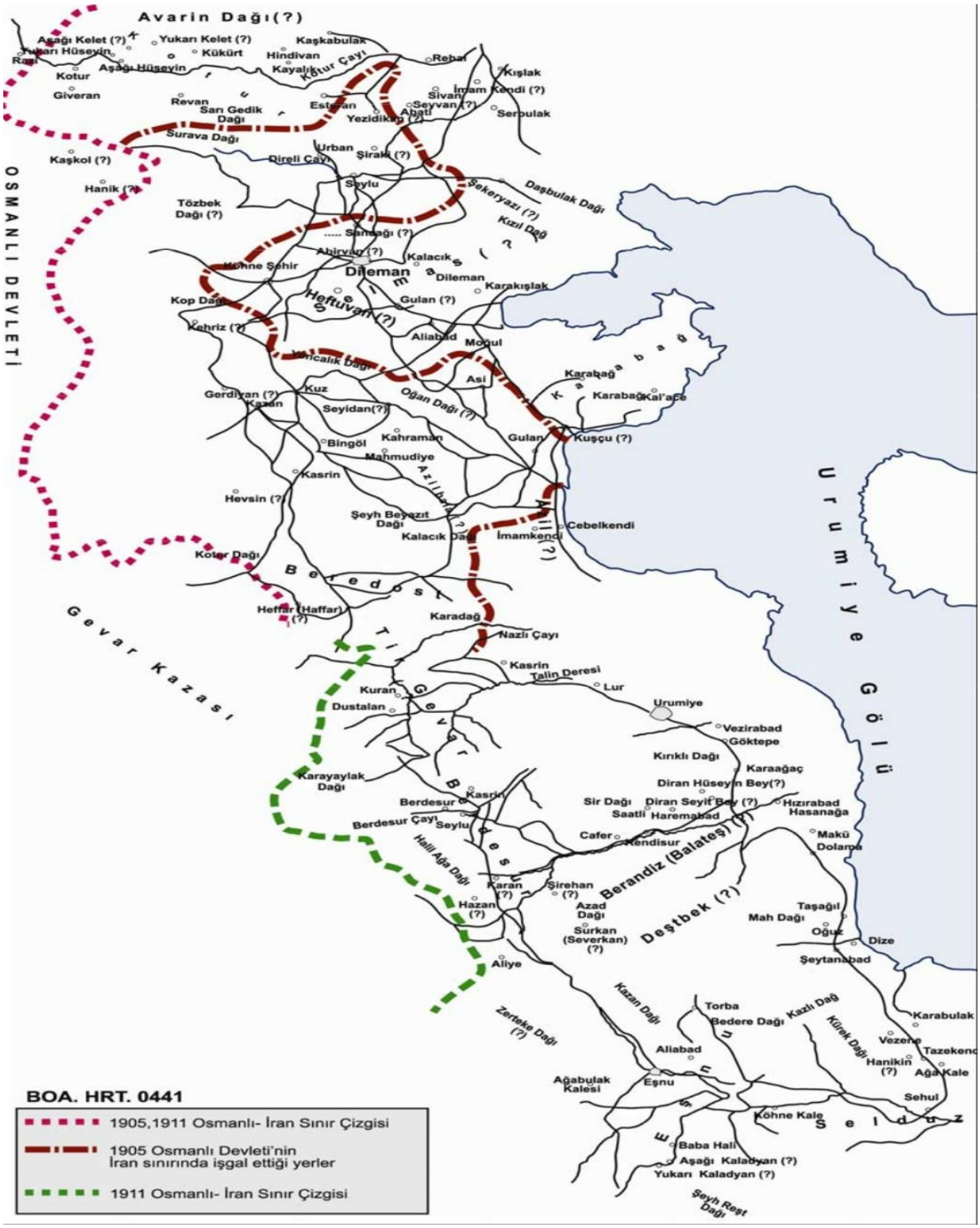

Harita 2. İran- Osmanlı sınır haritası. 1322/1905 yılında ihtilaf konusu olan yerlerle ilgili Osmanlı Devleti'nin işgal ettiği yerler gösterilmiştir. (BOA. HRT. 0441; Haritanın Türkçe çevirisi ve alt açıklamalar: Sarıkçıoğlu, 2009, 269)

EK-1 (devam). Haritalar

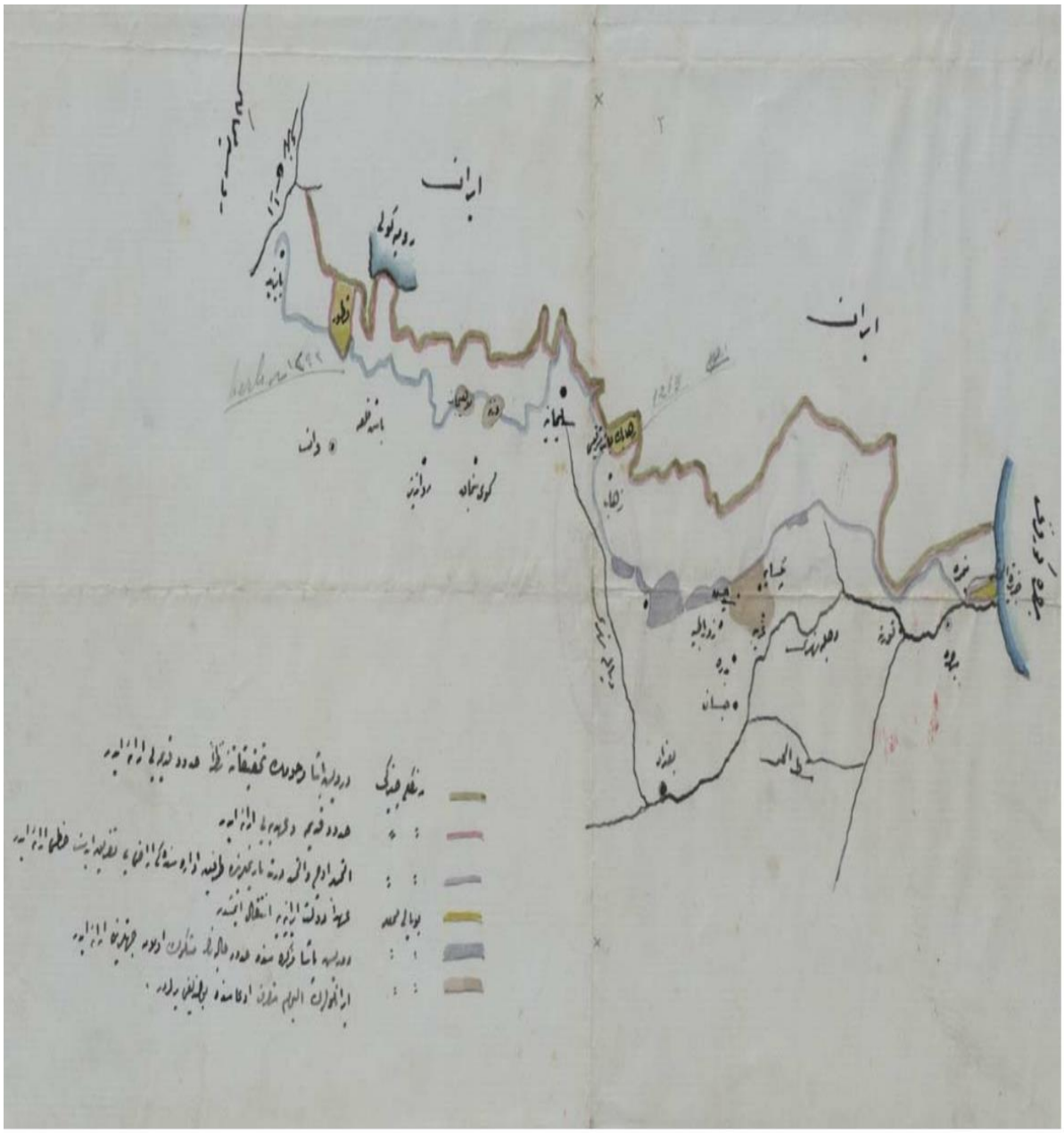

BOA.HRT.0450.

Harita 3. İran- Osmanlı sınır haritası. İhtilaflı yerler olan Kotur, Lahican, Zuhab, Vezene ve Muhammere bölgelerini göstermektedir. Altında ise eski ve yeni sınırlar ile ilgili bilgiler verilmiştir. (BOA. HRT. 0450)

EK-1 (devam). Haritalar

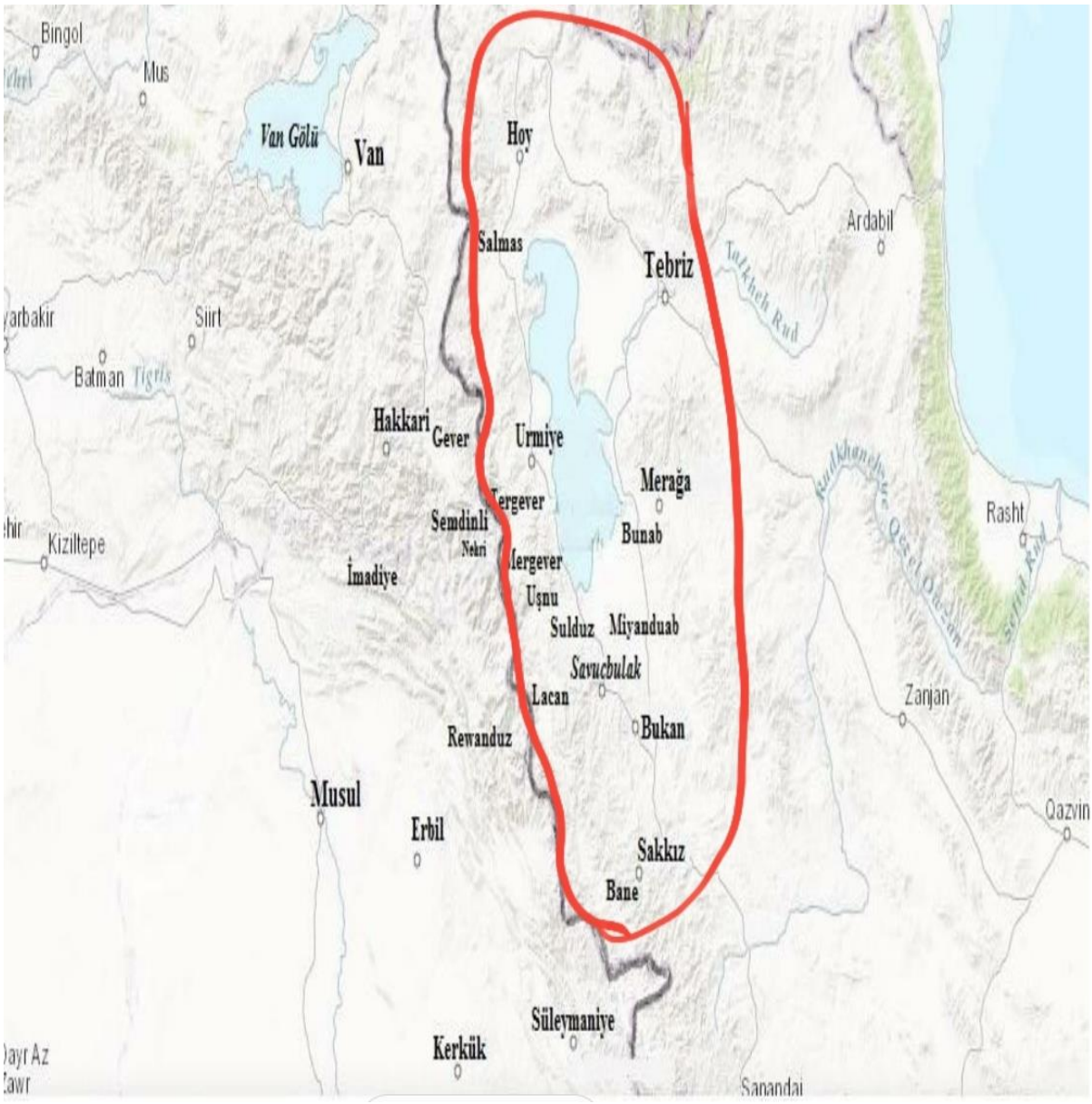

Harita 4. İran- Osmanlı sınır haritası. Şeyh Ubeydullah'ın İran'da işgal ettiği yerler.

EK 2. Arşiv Belgeleri

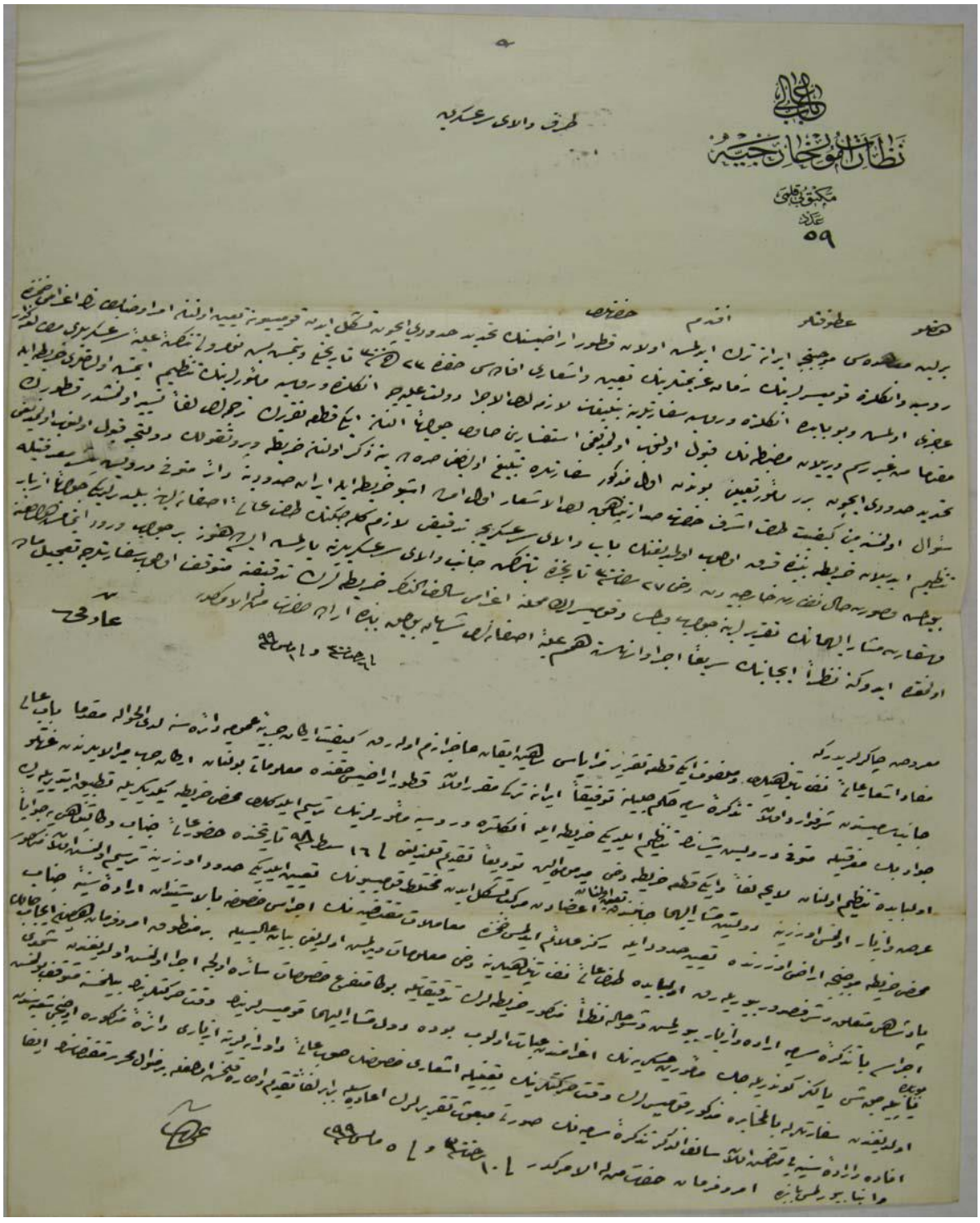

Arşiv Belgesi 1. İran'a terk edilen Kotur Nahiyesi sınırının belirlemesine dair oluşturulan komisyon ile ilgili belge. (HR. SYS. 685/4)

EK 2 (devam). Arşiv Belgeleri

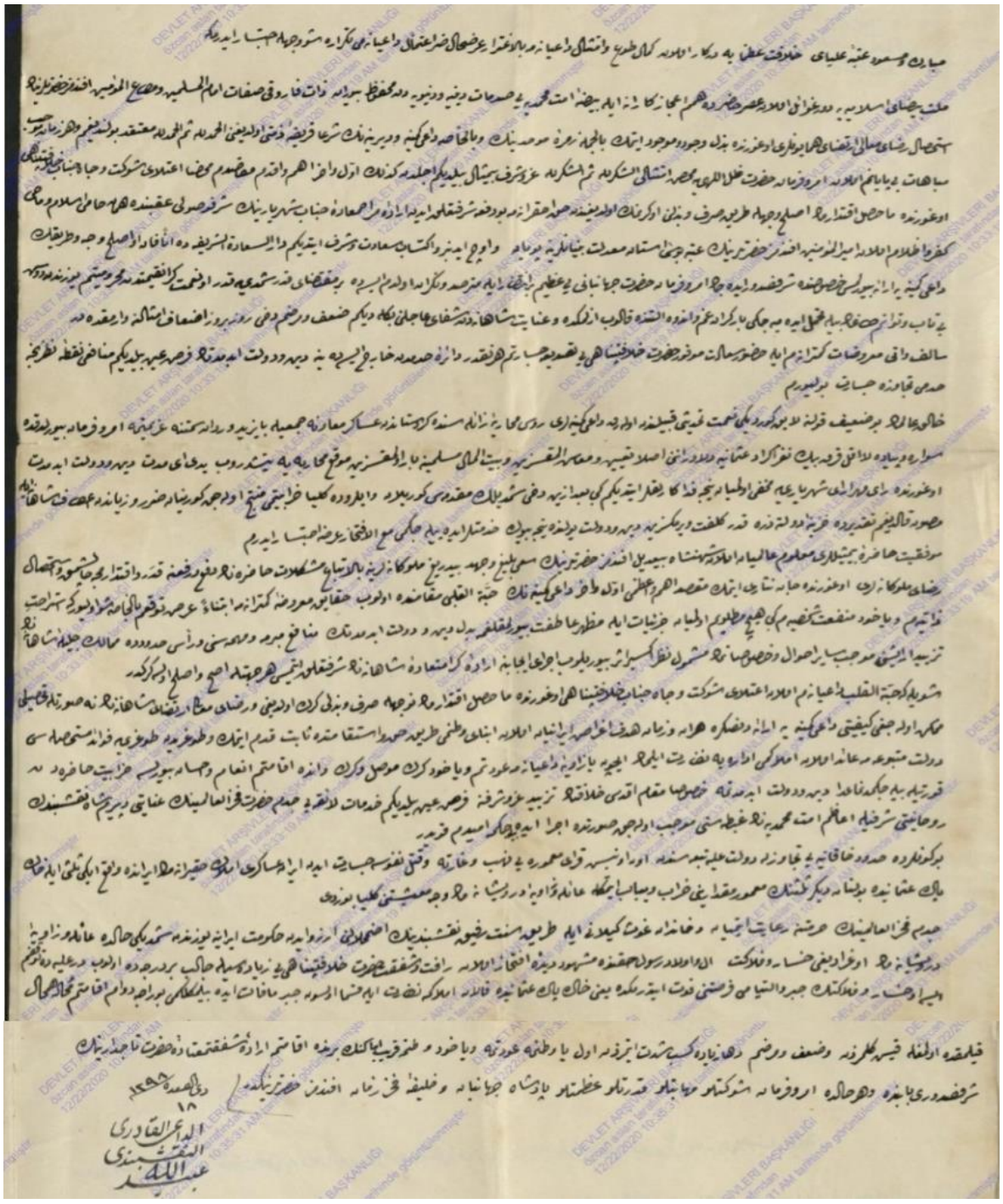

Arşiv Belgesi 2. İstanbul'da bulunan Şeyh Ubeydullah'ın II. Abdülhamid'e gönderdiği bu mektupta, İran saldırılarına karşı Padişah'tan yardım talebinde bulunmaktadır. (BOA. Y. PRK. AZJ. 4/96).

EK 2 (devam). Arşiv Belgeleri

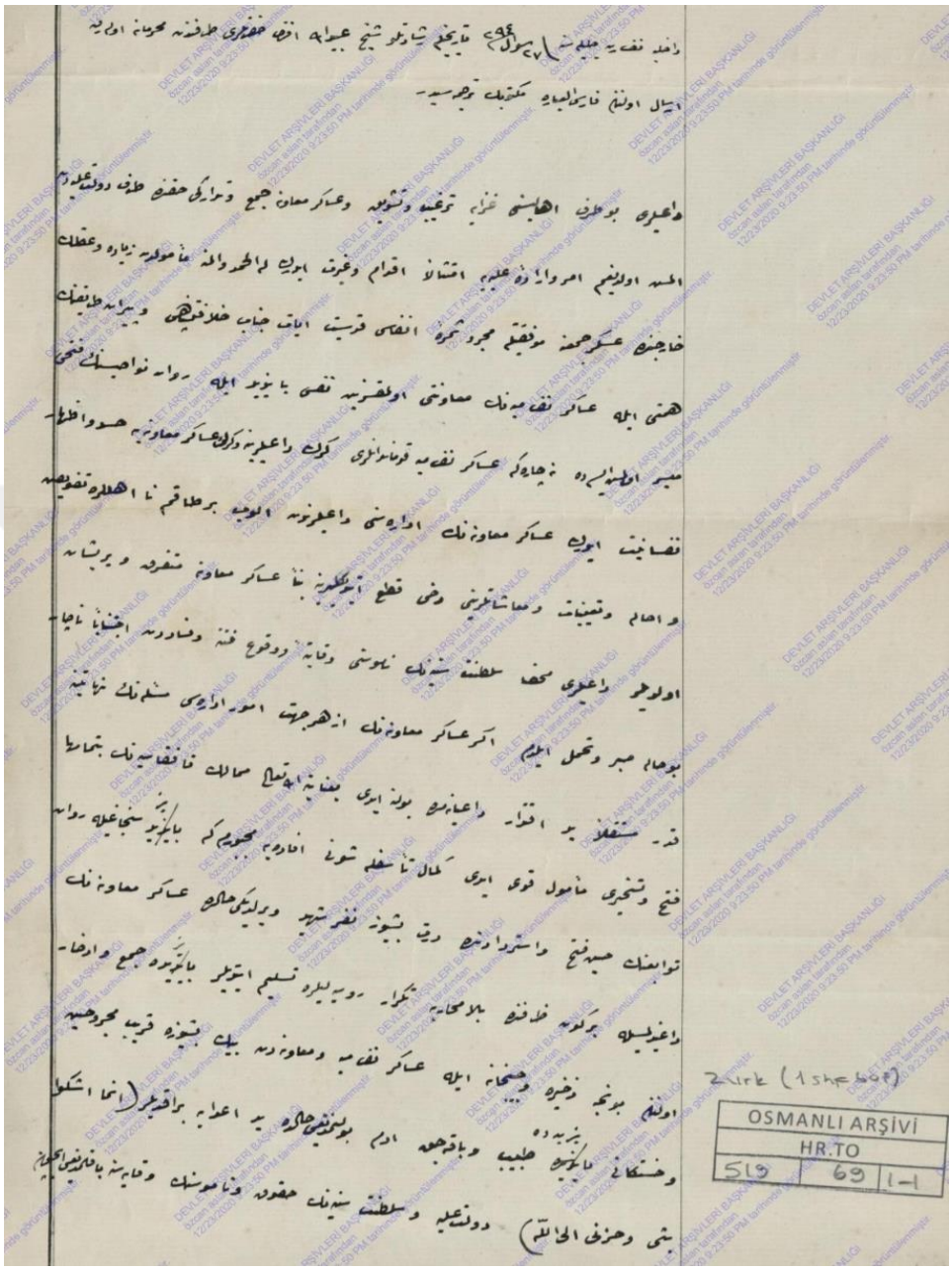
DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI
OSMANLI ARŞİVİ
HR.TO
519 69 1-1

Arşiv Belgesi 3. Şeyh Ubeydullah'ın, Osmanlı Nizamiye Ordusu komutanlarının kendisine hakaret ettiğine dair Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şikayet havi mektubu (Y. A. HUS. 162/36).

EK 2 (devam). Arşiv Belgeleri

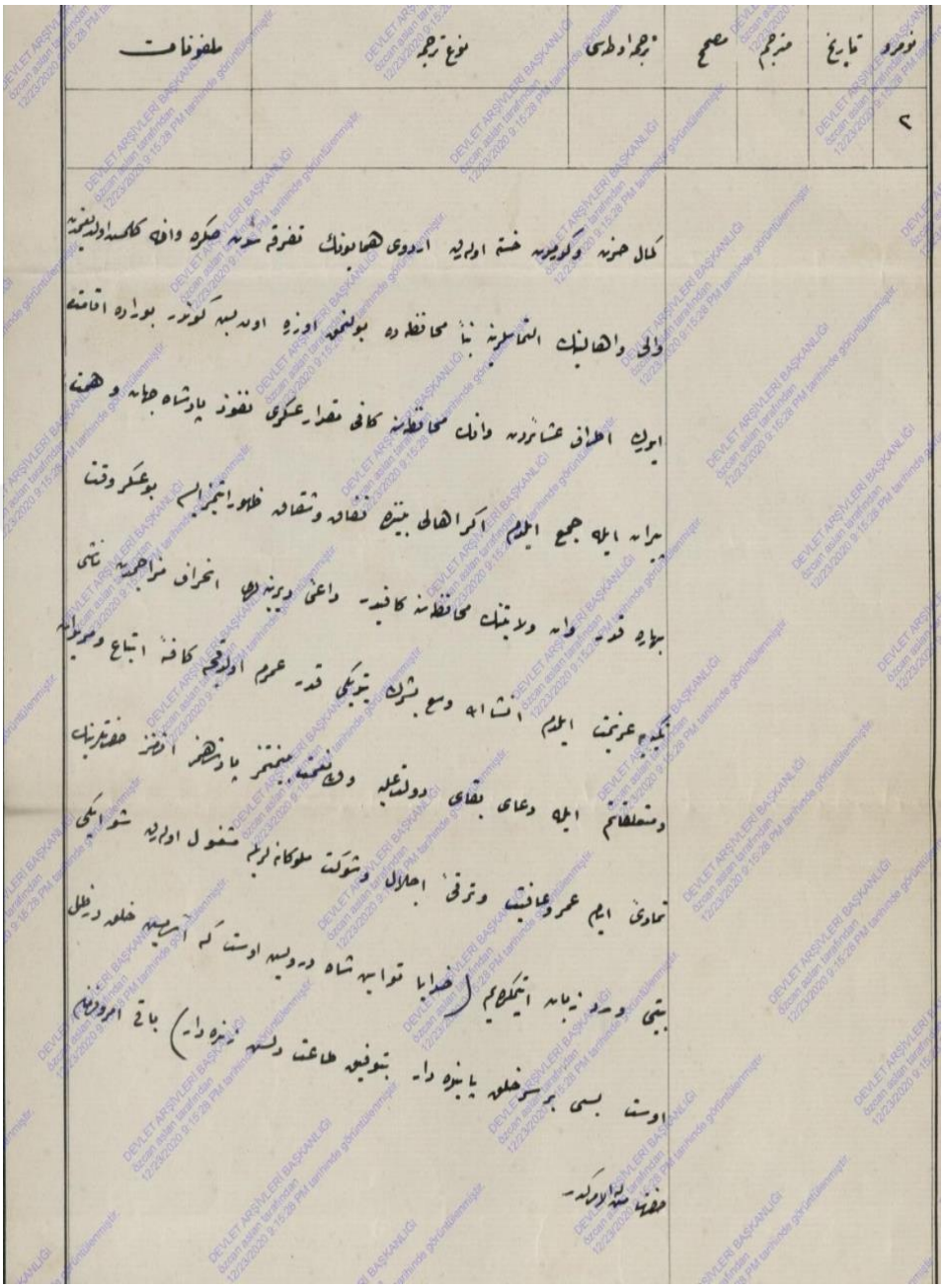

Arşiv Belgesi 3. (devam) Şeyh Ubeydullah'ın, Osmanlı Nizamiye Ordusu komutanlarının kendisine hakaret ettiğine dair Dhiliye Nezaretine Gönderdiği şikâyet havi mektubu (Y. A. HUS. 162/36).

EK 2 (devam). Arşiv Belgeleri

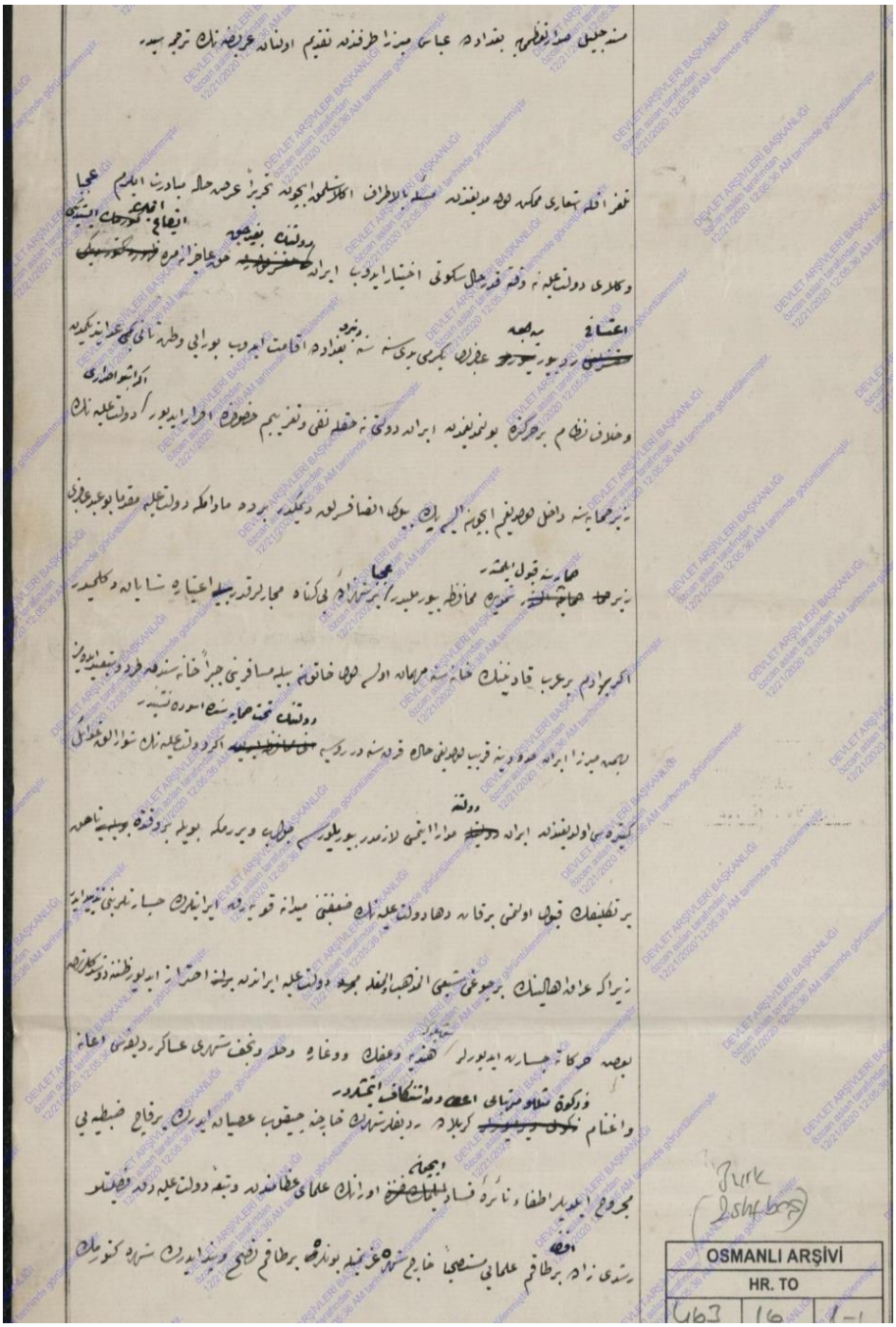

Arşiv Belgesi 4. Bağdat'ta ikamet eden sürgün Şehzade Abbas Mirza'nın İran Devleti'den şikâyeti ile ilgili belge. (BOA. HR. TO. 463/16-1).

EK 2 (devam). Arşiv Belgeleri

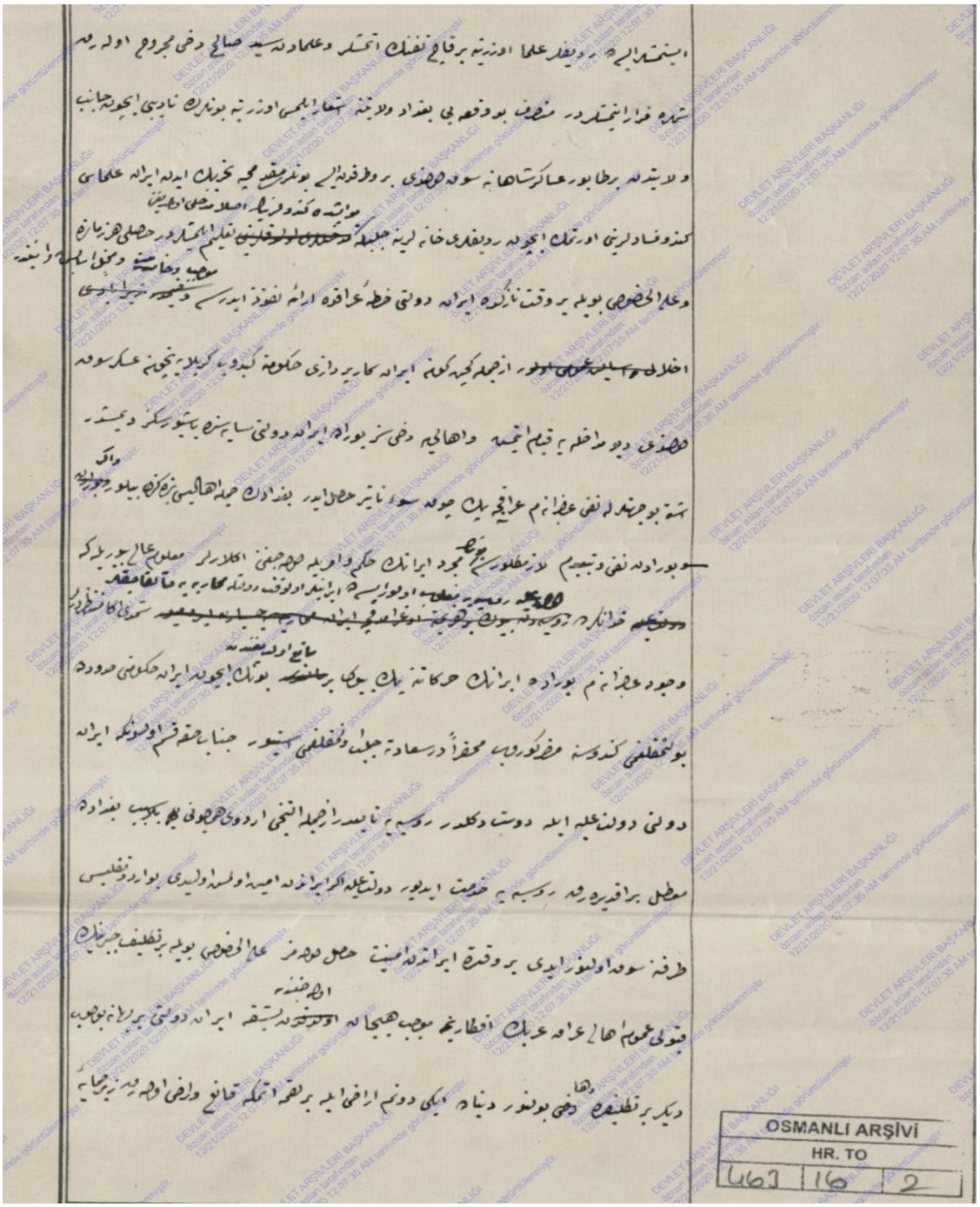

Arşiv Belgesi 4. (devam) Bağdat'ta ikamet eden sürgün Şehzade Abbas Mirza'nın İran Devleti'den şikâyeti ile ilgili belge. (BOA. HR. TO. 463/16-2).

EK 2 (devam). Arşiv Belgeleri

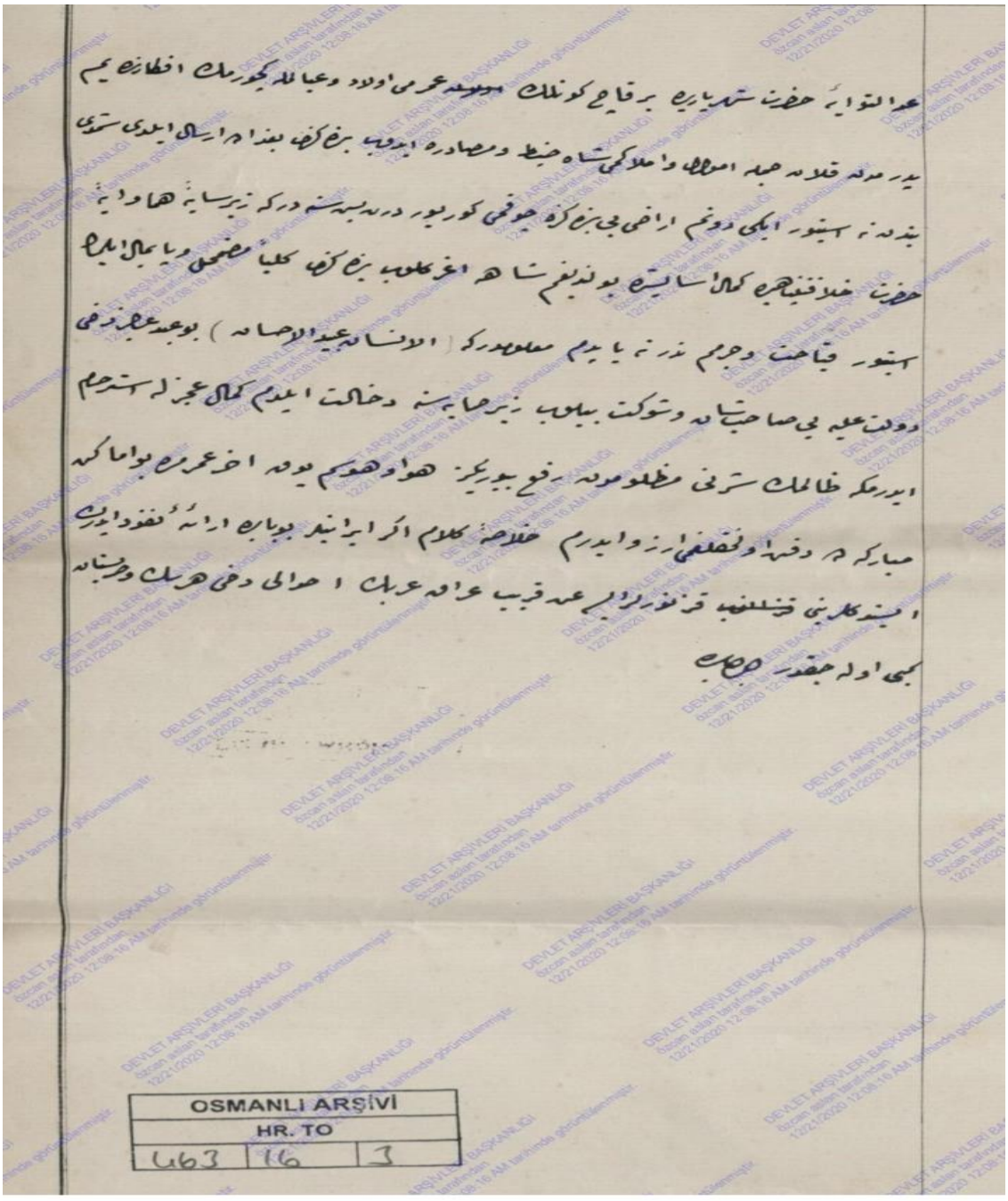
OSMANLI ARŞİVİ
HR. TO
463 | 16 | 3

Arşiv Belgesi 4. (devam) Bağdat'ta ikamet eden sürgün Şehzade Abbas Mirza'nın İran Devleti'den şikâyeti ile ilgili belge. (BOA. HR. TO. 463/16-3).

EK 3. Resimler

Resim 1. II. Abbdülhamid. (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 111, s. 157)

EK 3 (devam). Resimler

Resim 2. Nasreddin Şah. (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 111, s. 119)

EK 3 (devam). Resimler

Resim 3. Gençlik yıllarında Nasreddin Şah (Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi, Albüm No: 91493, Foto No: 1-2-3-4)

EK 3 (devam). Resimler

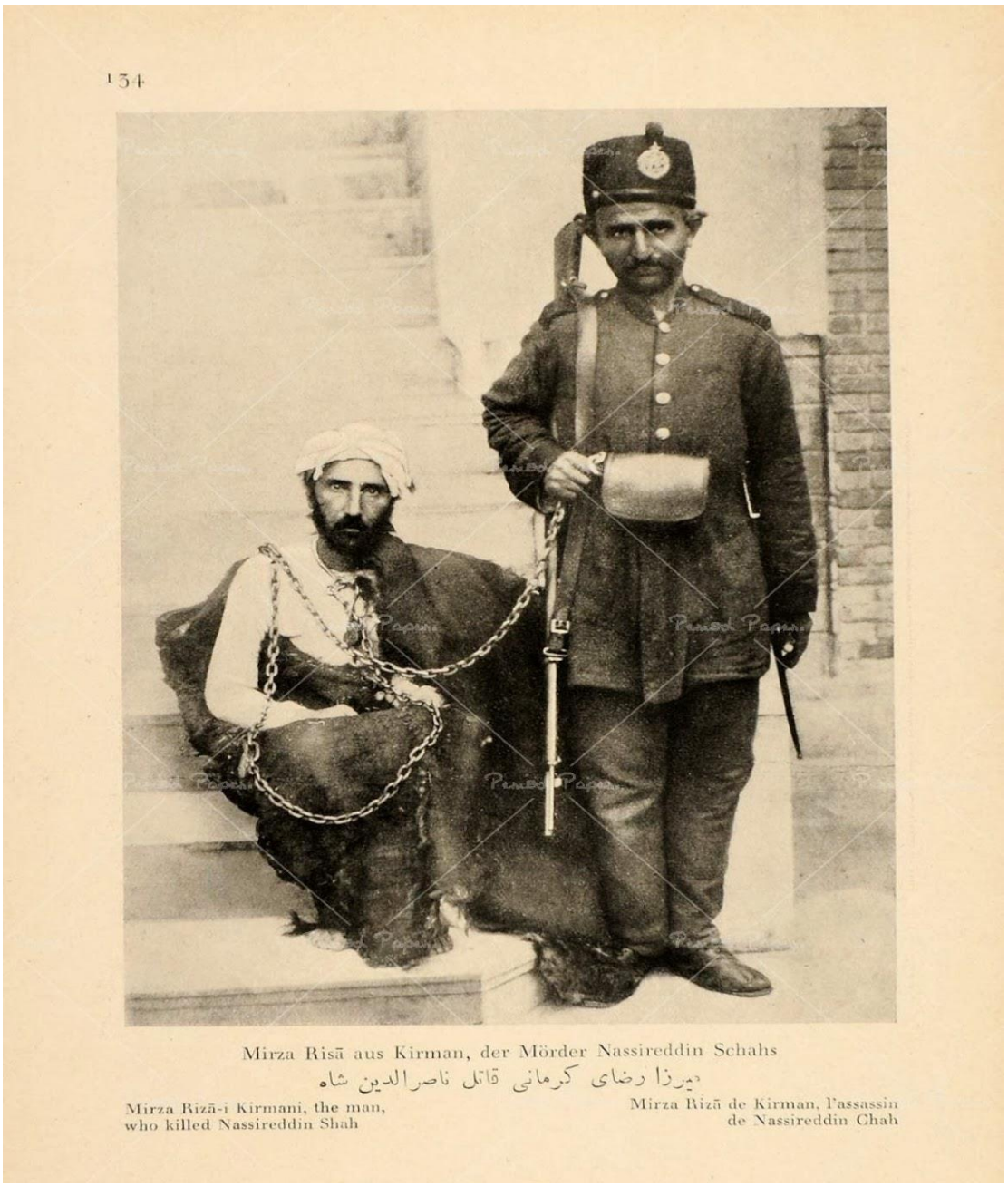

Resim 4. Nasreddin Şah'ı öldüren Mirza Rıza Kirmani (zincirle oturan)

EK 3 (devam). Resimler

Resim 5. Muzafereddin Şah'ın çocukluğu. (Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi, Albüm No: 91493, Foto No: 17)

EK 3 (devam). Resimler

Resim 6. Muzafereddin Şah'ın 1900 senesinde İstanbul'u ziyareti esnasında Osmanlı Devlet erkânı ile. (Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi, Albüm No: 90509, Foto No: 4)

EK 3 (devam). Resimler

Resim 7. Muzafereddin Şah İstanbul'u dolaşırken. (Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi, Albüm No: 90509, Foto No:15)

EK 3 (devam). Resimler

Resim 8. Cemaleddin Afgani

EK 3 (devam). Resimler

Resim 9. Tahran'ı koruyan Rus Kazak Muhafız Birliği Komutanı. (Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi, Albüm No: 91493, Foto No: 7)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : ASLAN, Özcan

Uyruğu : T.C.

Doğum tarihi ve yeri :

Medeni hali : .

Eğitim Bigileri

Eğitim Derecesi	**Okul/Program**	**Mezuniyet Yılı**
Doktora	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü	2021
Yüksek Lisans	Atatürk Üniversitesi	
	Sosyal Bilimler Enstitüsü (Tezli)	2011
Yüksek Lisans	Atatürk Üniversitesi	
	Sosyal Bilimler Enstitüsü (Tezsiz)	2008
Lisans	Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi	2004

İş Deneyimi

Yıl	**Yer**	**Görev**
15 yıl	Milli Eğitim Bakanlığı (özel)	Tarih Öğretmeni

Yabancı Dil

Farsça, Osmanlı Türkçesi, İngilizce

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR…